

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MARKSİZMİN TEMEL KAVRAMLARI

ELEŞTİREL ÇÖZÜMLEME

HÜSNÜ AKSOY

Geniştirilmiş
3.
Basım

HÜSNÜ AKSOY

MARKSİZMİN TEMEL KAVRAMLARI

**TOHUM BASIM YAYIN
GÖSTERİ VE ORGANİZASYON LTD. ŞTİ.**

TOHUM: 03
Marksizmin Temel Kavramları
Felsefe: 01

Yazan
Hüsnü Aksoy
I. basım: 1992, Sorun Yayınları
II. Basım: 1994, Sorun yayınları
Genişletilmiş Üçüncü Basım
Ekim 1999

KapakTasarımı
Aşkın Ayrancıoğlu
Arka Kapak Fotoğrafı
Gültekin Tetik
Dizgi
Güvenç, Hayati
Düzeltili
Güvenç, Veli
Renk ayrımı
Mondo
Montaj
Sadık Usta
Kapak baskı
Berdan Matbaacılık
İç baskı
Berdan Matbaacılık
Cilt
Yalçın Mücellit
©

Tohum Basım Yayın Gösteri ve Organizasyon
İstiklal Cad. Turnacıbaşı Sok. Çeşme Han, 21/3
BEYOĞLU-İSTANBUL
Tel: (0 212)- 245 54 24 Fax: (0 212)- 245 43 70

Zerrin'e

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	9
ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ	11
I. DİYALEKTİK DÜŞÜNCENİN ÖZGÜL YANLARI.....	15
Kavramların Diyalektik İşleyişi	20
Yaratıcı Düşüncenin Özgül Biçimi: Sezgi	26
Özne ile Nesnenin Diyalektik İlişkisi	30
Zaman ve Mekan Tasarımları	33
Diyalektiğin Farklı Anlamları	40
II. TARİHSEL BİLİNÇ: ANLAMA VE YORUMLAMA..	45
Toplumsal Formasyon ve Üretim Tarzı	48
Toplumsal Dönüşümlerin Diyalektiği	53
Üretim İlişkilerinin Yeniden Üretimi	55
Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi	58
III. ÖZGÜRLÜĞÜN FELSEFİ BİÇİMLENİŞİ	65
Toplumsal Özgürlük Tasarımı	76
İnsanın İnsana Bağımlılığı	80
İnsanın Metaya Bağımlılığı ya da Yabancılaşma	86

IV. FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ	97
Piyasa, Özgürlük ve Devlet	102
Piyasa, Rekabet ve Tekel	109
Sermayenin Emeği Denetlemesi	114
Kapitalizm Öncesi Sömürü Biçimleri	117
Kapitalist Sömürü	121
Kapitalizmde Eşitlik ve Özgürlük	126
Komünizmde Eşitlik ve Özgürlük	130
 V. MUTLAK MONARŞİ	 137
Protestan Ahlakı ve Kapitalizm	143
Devletin Bürokratikleşmesi	148
Parlamente Devlet	156
Hukuk ve Demokrasi	165
Devletin Meşrulaşması	170
Marksist Devlet Kuramı	173
Devletin Görece Özerkliği	177
Devlet ve Sivil Toplum	180
Proletarya Diktatörlüğü mü? Doğrudan Demokrasi mi?...187	
 DİPNOTLAR	 199
 KAYNAKÇA	 208

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Hüsnü Aksoy'u dört yıl kadar önce tanıdım. Yazmayı düşündüğü doktora tezinin siyasal düşüncelerle ilgili sorunları tartışmak istiyordu. Bunun için ta İstanbul'lardan çıkıp gelmişti. Çalışmasında izleyebileceği yöntemi konuştuk. "Rousseau'da ve Marx'da İnsanın Yapısı ve Özgürlük Kavramı" üzerine tasarladığı tezinin içeriğiyle ilgili konuları tartıştık. Birkaç yazışmamız, birkaç görüşmemiz daha oldu. Bende bıraktığı ilk izlenim, sözcüğün etimolojisindeki anlamıyla bir "filozof" (bilgi tutkunu) adayı ile karşı karşıya bulunduğum yolundaydı. Sonra, Hüsnü Aksoy kayboldu.

Aradan iki üç, belki de üç dört yıl geçti. Yeniden görüldüğünde, elinde, elinizdeki kitabın dizgisi vardı. Ve karşımda, artık bir filozof adayı değil, sözcüğün olumlu anlamıyla bir "sofist" (bilgiç) adayı durmaktaydı. Benden, yapıtını baştan sona okuyup eleştirmemi istiyordu. Kitabının, işin başında tasarladığı hedefe giden yolda yaptığı çalışmaların ilk adımı olduğunu söylüyordu. O zaman, hedefinin de, bir doktora yapıp "doktor" sanı kazanmaktan öte olduğunu anladım. Anlattıklarından, dünyamızın "gönüllü kulluk" ilişkisine dayandırılan bir "çalışma kampı" küresine dönüştürülmesinden rahatsız olduğunu çıkardım. Dünyanın, atomlaştırılmış insanlarla "bireysel çıkar" odaklarında örgütlendirmeye çalışılan, dolayısıyla yapısında kaos ögesi taşıyan "etnik, sınıfsal, ulusal çatışmalar platformu" durumuna dönüştürülmesine izleyici kalmak istemiyordu. Bu çığınca gidişin bilincine ermeleri için, insanların, toplumsal olayları da, doğa olaylarında yaptıkları gibi doğru kavramalarına yardımcı olmak istiyordu. Gerçekleri, bilinçli ve sistemli bir biçimde çarptıran, ya da bilinçsizce bulandıran söylemlere karşı "düşün-

sel savaş” açılmasından yanaydı. İnsanların olayları doğru yorumlamalarına, böylece “doğru insan ilişkileri” kurmalarına katkıda bulunmak istiyordu. Bunun için de önce kendi kavramlarını “arındırma” yolunu tutmuştu. Kendi düşünce araçlarını geliştirmekle işe başlamıştı.

Yapıtın iç başlıklarına şöyle bir göz attım. Ne yalan söyleyeyim, içimde, böylesi bir niyetin “olgunlaşmamış” ve “naif” ürünüyle karşılaşacağım duygusu uyandı. Ancak, daha birinci bölümde, bu duygunun, yerini tam bir güven duygusuna bıraktığını gördüm. Öyle ki, kendi kendime, “Marksist Düşüncenin Temel Kavramları” adını taşıyan bir ders okutmuş olsaydım, öğrencilerime, duraksamaksızın bu kitabı öğütleyeceğimi düşündüm. Gerçekte yapıt, hem felsefe hem de toplum bilimleri okuyucuları için bir “giriş” kitabı niteliğini taşıyordu. Genel kültürünü geliştirmek isteyen okuyucunun da kolaylıkla izleyip yararlanabileceği bir dille yazılmıştı. Mastır ve doktora öğrencilerine, “kavramsal” çalışmanın güzel bir örneği olarak gösterilebilecek saydamlıktaydı.

Hüsnü Aksoy arkadaş, insan bilimleri yazın alanına, böylesi bir kavramsal temizlik (groundwork) çalışmasıyla girmiş bulunuyor. Bu alanda ileride yapabileceği önemli katkılarla adını duyuracağını söyleyebilirim. Elinde, bugünden böyle bir çalışmanın taslağının bulunduğunu biliyorum. Onu izleyecek bir çalışmalar dizisi programının bulunduğunu da kendisinden öğrenmiş bulunuyorum. Dolayısıyla, çok geçmeden karşımıza parlak bir “toplum bilimci” adayı olarak çıkarırsa şaşırmam.

Alâeddin şenel

5 Mayıs 1992- Ankara

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Elinizdeki kitabın ilk baskısında, araştırmanın genel amacı şu şekilde dile getirilmişti: birincisi, Marksist düşüncenin sistematik yapısı içinde, yani bilgi kuramı, tarihsel materyalizm ve diyalektik yöntem çerçevesinde, *özgürlük*, *eşitlik* ve *demokrasi* kavramlarına Marx'ın yüklediği anlamların eleştirel bir analizini vermek; ikincisi, Marx'da ortaya çıktığı biçimiyle, özgürlük, eşitlik ve demokrasiye ilişkin sorunları, rekabetçi piyasa ve kapitalist devlet çerçevesinde ele alarak, söz konusu sorunların tarihsel ve toplumsal arka planını aydınlatmak. Kitabın üçüncü baskısında bu genel amaca sadık kalınarak, ele alınan temalar, sorunlar, eleştirel çözümleme çerçevesinde genişletilmiş, yeniden düzenlenmiş ve kavramlaştırılmıştır. Bu yoldan, daha önce kısmen belirsiz bırakılmış, kendisini örtük olarak ortaya koyan kimi yan temalar ya da sorunlar, bu kez daha geniş bir kavramsal çerçeve içinde ele alınarak, yeniden değerlendirilmiştir. İçerikte meydana gelen genişleme, ister istemez başlık ve alt başlıklara yansımış, başlıkların bazıları yeniden kavramlaştırılmış, eskilerine yenileri eklenmiştir.

İlk baskısı olmadan önce bu kitabın bir eleştirisini yaparak, çalışmanın içeriğine ilişkin kimi olumsuzluklara dikkat çekmenin yanı sıra, kitabın redaksiyonunu da üstlenerek dile ilişkin bazı pürüzleri ortadan kaldıran hocam Alâeddin Şenel'e yeniden teşekkür etmek isterim. Ayrıca Şenel, araştırma dünyasına ilk kez adım atan

birisinin gereksinim duyduğu, teşvik edici anlamı yüksek bir “Ön-söz” yazarak, değerli katkılarını bir başka bağlamda sürdürmüştür..

Kitabın ilk baskısını okuyarak gözden kaçan bazı eksik, yetersiz yanlara dikkat çeken Hocam Cengiz Arın’a da teşekkür etmek isterim. Kitap üçüncü baskıya hazırlanırken, Arın’ın dikkat çektiği olumsuzlukların ortadan kaldırılmasına özen gösterilmiştir.

Sevgili dostum Güvenç Şar’a, yeni baskının, “tashih-redaksiyonu”nu üstlenerek, çalışmaya yaptığı katkıdan dolayı teşekkür ederim.

Bu kitabı üçüncü baskıya hazırlarken, bir çok yanı eskimiş olmasına karşın, Marksizmin devrimci ruhunu koruduğuna olan inancımı sürdürüyorum. Yaşamın canlı dokusundan beslendiği oranda, marksist düşüncenin temel kavramlarının, devrimci içeriklerini koruyarak gelecek kuşaklara esin kaynağı olma işlevini sürdürebileceğini düşünüyorum. Marksist kavramların devrimci içeriğinin ortaya çıkarılarak, geliştirilip yetkinleştirilmesi için, eleştirel bir çözümleme kaçınılmazdır. Anlamsal içerikleri çözümlenip, eleştirel bir çerçevede içinde yeniden sorgulanarak zenginleştirilemeyen kavramlar, yaşamın değişken, canlı, hareketli dokusu karşısında yetersiz kalır, güçsüzleşir, geriler.

Marksizmin devrimci ruhunun kavramlara canlılık kazandırabilmesi için, kavramların şu iki işlevi üstlenebilmesi gerekir:

Birincisi, gerçekliği açıklamaya çalışan kavramların, aynı zamanda dönüştürüp yeniden biçimlendirme yoluyla verili gerçekliği aşabilme potansiyeline sahip olması gerekir;

İkincisi, *bu dönüşüm içinde değişen, farklılaşan, başkalaşan bireysel öznenin bir yetisi olarak, kavramın kendi kendisini aşabilme potansiyeline sahip olması gerekir.*

Bireyler, gereksinimlerini karşılamak için dış gerçekliği dönüştürüp yeniden biçimlendirme yoluna girerken, kendilerini de dönüştürüp aşmaya yönelirler. Aşmanın gerçekleşebilmesi için, bireylerin yeni yetilerle, bilgilerle, değerlerle kendilerini donatmaları gerekir ki, bu da kavramlar olmadan asla gerçekleşmez.

Zaman içinde farklılaşmayan, değişmeyen, başkalaşmayan kavramlar, mutlak bir tamlık ve doluluk içinde tasarlanan metafizik idelere dönüşür. Yaratıcı etkinliğin kaynağında yer alan gizil güçleri, potansiyel yetileri sınırlayıp baskı altına alarak körelmesine yol açan bu doluluk, kavramların devrimci ruhunu yok eder. *Zamana başkaldıran, gelişmeye kafa tutan, değişmeye ayak direten kavramlarla iş görenler, karanlıkta gölgelere kılıç sallayan palyaçolara benzerler.* Kavramlar, yaşamdan beslendikleri zaman zenginleşirler, içeriklerine yeni anlamlar katarlar, taşıdıkları değerleri canlı kılarlar.

Kavramın dönüşerek kendisini aşması ile tanımladığı, anlamlı kıldığı, kavramlaştırarak dönüştürüp aşmaya çalıştığı toplumsal gerçek birbirini etkiler. Kavramın içeriği gelişirken, dile getirdiği gerçeklikte zaman içinde farklılaşmakta, başkalaşmakta, yeni nitelikler kazanarak kendisini farklı biçimlerde ortaya koyabilmektedir. Eğer kavram, daha önce tanımlayıp kavramlaştırdığı gerçeklikte ortaya çıkan yeniliklere, farklıklara cevap veremiyorsa, içeriğini daraltıp baskılayarak kendi ölümünü ilan eder. *Taş yığınının dönüşmüş bir kavram kendisini yenileyemeyeceği gibi, açıklamaya çalıştığı gerçekliği de kucaklayamaz; sonunda bırakın verili gerçekliği dönüştürüp aşma işlevini yerine getirmesini, bu işlevin gerçekleşmesinin önünde bir engel olup çıkar. Böylesi durumlarda, gelişmeye sırt çevirir, yeniliklere ayak bağı olur, çeşitlilikleri bastırarak tek biçimli kılar, farklılıkları budayarak ortaya çıkan zenginliği yok eder.*

Marksist düşüncüyü oluşturan, kuran, taşıyan, aktaran temel kavramların, şimdilerde içine düştükleri sıkıntıları aşmaları için, içeriklerini zenginleştirerek, anlamlarını çeşitlendirerek kendilerini aşmaları gerekir. Yeni olguları açıklayamayan, yeni sorunları çözemeyen bir kavramın yapacağı ilk iş, içeriğini zenginleştirecek biçimde, kendisini dönüştürüp aşmasıdır. Gerektiğinde zenginleşerek eski içeriğini aşamayan bir kavram, gerçekliğin dönüştürülüp aşılmasının yanı sıra öznenin dönüştürülüp aşılmasında da yaşamsal önemi olan kimi işlevleri üstlenemez. Kendilerini geliştirip zenginleştire-

meyen kavramlar, verili gerçekliği farklı açılardan değerlendirme ve yeniden yorumlama kapasiteleri zayıflayacağından, ortaya çıkan sorunların üstünü örtmeye başlarlar; gelişmelere ayak bağı olurlar, yeniliklere karşı çıkarlar, yani gericileşirler. *Kavramların içeriklerine çekilen sınırlar, kişiliğin yaratıcı yanlarını budar.* Bu da bizi, isteklerimizi bastırmaya, arzularımızı geriye itmeye, eğilimlerimizi sakatlamaya götürür ki, sonunda tek yanlı, edilgin, sakat, hastalıklı bir varlığa dönüşürüz. İçine kapanan, kimi zaman katı sekte tutumlar sergileyen, kimi zaman yıkıcı ve saldırgan davranışlar gösteren, kimi zaman da ölü bir sessizliğe gömülerek süreçlerin dışına itilen edilgin bir varlığa dönüşürüz.

Marx'dan bu yana yüzyıldan fazla bir zaman geçti. Bu süre içinde, Marx'ın kestirdiği veya kestiremediği bir çok yenilik, değişiklik, farklılık ortaya çıktı. Marksizmin temel kavramlarının bu gelişmelerden, farklılaşmalardan, başkalaşmalardan etkilenmemesi düşünülemez. *Kendi içine kapanmış, gelişmeye ve yeniliklere sırt çevirmiş, kendi kendisiyle yetinebilen bir düşünce biçimi olarak marksizm, metafizik bir dogmaya dönüşür.* Eski çekiciliğini yeniden oluşturmak için Marksizmi geliştirip zenginleştirerek devrimci ruhunu önplana çıkarmak gerekmez mi? *Bir dönem, dünyanın en yetkin düşünürlerinin, sanatçıların, aydınlarının yüreğini ateşleyip kafalarını süslerken; başta işçi sınıfı olmak üzere geniş emekçi yığınlarını ardından koştururken, Marksizmi çekici kılan neydi?*

Nerede Lenin, Gramsci, Althusser, Poulantzas, Adorno, Benjamin; ne oldu Picasso'ya, Theodorakis'e, Brecht'e, Mayakovski'ye, Neruda'ya, Şolohov'a; kimler kaptı Nâzım'ı, Güney'i ?

25 Eylül 1999 -İstanbul

I. DİYALEKTİK DÜŞÜNCENİN ÖZGÜL YANLARI

“Başlangıçta söz vardı” İncil

“Başlangıçta eylem vardı” Goethe

“Bilinçli özgür eylem insan türünün bir özelliğidir”

“Devrimci eylemde, kişiliğin değişmesi koşulların değişmesiyle örtüşür” Marx

Diyalektik düşünceyi diğer idealist, metafizik, pozitivist ya da mekanik materyalist düşüncelerden ayıran belli başlı yönleri şöyle sıralamak olanaklı:

Birincisi, bilme sürecinin kurucusu, oluşturucusu ve yönlendiricisi olarak alınan özne ile nesne arasındaki ilişkiyi, tek yanlı belirlenimleri dışılayan bir karşılıklı etkileşim olarak almak;

İkincisi, bu karşılıklı etkileşim içinde yer alan öznenin nesne karşısında görece özerk, dolayısıyla özgül ve etkin konumunu benimsemek;

Üçüncüsü, özneyi kendi başına varolan, diğer öznelere yalıtılmış biçimde yaşayan bir varlık olarak değil, içinde biçimlendiği toplumsal ilişkilerin, parçası olduğu dünya görüşünün, izleyip benimsediği ideolojinin bir parçası olarak almak;

Dördüncüsü, öznenin bu görece özerkliğinin kendisini bilme ve kavrama sürecinde kavramın algı, kuramın eylem karşısındaki görece özerkliği şeklinde ortaya koyduğuna dikkat etmek.

Bu yönler, praksis olarak tanımlanan, insanın bilinçli, amaç yük-

l , hedef gözeten, yaratıcı ve özgürleştirici etkinliğinde kendisini ortaya koyar.

Marx, insanın bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten eylemini özgürleşmenin ilk koşulu olarak alır. Bu eylem, çevresiyle birlikte kişinin kendisini de dönüştürüp yeniden kurarak, yeni yetilerle, bilgilerle, değerlerle kendisini donatarak, gelişmiş, zengin, çok yönlü bir varlığa dönüşmesine yol açar. Bireyler, içinde kendilerini dönüştürüp yeniden oluşturdukları, yeni nitelikler ve belirlenimler kazanarak zenginleştirdikleri, bilinçli ve amaçlı bir eylemin öznesi oldukları zaman,  zg r bir varlık olarak tarihin sahnesine çıkarlar.

Diyaletik bilgi kuramı, öznenin nesneyi dönüştürüp yeniden kurma yoluyla bilme, kavramlaştırma, tanımlama faaliyetinin alt basamağına duyumları koyarken, bilinç içerikli, anlam yüklü izlenimleri, uyarımları toplayıp aktaran duyumların insana özgü olduğuna işaret eder. Bilme sürecini başlatan duyumlar, sürecin içinde gelişir, yetkinleşir, daha dakik ve kesin işlemeye başlar. Bu gerçeklikten hareketle, Marx, insanın gelişmesi ile duyumların farklılaşması arasında nedensel bir bağıntı kurarken, insanın tarihini beş duyumun evrimi olarak alır.

Duyumlar açısından bakılınca, insan ile hayvan arasındaki ayrımlar, niceliksel ve niteliksel düzlemde karşımıza çıkabilir. Nicelik açısından, yani duyumların işleyişi açısından baktığımızda, hayvanın duyu organlarının insanın duyu organlarından çok daha kesin, dakik işlediğini söyleyebiliriz. Som balıkları koku alma yoluyla, o anda bulundukları yerlerden binlerce mil uzaklıkta bulunan, doğdukları nehirlerle bıraktıkları yumurtaların kokusunu alarak, geriye d nebiliyorlar. Kuşlar, okyanusun üstündeki manyetik alanın etkisini izleyerek, okyanusları aşıp sıcak denizlere ulaşabiliyorlar. Yarasalar, karanlıkta y n seçen ve hedef saptayan yetileri sayesinde avlarını geceleri yakalayabiliyorlar. Oysa insanın duyu organları bu kadar kesin işlemediği gibi, çoğu zaman eksik, sınırlı, bazen de yanlış işler. İnsan, gelişmiş beynini kullanarak yarattığı yeni aletler ve araçlar vasıtasıyla duyumlarının eksikliklerini, sınırlılıklarını

kısmen de olsa aşabilmesine karşın, yine de hayvanlarla yarışamaz.

Nitelik açısından bakılınca, bu kez üstünlük hayvandan insana geçer. Hayvanın tersine, insanın duyu organları bilinçli biçimde işledikleri gibi, önceden saptanmış belli amaçlara uyarlanmış, öngörülen kimi hedeflere yönelik işlevleri üstlenecek şekilde uzmanlaşmışlardır. Hayvanın tersine insanın gözleri, gelişmiş bir beyinle uyumlu işleyerek, nesneleri üç boyutlu görme olanağına sahiptir. Böylece hareket halindeki nesnelerin kimi özelliklerinin yanı sıra, derinleşmiş bir algıyı da olanaklı kılar. Aynı durum kulaklar içinde geçerlidir. İnsanın kulakları, gelişmiş beyinle uyumlu işleyerek, değişik sesleri niceliksel ve niteliksel açıdan birbirinden ayırt ederek onlara farklı anlamlar yükleyebilir.¹ İnsanlık, yetenekli müzisyenlerde karşımıza çıkan gelişmiş işitsel algı sayesinde, bazı sesleri bastırma, istemediği sesleri geriye itip etkisini düşürme, istediklerini önplana çıkarıp yayabilme olanağını elde etmiştir.

Hayvanın tersine insanda gelişmiş beyinle koordineli işleyen duyumlar birbirlerini tamamlayacak şekilde işlerler. Bazı durumlarda birbirlerinin yerine geçebilen, farklı işlevi birbirine aktarabilen duyu organları arasında bir karşılıklı etkileşim vardır. Örneğin şu ya da bu nedenle tat alma duyumunu yitirmiş birinin, zaman içinde duyarlılığını yitiren burnu da koku da almamaya başlar. Ters süreçlerde söz konusudur. Görme duyumunu yitirmiş biri, zamanla işitme duyumunun gelişmesi sonucunda, farklı sesleri işitme yoluyla nesneleri “görme” yetisini edinebilir.² Örneğin, çocukluk yıllarında gözlerini yitiren Rodrigo, gitarı klasik müzik dünyasına davet eden ünlü Gitar Konçertosu’nu bestelerken, yitirdiği görsel algının değil, onun kimi işlevlerini üstlenmiş olan gelişmiş işitsel algısının derinliğinden yararlanıyordu. Yine, Bethoven, kulakları işitme yetisini yitirdikten sonra bestelediği “Dokuzuncu Senfoni”, daha önce gelişip yetkinleşerek zihninde kalıcılaştırmış “işitsel algı” ya çok şey borçludur.

Duyumlar ne oranda bilinçli, yetkin, dakik işlerlerse işlesinler, yine de bir nesnenin tekil, sınırlı, değişken, gelip geçici izlenimle-

rini, uyarımlarını iletirler. İzlenimlerden ve uyarımlardan, genel, temel, nesnel bilgiler elde edinebilmek için, bunların bütünsel algılara dönüştürülmesi gerekir. Felsefi düşüncede duyumların tekilliğine, değişkenliğine, rastlantısallığına karşın algının bütünselliğine dikkat çeken ilk düşünür Kant'tır.

Kant, öncelikle aklı, yapısal işleyişi açısından ikiye ayırır: nesnelerin bilgisine yönelen *anlama yetisi*- yani aklın bilimsel işleyişi ile; *evren, ruh, özgürlük, tanrı* gibi *ide*'leri kendinde *a priori* olarak barındıran, *kendinden şeye*'e yönelen *metafizik akıl*. Aklın metafizik işleyişi, *özgürlük idesi*'ni olanaklı kılan ahlak alanında karşımıza çıkarken, anlama yetisi, nesneler dünyasının bilgisine yönelir.

Kant, nasıl aklı yapısal ve işlevsel açıdan ikiye ayırıyorsa, aynı şekilde anlama yetisini de ikiye ayırır: zaman ve mekan formlarını kendinde *a priori* olarak barındıran *duyarlık* ile; içeriği boş olan kategorileri ve kavramları kendisinde *a priori* olarak barındıran *anlak*.

Duyarlılıkta *a priori* olarak bulunan zaman ve mekan formları, duyu organlarının aktardığı tekil izlenimleri, uyarımları toplayıp bütünsel ağırlara dönüştürerek anlağa aktarır. Anlak, duyarlılığın aktardığı algıyı, anlam, neden, mantık açısından kendisine uygun gelen kavramın ya da kategorinin altına yerleştirerek nesnenin genel, temel ve evrensel bilgisinin ortaya çıkmasına olanak verir. Kant'a göre, ne algı ne de kavram kendi başına bize nesnelerin temel, genel ve evrensel bilgilerini veremez. Nesneye ilişkin evrensel bilgilerin üretilebilmesi için, algı ile kavramın birliği zorunludur. Kant'ın deyişiyle, *"algısız kavram boş, kavramsız algı kör"*dür.

Kant, algının kavrama nesnel içerik kazandırarak evrensel bilgiyi olanaklı kıldığını söylerken şu iki bağlantıya dikkat çekiyordu: birincisi, algının içeriğini oluşturan duyu verileri nesneye ilişkinken, duyu verilerini bütünsel algılara dönüştürüp biçimlendiren zaman ve mekan formları özneye ilişkindir; ikincisi, kavramlar içerik olarak nesneye, biçim olarak özneye bağlıdır. Böylece felsefe tarihinde ilk kez Kant, algıların oluşturulmasında olduğu gibi, kavramların biçimlendirilmesinde de, bireysel ya da tekil özneyi etkin bir

konuma yükseltir.

Kant, özneyi, içinde biçimlendiği toplumsal ilişkilerden bağımsız, kendi başına bir varlık olarak alır. Oysa Marx, bireyi, içinde biçimlendiği toplumsal ilişkilerin bütünü olarak alır. Marx'a göre, birey, belli tarihsel koşulların içinde dünyaya gelir, diğer bireylerle etkileşim içindedir, içinde yer aldığı toplumsal ilişkiler tarafından belirlenir. Onun yetileri, bilgileri, değerleri bu toplumsal ilişkiler içinde oluşur, farklılaşır, değişir, başkalaşır, yeni içerikler ve biçimler kazanır. İster algıyla bağlantısı açısından alınsın, isterse bireysel özneyle olan ilişkisi açısından alınsın, kavramların icat edilmesi, yaratılması, kullanılması, ancak toplumsal praksisin bir parçası olarak alındığı zaman somut bir anlam ifade eder.

Marx, gençlik dönemi yapıtlarından biri olan "*Kutsal Aile*"de, kavramları, yerine geçtikleri ya da temsil ettikleri gerçeklikten bağımsız olarak, kendi başlarına varolan evrensel gerçeklikler olarak alan idealizmi eleştirirken şu değerlendirmeyi yapar: İdealist düşünürler, önce tek ve somut nesnelerde bulunan genel, ortak nitelikleri soyutlarlar; ardından soyutlanan bu nitelikleri önplana çıkararak bunları genel kavramlar biçiminde tanımlarlar, kavramlaştırırlar; sonra bu kavramları evrensel gerçeklikler olarak aldıkları *ide*'lere dönüştürürler; en sonunda geri döner, tek tek nesneleri bu idelerden türetirler. Eğer idealist düşünürlerin yaptıkları gibi biz de, önce elmalardan, armutlardan kimi genel, ortak nitelikleri önplana çıkarır, sonra bu nitelikleri *meyve* biçiminde tanımlayıp kavramlaştırır, ardından da geriye dönerek tek ve somut nesneler olan elmaları, armutları bu genel *meyve* kavramından türetirsek, kendimizi farkında olmadan metafizik bir türetmenin içinde buluruz.³

Marx, daha sonra yazdığı *Felsefenin Sefaleti* adlı yapıtında, benzer bir örnek daha verir: Gerçek bir evi, üstünde yer aldığı temelden, kendisini oluşturan duvarlardan, kapılardan ve pencerelerden, son olarak üstünde yükseldiği toprak parçasından soyutladığımız zaman, geriye sadece evin daha önce zihnimizde oluşturduğumuz soyut biçimi kalır. Biz, özgür irademizi içeren, yaratıcı etkinli-

ğimizi taşıyan, zihinsel tasarımlarımızın ürünü bu evin soyut biçimini, gerçek ev olarak alır, gerçek evi oluşturan nitelikleri de bu soyut biçimden türetmeye başlarsak, kendimizi farkında olmadan aynı metafizik çıkarımların, türetmelerin içinde buluruz.

Marx'a göre, tekil nesneleri, onların soyut biçimleri olan kavramlardan türeten idealistler, bu yoldan *"kendilerini şeylerden ne kadar koparırlarsa, o denli şeylerin özünü"* kavradıklarını varsayarlar. Tikelin tümelden çıkarılmasını içeren bu yöntem üstüne Marx şu değerlendirmeyi yapar: *"Kişi mantıksal kategorilerde bütün şeylerin özünü buluyorsa, hareketin mantıksal formülünde de yalnızca her şeyi açıklamakla kalmayıp, şeylerin hareketinin de mutlak yönü olduğunu sanır."* Marx'a göre bu metafizik yöntemin işleyişinde soyut kavramlar ve kategoriler belirleyici olduğu gibi, bu soyut kategorilerin ve kavramların temelinde de *evrensel akıl* ya da *evrensel ruh* yer alır. Marx'ın dediği gibi, bu *evrensel akıl* ya da *ruh* *"ne kendi dışında, ne kendi üzerinde durup gidebileceği bir temel, ne kendisini karşısına koyabileceği bir nesneye, ne de kendisini oluşturabilecek bir özneye"* sahiptir.⁴

KAVRAMLARIN DİYALEKTİK İŞLEYİŞİ

Felsefi kategorilerin soyutluk düzeyi, günlük dilin ortaya çıkardığı sözcüklerin yanı sıra, sanatsal yaratmanın oluşturunca olan imgelerden daha yüksektir. Örneğin, soyut niteliklerinden dolayı, *içerik, biçim, nitelik, nicelik, nedensellik, rastlantı* gibi felsefi kategoriler ya da kavramlar bilimlerde de kullanılmakla birlikte, felsefe daha soyut bir düzlemde karşımıza çıkarlar. Soyutluk düzeyi yüksek olan felsefi kategoriler, bilimsel araştırmaların kavramsal çatısını oluşturmalarının yanı sıra, geliştirilen varsayımların ussal dayanaklarının oluşturulmasında da önemli işlevler üstlenirler.

Felsefi kategoriler ya da kavramlar, anlamsal içerikleri açısından, kimi ortak yanlara sahip olmalarının yanı sıra, aynı zamanda farklı,

ayırt edici, özgül yanlara da sahiptirler. Zihinsel sürecin bütünselliği içinde, çelişik bir birlik oluşturarak, birbirlerini koşullarlar. Felsefi kategorilerin başında, diğer kategorilerin içeriklerinin belirlenmesinde temel olabilen *nedensellik* kategorisi gelir ki, bu kategori ancak *rastlantıyla* birlikte alındığında somut bir anlam kazanır.

Nesneler dünyasında, bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten bir etkinlik söz konusu olmadığı için, ortaya çıkan süreçler, olup biten olaylar, akıp giden ilişkiler, her zaman nesnel nedenlerin etkisindedir, “zorunlu” nitelikleri taşırlar. Bu bakış, doğada bir erekliliğin olmadığı anlayışından beslenir, ondan güç bulur. Nesneler dünyasından, bilinçli, amaç yüklü, önceden tasarlanan kimi ereklere uyarlanmış eylemlerin kendisini gösterdiği toplum ve tarih alanına geçtiğimiz zaman, *nesnel* nedenlerin yanı sıra *öznel* nedenlerden de bahsedilebilir. Tarihsel ve toplumsal yapıda ortaya çıkan her olay, ilişki ya da süreç, bir yanıyla nesnel, bir başka yanıyla da öznel yanları içerdikleri gibi, *rasyonel* ve *irrasyonel* etmenleri de barındırırlar. Bir kez için içine irrasyonel etmenler karışınca, kendimizi bir anda rastlantısal, gelip geçici, uçucu olayların baş gösterdiği derin bir belirsizlik içinde buluruz ki, bu belirsizlik kimi zaman kendisini olasılık biçiminde ortaya koyarak, ciddi anlam boşluklarına, anlam kaymalarına yol açabilir.

Rastlantı kendisini atomaltı parçacıklar dünyasında *belirsizlik* biçiminde ortaya koyar. Heisenberg tarafından formüle edilen *belirsizlik ilkesine* göre, belli bir elektronun konumunu ve hızını birlikte saptamak olanaksızdır. Elektronun konumunu ve hızını birlikte saptamak için, elektronların üstüne bir ışık demeti yollanır. Işık elektrona temas ettiği an ya elektronun konumu sapar ya da hızında bir değişiklik olur. Araştırmacı, elektronun konumunu belirlerken hızını kaçırmakta, hızını saptarken de konumunu yitirmektedir. Bu da elektronun konumunun ve hızının birlikte saptanmasına olanak vermemektedir.⁵ Bu belirsizliğin giderilmesi için araştırma tekniklerinin, gözlem araçlarının geliştirilip yetkinleştirilmesine karşın, belirsizliği ortadan kaldıracak herhangi bir olumlu sonuç elde edi-

lememiştir. Araştırma teknikleri, gözlem araçları ne oranda duyarlı kılınırsa, o oranda belirsizliğin arttığı gözlenmiştir.⁶

Bu durumda, belirsizliğin ortadan kaldırılması için, bir grup elektronun konumu ve hızı birlikte gözlenmeye başlanmıştır. Bu gözlemlerin ortaya çıkardığı sonuçlar, belli istatistiksel yasalar çerçevesinde, belli olasılıklar şeklinde formüle edilerek belirsizlik aşıl-maya çalışılmıştır. Ama *olasılık yasaları* çerçevesinde de olsa belirsizlik varlığını sürdürmüştür. Bu durumda, belirsizliğin, nesnenin yapısından kaynaklandığı var sayılarak, olumlu sonuçların ortaya çıkması için sorun zamana terk edilmiştir.

Atomaltı parçacıklar dünyasında karşımıza çıkan belirsizlik, kendisini hücrenin içinde gerçek bir rastlantı biçiminde ortaya koyar. Bilindiği gibi, canlı varlıkların ortaya çıkması ve korunması için gerekli olan yetenekler, mutasyonlar vasıtasıyla oluşur. Mutasyonların ortaya çıkmasında da rastlantısal etmenler belirleyicidir. Belli olasılıklar çerçevesinde düzenlenmiş olan DNA kodlarının yol açtığı mutasyonların sonucunda, canlı varlıklar oluşur, gelişir, ayakta kalarak varlığını sürdürürler.⁷

Nesnel dünyadan toplumsal dünyaya kaydığımız zaman, öznel ve nesnel nedenlerin yanı sıra, rasyonel ve irrasyonel etmenlerin iç içe geçtiğini görürüz. Bu iç içelik, rastlantısal etmenlerin ortaya çıkardığı belirsizliğinde derinleşmesine yol açar. Nedenselliği, bilinç ögesini içeren, öznel iradenin etkisiyle oluşan bir karşılıklı etkileşim olarak alıyorsak, rastlantının gerçek yeri tarihtir. Öyle ki, Marx'ın dediği gibi, "*rastlantı yok olursa tarih sihir olur.*" Rastlantıyı, tarihsel koşulların biçimlendirdiği, toplumsal ilişkilerin beslediği süreçler içinde, insanların karşılıklı etkileşimlerinin kesintiye uğramasına yol açan bir nedenin yokluğundan dolayı ortaya çıkan bir anlam kayması, bir anlam boşluğu, bir anlam belirsizliği olarak alırsak, o zaman rastlantının yeri tarihin yanı sıra dilsel yapılarda da karşımıza çıkar. Marx gibi Engels'de, bizi katı bir nedenselliğe ya da zorunlu bir determinizme karşı uyarırken şöyle der: "*Tarih, bilinçdışı niyetlerin ve istenmemiş ereklere alanı*"dır.

Felsefi kategorilerden nicelik ile nitelik de, neden ve rastlantı gibi iç içe geçmiş olup, ancak analiz düzeyinde birbirinden ayırt edilebilir. Gerçekte ise, değişimin iki değişik düzlemini dile getiren kategoriler olarak birbirlerini koşullarlar. İster nesneler dünyasında isterse tarihsel ve toplumsal yapılarda karşımıza çıksın; farklılaşmayı, başkalaşmayı içeren değişme, kendisini iki farklı düzlemde ortaya koyar: *Niceliksel değişiklikler ve niteliksel dönüşümler.*

Belli bir nesnenin yapısal bütünlüğü içinde birlikte ve bir arada bulunan *nicelik* ve *nitelik*, ne ilişki içinde oldukları nesneden ayrı ele alınabilirler ne de birbirlerinden bağımsız olarak var olabilirler. Bir nesneye ilişkin nitelikler, belli niceliksel sınırlar çerçevesinde somut bir anlam kazanır. Bu sınırların aşılması durumunda niteliğin yanı sıra onu taşıyan nesnenin yapısal bütünlüğü de ortadan kalkar. Örneğin, su, kendisine has nitelikleri ancak sıfır derecenin üstünde ve yüz derecenin altında kalan bir ısısal ortamda koruyabilir. Sıfırın altına inildiğinde buz'a dönüşen su, yüz derecenin üstüne çıkıldığında yerini gaz'a bırakır. Nitel dönüşümler ile nicel değişiklikler arasında bir bağlantı olmakla birlikte, nicel değişiklikler ile nitel dönüşümler kendisini farklı biçimlerde ortaya koyar. *Nicel değişiklikler, süreçlerin, ilişkilerin, olayların kendiliğinden akıp gitmesinin ortaya çıkardığı kimi değişiklikleri içermesinden dolayı saptanıp tanımlanması güçtür. Özellikle toplumsal süreçlerde, ilişkilerde, olaylarda karşımıza çıkan nicel değişikliklere kaynaklık eden etmenleri bulup çıkarmak, saptayıp tanımlamak, ölçüp biçmek her zaman olanaklı değildir; niceliksel değişiklikler algılarımıza büyük oranda kapalı oldukları için, üstümüzdeki etkilerini hissetmek için çoğu zaman yaratıcı sezgilerin devreye girmesi gerekir.*

Nesneler dünyasında karşımıza çıkan nicelik ile nitelik arasındaki karşılıklı etkileşimi göstermek için, sık sık su örneği verilir. Uygun laboratuvar koşullarında su moleküllerine belli bir ısı verirse, moleküller arasındaki bağların gevşediğini gözlemleriz. Bağlar gevşedikçe, hızları artan moleküller birbirlerine çarpmaya başlarlar. Giderek şiddetlenen çarpmalar sonucunda moleküller arası bağlar

gevşeyip çözülmeye başlar. Isı yüz dereceye yükseldiği zaman bu gevşeme yerini kopmaya bırakır. Bu aşamadan sonra niteliksel dönüşüm geçiren su, yerini gaza bırakmıştır. Verilen ısıyı iki ya da üç bin dereceye yükselttiğimizi düşünelim. Bu kez, bu yüksek ısı düzeyinde moleküllerin birbirleriyle çarpışması öylesine yüksek, keskin ve şiddetli olur ki, sonunda atomları birbirlerine bağlayan bağlar gevşemeye başlar. Ardından yeni bir çözülme kendisini gösterir. Atomları birbirlerine bağlayan, birarada tutan “proton kollarının” kopması sonucunda, bir su molekülü çözülerek yerini iki oksijen ve bir hidrojen atomuna bırakır.⁸

Ortaya çıkan “bu atom karmaşasını ısıtmaya devam edelim. Atomların yer değiştirme hızı artar ve birbirlerine daha sert biçimde çarpmaya başlarlar. Şimdi atomun, bir çekirdek ile çekirdeği elektronlara bağlayan elektrik kuvvetlerden oluştuğunu biliyoruz.... Elektronlar ile çekirdek arasındaki bağın kuvveti, su molekülleri arasındaki bağın kuvvetinden, ya da birçok atomu bir molekül içinde tutan kuvvetten çok daha büyüktür, ama bağlantı çözülmez değildir. Öyle bir zaman gelir ki, çarpma pek şiddetli olur ve çekirdekten gelen elektriksel kuvvetler, suratının ortasına bir yumruk yiyen elektronu artık tutamaz olur. O zaman oksijen atomlarının yavaş yavaş elektron kaybettiklerini, bunların birer birer ayrıldıklarını, sonra, sonunda çınlıçplak kalmak üzere geri kalan yedi elektronun örtüsünü de yavaş yavaş kaybettiklerini görürüz, bunlar, başka çekirdeklerin ve karışmış elektronların bulutları arasında dolaşan uydusuz çekirdeklerdir.”⁹

Verilen ısı on bin derecenin üstüne çıktığı zaman, daha önce serbest kalmış elektronların, protonların, nötronların, çekirdeğin eriyip plazma haline geldiğini görürüz. Bilindiği gibi plazma, maddenin üç temel biçimi olan katı, sıvı ve gaz halinden çok farklı bir halini dile getirmektedir. Kısaca söylersek, ısıнын niceliksel artışının yol açtığı her üst sınırdaki farklı bir niteliksel dönüşümle karşı karşıya geliriz. Bu dönüşümler içinde su, önce gaza sonra plazmaya dönüşerek farklı nitelikler kazanmış “yeni” nesneler biçiminde karşımıza çıkar.

Değişmenin ortaya çıkmasının bir başka nedeni, kendisini biçim ile içerik arasındaki çatışmada gösterir. *Biçim, bir nesneyi nesne kılan niteliklerin belli niceliksel ölçüler çerçevesinde biraraya gelmesinin sonucunda oluşan bir dış cephe olarak alınabilir. İçeriği ise, biçimin içerdği, taşıdığı, aktardığı niteliklerin toplamı olarak tanımlayabiliriz.* İçerik ve biçim, birbirinden bağımsız varolamazlar, çelişik bir ilişki içinde birlikte ve bir arada bulunurlar. Karşılıklı etkileşim içinde, biçim içeriği işler; yeni nitelikler, belirlenimler kazandırarak zenginleşmesini sağlar; içeriğin taşıdığı ilişkileri, süreçleri düzenler, yönlendirir, denetler, onlara kendi karakterini vurur. *İçerik ise taşıdığı dinamizmi biçime aktarır, biçimin kendisini yenilemesine yol açar. Gelişmiş, yetkin bir biçim, ancak içeriğin canlı dokusunu taşıdığı zaman ortaya çıkabilir.* Karşılıklı etkileşim içinde içerik biçim içinde nesneleşir, birikir, bireyden bireye, kuşaktan kuşağa aktarılır.

Biçim ile içerik arasındaki etkileşimde, içerik biçimi “son kerte” belirlerken, bu belirlenim, biçimin içerik karşısında görece özerkliğini yok etmez; biçimin içerik karşısındaki görece özerkliğinden kaynaklanan, kendisine has, farklı ayırdedici, özgül yanları varlığını korur. *Biçim her zaman bir içeriğe sahip olmasına karşın, içerik, taşıdığı çelişkin özelliklerden dolayı kendisini farklı biçimlerde ortaya koyabilir.* Örneğin, kapitalist devlet, içerik olarak temsilcisi olduğu egemen sınıflara bağımlı olmasına karşın, bu bağımlılığı gizlemek için, kendisini ulusun devleti ya da halk devleti biçiminde gösterebilir. Ayrıca, kapitalist devletin, içerik olarak sermayeye bağımlılığı her yerde karşımıza çıkmasına karşın, kapitalist devletin biçimi, değişik düzlemlerde kendisini parlamenter, monarşik, oligarşik, askeri diktatörlük ya da faşizm biçimlerinde ortaya koyabilmektedir.

Sanatta da içerik ve biçim diyalektiği farklı işler. Güzellik açısından yetkin bir biçimin yaratılması, sanatsal faaliyetin ana amaçlarından biridir. *Sanatsal biçim, nesneler dünyasında karşımıza çıktığı gibi, öznel değerlerden arındırılmış bir “nesnel biçimi” değil;*

tersine, öznel düşünceleri, inanışları, duyguları içeren “değer yüklü biçim”i dile getirir. Sanat yapıtının tam ve yetkin olması isteniyorsa, imgesel biçimde işlenen temaların derin, tiplerin çok yönlü, olayların zengin olması gerekir. Ama bu içerik, kendisine uygun, güzellik açısından yetkin bir biçimin içinde göstermediği zaman, yapıt eksik, sakat, ölü doğar. Nasıl içeriği eksik, sınırlı olan bir biçim, kendi başına alındığı zaman kimi hazlar ve doyumlar sağlasa bile, bir sanat yapıtını yetkin kılamazsa; aynı şekilde, biçimi eksik, sınırlı ya da sakat doğmuş olan bir sanat yapıtı da içeriği ne kadar derin, zengin olursa olsun, yine de ölü doğar.

YARATICI DÜŞÜNCENİN ÖZGÜL BİÇİMİ: SEZGİ

Sezgi, içsel gerçeklikle dolaysız bir bağ kurarak kısmi bir örtüşmeyi olanaklı kılan, kendisini farkında olmadan, kendiliğinden, birdenbire, doğrudan ortaya koyan bir bilinç biçimi olarak, sanatsal imgelerin yanı sıra soyut kavramdan ayırır. Sezgi, algı ile kavram arasında orta bir yerde durur gibidir. Kısmen algıyı içermesine kısmen de kavrama doğru uzanımlar göstermesine karşın, her ikisi karşısında da görece özerk bir oluşum içinde, farklı, ayırt edici özellikler gösterir.

Sezgi, tasarımla iç içe oluşurken, kavram ile algı arasında bir yerde durur. Yaratıcı düşüncenin özgül bir biçimi olan tasarım, algıdan şu noktalarda ayrılır: birincisi, algı şu anda duyumlara verilmiş verileri içermesine karşın, tasarım hem şu anda duyumlara verilmiş olan verileri içerir hem de geçmişte ortaya çıkan izlenimleri ve uyarımları taşır, aktarır; ikincisi, algı kendisini şu anda verili olan gerçeklikle sınırlarken, tasarım geçmişini içerir, şimdiyi kuşatır, geleceğe uzanır.

Tasarım, yaratıcı faaliyetin oluşmasına, derinlik ve yaygınlık kazanmasına şu noktalarda katkıda bulunur: birincisi, geçmişe ilişkin

izlenimleri, uyarımları yeniden oluşturarak, onların anlamlandırılması, kavramlaştırılması, tanımlanması için gerekli olan zihinsel ortamı sağlar; ikincisi, geçmiş ile gelecek arasındaki bağlantıyı kurarak, geleceğe yönelik öngörülerimizin doğru çıkmasını sağlar.

Batı Felsefesi Tarihinde, felsefi düşünce açısından sezginin öneme dikkat çeken ilk düşünür Herakleitos'tur. Herakleitos'a göre, zaman ve mekan içinde yer alan her şey sürekli bir akış içindedir, değişir, başkalaşır, farklılaşır. Bu değişme içinde değişmeden kalan, evrenin çeşitlilik içinde birliğini sağlayan *Logos*, evrenin yasasını oluşturur. *Logos*, evrenin bir parçası olan insan zihninde de yer alır. Zihnimizdeki *Logos*'u araştırmadan, ne "kendimizi" bilebiliriz ne de evrenin bigisine varabiliriz. Evreni araştıran biri, dönüp kendi içindeki *Logos*'un "sesi"ne kulak vermelidir. Nasıl, evrenin *Logos*'unu anlamak için, *işsel*, *dolaysız* ve *bütünsel* bir kavrayışı olanaklı kılan *sezgiye* ihtiyaç duyuyorsak, içimizdeki *Logos*'u bilmek için de sezgiye gereksinim duyarız.

Herakleitos gibi Descartes'da felsefi bilginin oluşturulmasında sezgiye ayrıcalıklı bir yer verir. Descartes'da *sezgi*, eleştirel analizin bir parçası olarak karşımıza çıkar. Eleştirel analizin işleyebilmesi için, öznenin, yani araştırmacının kendisini önyargılardan, kanılardan ve sanılardan arındırması gerekir. Özne, nesnelere ilişkin bilgilerden, ardından toplumsal kurumlara ilişkin yargılardan, tanrıya ilişkin inanışlardan kendisini arındırarak hiçbir şekilde kuşku duyamayacağı bir gerçekliğe ulaşması gerekir. Eleştirel kuşkuculuk olarak alınan bu yöntem sayesinde, "Ben", kendisine dışarıdan yüklenen bilgilerden, değerlerden, inanışlardan kendisini arındırarak, sonunda hiç bir koşulda kuşkulanamayacağımız bir gerçeklikle, yani saf düşüncenin kendi kendisini bilmesiyle karşılaşır. Bu bilgi *açık* ve *seçik* olduğu için, kendisine yabancı hiç bir şey barındırmaz. "*Düşünüyorum o halde varım*" önermesiyle dile getirdiği, bu bilgiyi olanaklı kılan sezgi, bir kez soyut kavramlar tarafından işlenerek, geliştirilip kalıcı biçimlere sokulduktan sonra, mantıksal çıkarımları ve soyutlamaları kendisine uyarlamaya başlar.

Bergson, sezgiyi, sürekli akış içinde olan “süre”yle, yani içimizde akıp giden zaman’ın içsel, dolaysız ve bütünsel kavrayışı olarak alırken, aynı zamanda sezgiyi, kendiliğinden, farkında olmadan, birdenbire ortaya çıkan bir kavrayış biçimi olarak sunar. Ona göre sezgi, *“içte olup biten her gelişmeyi, geçmiş, geleceği bildiren şimdi’yi, aracsız ve eksiksiz sürüp giden gelişmeyi kavrar: bu zihinsel gelişmenin doğrudan doğruya bilinmesidir.”*¹⁰ Sezgi üstüne geliştirilen bu özlü, kapsamlı ve derin tanım, daha önce Herakleitos ve Descartes’da karşımıza çıkan sezginin sınırlı anlamlarının geliştirilerek zenginleştirilmesini içerir. Bu yeni katkıyı dikkate alarak sezginin içerdiği belli başlı özellikleri şöyle sıralamak olanaklı:

Birincisi, sezgi, kavramların, göstergelerin olanaklı kıldığı dış gerçekliğin bilgisini değil, onlardan kaçıp kurtulan, ele avuca sıkımayan iç gerçekliğin bilgisini olanaklı kılar;

İkincisi, sezgi, dış gerçeklikte karşımıza çıktığı biçimiyle, hareketsiz olduğu için parçalanabilen, bölünebilen, tartılıp ölçülebilen bir gerçekliği değil; şimdiyi, geçmiş ve geleceği içinde barındıran, değişken, kaygan ve akıcı bir içsel gerçekliğin canlı ve bütünsel bilgisini olanaklı kılar;

Üçüncüsü, sezgi, dışsal gerçekliğine ilişkin olan, kavramın ortaya çıkardığı dolaylı bilginin tersine, içsel gerçekliğin dolaysız biçimde kavranmasını olanaklı kılan, kendisini farkında olmadan, birdenbire, kendiliğinden ortaya koyan içsel gerçekliğin bilgisini verir;

Son olarak sezgiyi, Bergson’un ifade ettiği biçimiyle alırsak, aniden parlayan, bir güneş gibi içimizde doğan, ruhumuzu aydınlatan, dışsal etmenlere bağlı olmaksızın bizi sarıp sarmalayan bir bilme biçimidir.

Bergson, sezgiyi, ussal bilgidен ve kavramsal dilden bağımsız işleyen, zihnin kendi kendisiyle düşünmesini sağlayan, bireyin kendi içiyle, ben’lik bilinciyle içsel, dolaysız ve bütünsel bir bağlantının içine girmesini olanaklı kılan bir bilme biçimi olarak alırken, kimi olumsuzlukları da beraberinde getirir. *Bergson, bir yandan sezginin dışsal gerçeklikle olan bağıını koparır: öte yandan, sezginin*

duyumlar ve kavramlarla olan içsel bağlarını da görmemezlikten gelerek, bizi mistik tasarımın içine sürükler.

Bergson, bağlı olduğu idealist geleneğe uygun davranarak, sezgiyi toplumsal praksisten bağımsız, toplumsal ilişkilerden yalıtlanmış, kendi başına var olan, mutlak bir özerklik içinde hareket eden bireysel öznenin bir yetisi olarak alıp diğer bilme biçimleriyle olan bağlarını koparır. Bergson'un yaptığı gibi, sezgiyi, ussal ve kavramsal bilgiyi dışlayan, ona karşıt olan bir bilme biçimi olarak aldığı zaman, kendimizi bir tek yanlılığın içinde buluruz. *Oysa mantıksal çıkarımların kesintiye uğradığı, soyutlama sürecinin kopukluk gösterdiği kimi yerlerde, sezgi birdenbire ortaya çıkar, adeta bir kurtarıcı gibi davranıp, ortaya çıkan anlam boşluklarını doldurur, anlam kaymalarını önler, anlam belirsizliklerini yok eder, mantıksal çıkarımların ve usavurmaların süreklilik kazanmasına yol açar. Böylece düşünsel sürecin devamlılığını sağlar.* Bu açıdan bakıldığında sezgi, kavrama karşıt olmayıp, kavram ile algı arasında orta bir yerde durarak, yaratıcı içeriğiyle her ikisini besler. Bir çok açıdan kavramı tamamlayacak, mantıksal çıkarımları ve soyutlamaları canlandıracak biçimde, özel şekilde işleyen bir gizli mantığı içeren *“sezgide mantıksal süreçler kısaltılmıştır; deyim yerindeyse mantık gizli bir şekilde çalışır ve mantıksal süreçlerin birçok aşaması atlanmıştır.”*¹¹

Mantıkçı pozitivistin önde gelen temsilcilerinden biri olan Russel, deney ve gözlem temelinden yoksun, ussal olarak temellendirilmemiş, kavramsal olarak dile getirilemeyen, eleştirel bir analizden geçirilmemiş bir sezginin kişiyi mistisizme sürükleyeceğine dikkat çekerek, Bergson'un sezgi anlayışını eleştirir. Bergson'cu anlamında sezgi ile mistik düşünce arasında belli bir bağlantı kuran Russel, bu türden bir yaklaşımın bizi nesnel bilgiye değil, eleştirel bazdan koparılmış, deney ve gözleme verilemeyen, mantıksal olarak temellendirilmemiş, *“kesin”*liği yüksek bir *“inanç”*a götürür.¹²

Russel, eleştirisini Bergson'cu sezginin biricikliğine, yenilmezliğine, eşsizliğine kadar uzatır: *“Bergson, zihnin nesnelerle, yalnız-*

ca geçmişteki deneylerle benzerlikleri oranında ilgilenebileceğini, sezginin ise her yeni an'ın, eşsizliği anlama gücünün bulunduğunu ileri sürer. Her an'da yeni, benzersiz bir şeyin bulunduğu gerçektir kuşkusuz; bunun zihinsel kavramlar aracılığıyla tümüyle açıklanamayacağı da doğrudur. Yalnızca dolaysız tanıma yerine, benzersizliğe ilişkin bilgi sağlanabilir. Bu tür dolaysız tanıma da tümüyle duyumlara verilir; görebildiğimiz kadarıyla kavramsal bir sezgi yetisini gerektirmez. Yeni verileri sağlayan duyumlardır, ne zihin, ne de sezgidir.”¹³

ÖZNE İLE NESNENİN DİYALEKTİK İLİŞKİSİ

Marx'a göre, öznenin nesneye ve kendisine yönelik bilgisi, bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten bir etkinliğin ürünü olup, toplumsal praksis tarafından belirlenir. İster algısal ya da sezgisel bilgi olarak alınsın, isterse mantıksal ya da kavramsal bilgi olarak düşünül-sün, öznenin ürettiği her bilgi, praksis içinde ortaya çıkar, gelişir, yetkinleşir, yeni nitelikler kazanarak, kendisini bir sonraki evreye taşır. Öznenin amaç yüklü, hedef gözeten faaliyeti, dışsal gerçekliği dönüştürüp aşmasının yanı sıra, kişiliği geliştirip zenginleştiren bir içeriğe sahiptir. Gizil güçleri, potansiyel yetileri içeren bu dönüştürücü faaliyet, insanı hayvandan ayırır. Bilgilenme sürecinin kurucusu, dönüştürücüsü ve taşıyıcısı olan özne, özgür tasarımları çerçevesinde ve yaratıcı etkinliğin içinde nesneyle belli bir ilişki kurar; özne ile nesne arasında ortaya çıkan bu ilişki, karşılıklı etki-leşimi olanaklı kılan somut bir birliği, diyalektik bir bütünlüğü içe-rir, taşır, aktarır. *Özne, gereksinimlerini gidermek için nesneyi dö-nüştürüp yeniden biçimlendirirken, kendi kendisini dönüştürüp ye-niden kurar; bu yoldan yeni yetiler, bilgiler, değerler edinir. Bu dö-nüşüm içinde, bir yandan verili gerçekliği aşar; öte yandan kendi kişiliğini değiştirip farklılaştırır, geliştirip zenginleştirerek aşar, es-ki kişiliğinin yerine yenisini koyar.*

Felsefe devrimci bir içerik kazanmadan, öznenin kendisiyle birlikte dışsal gerçekliği dönüştürüp yeniden oluşturmalarının ussal temellerini ve kavramsal çatısını oluşturamaz. Devrimci bir ruha sahip olan marksizm, kavramlara dönüştürücü bir işlev yüklerken bu gereksinimi karşılamaya yönelir. Marksist düşüncenin devrimci ruhunu önplana çıkararak, idealist düşüncenin ölü ruhunu eleştiren Marx şöyle konuşur: “*Bugüne kadar filozoflar sadece dünyayı açıklamaya çalıştılar, oysa yapılması gereken dünyayı değiştirmektir.*” Kavramların devrimci ruhu ise, kendisini özne ile nesne arasındaki ilişkide ortaya koyar. Bilgi içerik açısından nesneye, biçim açısından özneye bağlı olduğundan, ister dış gerçekliğe ilişkin olsun isterse iç gerçekliğe ilişkin olsun özne ile nesnenin diyalektik birliği temeldir. Bu birliğin yol açtığı karşılıklı etkileşim içinde özne nesneyi nitelendirir, sınıflar, tanımlar, kavramlaştırır; bunları yaparken aynı zamanda dönüşüme zorladığı gerçekliğin yeniden biçimlendirilmesinin ussal temellerini de hazırlar. Öznenin yaratıcı, dönüştürücü faaliyeti, kendisini toplumsal praksiste gösterir. İnsanın bu yaratıcı faaliyeti üstüne Markoviç şu değerlendirmeyi yapar: “Edilgin, reflekslerle yönlendirilen kişi yerine, sırf duyumları algılamakla yetinmeyen, henüz gerçekleşmemiş olan olayların önceden gerçekleşmesi beklentisi içinde olan, daha sonra üretilecek nesnelerin imgelelerini ve kavramlarını tasarlayan, gelecekte olayların yapısının anlatımında kullanılacak biçimleri ve simgesel ilintileri oluşturan, yaratıcı olarak insan.”¹⁴

Marx’a göre, tarihsel açıdan bakıldığında, öznenin nesneye yönelik bilgisi, ilkin sınırlı ve yakın çevrenin bilincidir. Bu bilinç, mekan ve zaman açısından dar bir çevreyle sınırlı, yakın çevrenin öznel, belirsiz, içgüdüsel bilincidir. Bu yarı içgüdüsel bilinç içinde yer alan insan, önceleri kendi niteliklerini nesneye, nesnenin niteliklerini de kendisine yükleyerek doğayla yapay bir örtüşmenin içine girer. Erken dönemlerde ortaya çıkan bilincin bu yarı içgüdüsel niteliğine işaret eden Marx şunları söyler: “İnsan ve doğa özdeşliği, insanların doğa karşısındaki sınırlı davranışlarının ve kendi araların-

daki sınırlı davranışlarının koşullandırılması biçiminde kendisini gösterir; çünkü doğa, tarih tarafından henüz çok az değişikliğe uğratılmıştır; ve öte yandan, çevresindeki bireylerle ilişki kurma zorunluluğunun bilinci, kısaca toplum halinde yaşadığı olgusu nedeniyle, insan bilincinin başlangıcını da ifade eder.”¹⁵

Tarihsel gelişmenin erken aşamalarında ortaya çıkan bu yarı içgüdüsel bilinç, ne içerik açısından yeterince farklılaşmış, değişmiş, zenginleşmiştir; ne de biçim açısından nesne karşısında özerk bir düzeye çıkabilmiştir. Ussal temeli ve kavramsal biçimi yeterince gelişmediği gibi, özerklik düzeyi de düşük olan bu bilincin içgüdüselliliği ile toplumsal gelişmenin geriliği arasındaki ilişki üstüne Marx şunları söyler: “Toplumsal yaşam ne kadar içgüdüselse, bilinçte o kadar içgüdüselidir; basit sürü bilincidir; ve burada insanı koyundan ayıran şey, sadece bilincin insanda içgüdü yerini almış olmasıyla, ya da bilinçli bir içgüdü olmasıyla ayırt edilebilir”¹⁶

Tarihsel gelişmenin belli bir aşamasında, yani toplumsal işbölümünün ortaya çıkması, üretici güçlerin gelişme düzeyinin yükselmesi sonucunda, insanın ilkel bütünsel yapısı parçalanır. Bölünen, kendi içinde farklı yanlara ayrılan kişilik; bir yandan, ileride yabancılaşmanın farklı düzeylerinde değişik anlamlar kazanarak farklı işlevler üstlenecek, tek yanlı uzmanlaşmanın ortaya çıkardığı yeni “nitelikler” edinir; öte yandan olumlu anlamda yeni yetenekler, bilgiler, değerler kazanarak, zengin, çok yönlü ve yaratıcı bir kişiliğin zeminini kazanır. Kendi tasarımlarını oluşturan, oluşturduğu tasarımlar çerçevesinde özgür biçimde davranan, davranışlarının ussal temelini ve kavramsal çerçevesini belirleyen bir varlık olarak insan ile hayvan arasındaki niteliksel ayrımı Marx şu şekilde dile getirir: “Biz emeği, salt insana özgü bir biçim olarak alıyoruz. Örümcek ağını dokumacıya benzer bir şekilde ördüğü gibi, arı da peteğini yaparken, pek çok mimarı utandırır. Ne var ki, en kötü mimarı en iyi arı’dan ayıran şey, mimarın yapısını kurmadan önce onu imgelemesinde kurabilmesidir.”¹⁷

Nesne, insanın bilinçli, amaçlı etkinliğin “nesnesi” olduğu za-

man, somut bir anlam ifade eder. Başka biçimde ifade edersek, bireysel ve toplumsal gereksinimlerini karşılayacak şekilde, dönüştürülüp yeniden biçimlendirilebilen doğa insan için bir somut anlam ifade eder. Marx'ın dediği gibi: "İnsandan ayrı olarak belirlenmiş, kendisi için soyut olarak alınmış doğa, insan için bir hiçtir."¹⁸ Marx devam eder: "Doğanın insansal özü, ancak toplum için söz konusudur; çünkü doğa ancak toplumda onun için insan ile bağ olarak, öteki insanlar için onun ve onun için ötekinin varoluşu olarak, ve insansal gerçekliğin dirimsel öğeleri olarak vardır; doğa onun için ancak toplumsal kendi öz insansal varoluşunun temelidir."¹⁹

ZAMAN VE MEKAN TASARIMLARI

Zaman ve mekan tasarımları açısından bilginin göreliliği, Einstein tarafından formüle edilen Özel ve Genel Rölativite Kuramı'ndan sonra herkes tarafından benimsenmeye başlanmıştır.

Newton tarafından dile getirilen zamanın ve mekanın mutlaklığını çürütüp, göreliliğini ortaya çıkaran Özel Rölativite Kuramı'na göre, uzayda yer alan bir nesnenin konumunu doğru olarak saptayabilmek için enlemi, boylamı ve derinliği içeren üç boyutun yanı sıra, dördüncü bir boyut olarak mekan-zaman boyutunu da dikkate almak gerekir. Özel Rölativite Kuramı'na göre, mekan ve zaman, gözlemcinin içinde yer aldığı sistemin hareketine göre farklı nitelikler taşır. Gözlemcinin konumuna ve içinde yer aldığı sistemin hareketine göre, iki farklı gözlemci için gözlenen zamanın ve mekanın özellikleri değişir, görelidir. Örneğin, durağan bir sistem içinde yer alan bir gözlemciye göre, ışık hızıyla hareket eden bir sistemde yer alan bir gözlemci için zaman ağır işler, mekan kısalır. Bu yeniliği ortaya çıkaran Özel Rölativite Kuramı, gravitasyonel çekimin mekan ve zaman üstündeki etkisini dikkate almaz.

1916 yılında yine Einstein tarafından formüle edilen Genel Rölativite Kuramı, gravitasyonel çekimin mekan ve zaman üstündeki

etkisini göstererek, zaman ve mekanın göreliliğine yeni bir boyut eklemiştir. Çekimin etkisiyle kendi üstüne kapanan yeni mekanın ortaya çıkarılmasıyla birlikte, eski üç boyutlu mekan tasarımı da yanan Öklid’çi geometrinin temel postulatları sarsıldı. Çekimin etkisiyle, kendi dışına doğru bükülen dört boyutlu mekanda, bir üçgenin iç açılarının toplamı 180 dereceden daha büyüktür. Aynı şekilde, çekimin etkisiyle, içe doğru bükülerek kendi üstüne kapanan bir mekanda bir üçgenin iç açılarının toplamı 180 dereceden daha küçüktür. Böylece Öklid’çi geometrinin postulatlarından biri olan bir üçgenin iç açılarının toplamının 180 derece olması zorunluluğu ortadan kalkar. Artık mekanın üç ya da dört boyutluluğuna göre değişen Öklid’çi olmayan geometri türleri ortaya çıkmaya başlar.

Zamanın göreliliği, zamanın nesnel niteliğini ortadan kaldırmaz. İnsanın bilincinden bağımsız ve onun dışında akıp giden nesnel bir “gerçeklik” olarak zamanın varlığını yadsımak olanaksızdır. Nesnel zaman ile, onun insan zihnindeki öznel yansısını birbirini karıştırmamak gerekir. *Bireyler, kimi yanları açısından psikolojik bir süreç olarak algılanan öznel zamanı sınırlandırabilir, yoğunlaştırabilir, daraltıp kısaltabilir; ama zamanın nesnelliğini yok edemezler.* Ayrıca, nesnel zaman, ölçülebilen, kısaltılabilen, parçalara ayrılıp sayılabilen an’lar biçiminde, nesnel “parçaçıklar”, yani zaman kuantumları olarak “saptansa”da, bu nesnel zamanın bütünsel bir süreç olarak akıp gitmesini ortadan kaldırmaz.

Zaman açısından bakıldığında, tarihsel bir araştırmada dikkat edilecek ilk nokta, ele alınmak istenen olgunun, belge ya da tanığın - bundan böyle olgu olarak alınacak- kökeni sorunudur. *Bir olayın kökeni sorunu, genellikle nedenler zincirinin zaman içinde tersine çevrilerek geriye doğru götürülmesi yoluyla en son nedene ulaşılp ulaşılamayacağı sorununda kendisini gösterir.* Böylesi bir yaklaşım, tarihsel sürecin çok yönlülüğünü tek bir yöne indirgeyerek, zengin içeriğini daraltmaktadır. Oysa gerçekte tarih ne tek yanlı belirlenimlerin ürünüdür, ne de mekanik nedenselliğin esprisi içinde somut bir anlam taşır. Bu yüzden tarihsel olayları tersine çevirerek

en son nedene varmak fiilen olanaksızdır. Üstelik bu geriye doğru gidiş, şimdiki zaman algısı içinde olup bittiğinden, gözlemcinin içinde yer aldığı, etkilendiği gerçekliğin ve bu gerçeklik tarafından oluşturulan dünya görüşünün, bu dünya görüşünün bir parçası olan ideolojinin izlerini de taşır, aktarır, yayar.

Başka bir biçimde ifade edersek, *tarihsel bir olgu, nedenler zincirinin tersine çevrilmesi yoluyla, geçmişin karanlıklarında yüzerek değil, geçmişin şimdiki zaman algısı içinde dönüştürülüp yeniden kurulması yoluyla anlamlandırılır, kavramlaştırılır, tanımlanır*. Bu faaliyet, tarihsel bilincin içinde olduğu, farklı biçimlerde işlenerek geliştirildiği, değişik değerlendirmeleri ve yorumlamaları içeren bir faaliyet olarak karşımıza çıkar.

Geçmişin şimdiki zaman algısı içinde kavranması, öncelikle şu anda içinde yer aldığımız gerçekliğe ilişkin bilgilerin doğruluğunu gerektirdiği gibi, geçmişe ilişkin doğru tasarımları da gerektirir. Geçmişe ilişkin doğru bilgiler ve bu bilgileri içeren tasarımlar olmaksızın, şimdiki gerçekliğin bilgisine yükselmek olanaksızdır. Bunun iki nedeni vardır:

Birincisi, içinde yer aldığımız gerçeklik, kendiliğinden ve birdenbire ortaya çıkmamıştır; sürekli akıp giden, bütünsel özellikler gösteren uzun dönemli bir zaman içinde farklılaşmış, başkalaşmış, değişmiş, yeni nitelikler ve anlamlar kazanarak, tarihsel gerçekliğin bir parçasına dönüşmüştür;

İkincisi, ister şu andaki gerçekliğe ilişkin olsun, isterse geçmişin sönük anılarından çıkıp gelsin, yanlış bilgileri içeren önyargılar, kanılar ve sanılar birdenbire ve kendiliğinden oluşmaz. Marc Bloch'un dediği gibi, tarihsel her olgu, kültürel ilişkilerin oluşturduğu, biçimlendirip taşıdığı "*ortak bellek*" tarafından depolanan, kaydedilip aktarılan eski yanlışlıkları, öznel değerleri ve önyargıları içerir, onlara dayanır, taşır, aktarır, yayar.

Bu iki nedenden dolayı, bizim verili gerçekliğe ve geçmişe ilişkin tasarımlarımızı sınırlandırılmış, parçalanmış an'lara bölünmüş, hesaplanabilen bir zaman algısı içine sıkıstıramayız. Bir yandan,

geçmiş verili gerçeklik içinde tasarlamamızı olanaklı kılan, öte yandan geçmişin kendisine has, farklı, ayırt edici yanlarını kavramamızı sağlayan, bundan dolayı da şu andaki gerçekliği aşan; hem geçmişe uzanan hem de geleceğe yönelen uzun dönemli bir “*tarihsel zaman*” kavramına gereksinim vardır.

Tarihsel zamanın oluşturduğu tasarımlardan hareket eden özne, bir yandan geçmiş bugünkü zaman algısı içinde yeniden oluşturup kurarak araştırmak istediği tarihsel olgulara ışık tutar; öte yandan olguların tarihsel gelişme içerisinde geçirdikleri farklılaşmaları, başkalaşmaları, değişimleri izleyerek, olguların kazandıkları değişik anlamları gün ışığına çıkarır. Geçmiş bugünkü zaman algısı içinde tasarlanması, tasarımı yapan gözlemcinin ya da araştırmacının içinde yer aldığı ve benimsediği dünya görüşünün, izlediği ideolojisinin izlerini geçmişe aktarma tehlikesini barındırır. *Nasıl farkında olmadan, çoğu kez bilinçsizce, ortak bellekten devraldığımız geçmişe ilişkin önyargıları, kanıları ve sanıları şimdiki gerçeğe aktarıyorsa; benzer şekilde, farkında olmadan, çoğu kez kendiliğinden oluşan şimdiye ilişkin önyargıları da geçmişe ilişkin tasarımlara aktarıyoruz.*

Braudel, “*tarihsel zaman*” ile “*toplumsal zaman*” ayrımını yaparken, tarihsel zamanın uzun dönemlere ilişkin olduğunu, kesintisiz akıp giden somut ve bütünsel bir süreci içerdiğini ve bu özelliğinden dolayı da tarihsel bilinci belirlediğini dile getirir. Oysa toplumsal zaman, sınırlı, eksik, dondurulmuş an’ları içerdiğinden tarihsel zamana oranla “daha az emredici, daha az somut ve hiç bir zaman sorunlar ile düşüncelerin merkezinde yer almaz”²⁰

Toplumsal zaman, sadece toplum bilimlerinde değil, ama aynı zamanda doğa bilimlerinde de karşımıza çıkan, bölünebilen, ölçülebilen, tartılıp sayılabilen zaman an’larını, zaman parçacıklarını içerir. Kısa an’ları içeren bu zaman tasarımı, kimi ampirik çalışmalar için yararlı sonuçlar ortaya çıkarsa bile, uzun süreleri kapsayan bütünsel algıları gerektiren tarihsel araştırmalar için verimli değildir.

Tarihsel araştırmanın nesnesi geçmişe gömülüdür, bugünü içe-

rir, geleceğe uzanır, bu özelliklerinde dolayı sınırlandırılmış, dondurulmuş parçalanmış, dar bir zaman algısını değil, geçmişini içeren, şimdiyi kapsayan ve geleceğe uzanabilen bütünsel bir zaman algısını gerektirir. Ayrıca bu bütünsel zaman algısı içinde yer alan her şey sürekli hareket halindedir; bu hareketin iç dokusunu kavramadan, tarihsel bilincin nesnelliğinden de bahsedilemez. Şöyle der Braudel : “Tarihin zamanı, insanların canı çektiğinde hayatın hareketsiz bir resmini sunulması için hareketin durdurulabileceği bir mekanizma olarak düşünülmesine izin vermemektedir.”²¹

Bu açıdan bakılınca, toplumsal zaman, toplumsal araştırmaları sürdürenin dışında yer alan, tek tek ele alınıp ölçülebilen, kesilip biçilerek yeniden bir araya getirilebilen, üstünde çalışılabilen gerçekliğe ilişkin tasarımlar gibi işlerken; tarihçi için zaman, zihinsel faaliyetinden koparamadığı, içsel ve dolaysız bir yaşantı gibidir. Braudel’in dediği gibi, tarihsel zaman, tıpkı “*toprağın bahçıvanın çapasına yapışması gibi*” tarihçinin “*düşüncelerine yapışmıştır.*”²²

Demek ki toplumsal zaman, sınırlandırılmış, dondurulmuş an’ların birliğini içerdiğinden, kesintisiz, sürekli akıp giden, somut ve bütünsel niteliklere sahip olan tarihsel zamandan ayrıdır. Tarihsel bilincin nesnel, doğru, sağlıklı olabilmesi için, tarihçinin bu sınırlandırılmış, dondurulmuş, parçalanmış, hesaplanabilen, ölçülebilen an’ları içeren zaman algısını terk ederek; kendisini akıp giden, uzun erimli, canlı, dolaysız ve bütünsel zamana teslim etmesi gerekir. *Geçmiş, şimdiki tasarımların biçimlendirdiği göstergeler, imgeler, kavramlar içinde soluk alıp vermektedir; bunlar içinde kodlanmış anlamları taşımakta, sırları iletmektedir bizlere; tarihsel bilincin gizemi de buradan gelir. Bu sırların çözülmesi, gizemin ortaya çıkarılabilinmesi için, göstergelerde, kavramlarda, simgelerde içerili olan anlam kodlarının çözülmesi gerekir; eleştirel bir çözümleme çerçevesinde, şimdiki zaman algısı içinde geçmişin yeniden oluşturulması, kurulup tanımlanması, kavramlaştırılıp dile getirilmesi gerekir. Bu işlem usta bir avcı ile, saklanmasını iyi bilen bir av arasındaki çetin bir mücadeleye benzer. Braudel’in dediği gibi: “*

Tarihsel gerçeklik oyuna getirilmesi zor, kurnaz bir avdır”²³

Nasıl, zaman, kendisini nesnel ya da öznel biçimlerin yanı sıra, tarihsel ve toplumsal zaman biçiminde ortaya koyuyorsa, mekan da, değişik düzlemlerde farklı biçimlerde karşımıza çıkmakta, özellikle sanat algısı açısından yeni anlamlar kazanabilmektedir. *Sanatın değişik türlerinde karşımıza çıkan zaman ve mekan, dışımızda yer alan nesnel zaman ve mekan olmayıp, sanatsal yaratma sürecinde oluşturulan, sanatçının algısında özel bir anlam içeren, kurgu içinde dönüştürülerek işlenip yeniden biçimlendirilen öznel bir zamanı ve mekanı içerir.*

Sanatsal bir anlam kazanmış, içeriği estetiksel biçimde kodlanmış yetkin bir zaman ve mekan algısına sinema ve fotoğraf alanında rastlarız. Sinemada, bir yönetmen, daha önce değişik zaman ve mekan boyutları içinde çektiği, gerçekte birbiriyle ilişkili olmayan, aralarında nedensel bir bağlantının kurulamadığı değişik çekim an'larını kurgu içinde biraraya getirerek, gerçekte varolduğu biçiminden çok daha farklı bir zaman ve mekan tasarımı olanaklı kılabilir. Örneğin, Alplerin tepesindeki beyaz bulutları içeren karlı bir göğü yansıtan bir çekim yapılır; ardından İsviçre göllerinden bir kesit alınır; sonra Fransa'nın güneyinde yer alan görkemli bir şatonun resmi çekilir; en sonunda İtalya'da Po ovasında gezintiye çıkan elinde bastonu olan bir aristokratın görüntüsünü alır; sinema kurgusu içinde bu çekim an'ları birbirine eklemlenerek, öznel anlamlar içeren yeni bir zaman ve mekan yaratılır. Koltuğa gömülmüş biçimde, perdede, yüksek bir tepenin kıyısında yer alan bir göl kıyısında, elinde bastonuyla yürüyüşe çıkmış bir ortaçağ aristokratını seyretmeye başlarsınız.

Yine, sık sık rastladığımız bir başka örnek daha verilebilir. Yüksek bir binanın en üst katında bir kişinin yere çakılışını göstermek için genellikle şu iki çekime başvurulur: İlkin, yüksek bir pencereden, aşağıda gerilmiş olarak bekleyen ağın içine düşen bir adamın görüntüsü çekilir. Stüdyoda bu çekimin sadece yüksekten atlama anı işlenir. Daha sonra aynı adamın, benzer atlayış tarzını tuttu-

racak şekilde daha alçak bir yerden farklı bir atlayışı çekilerek, özellikle düşüşü gösterilir. Stüdyoda bu iki çekim anı birbirine eklenilerek gerçekte hiç bir zaman oluşmamış bir sahne yaratılır. Böylece yüksekte atlayan bir kişinin kanlar içinde kalan görüntüsü, sanki gerçemiş gibi sinema izleyicisinin önüne koyulur. Bir önceki örnek de olduğu gibi burada da, farklı zaman ve mekan anları, sinema kurgusu içinde biraraya getirilerek, eklenmenin özgül mantığı içinde dönüştürülüp yeniden oluşturularak, öznel zaman ve mekan algısını olanaklı kılan yeni an'lar yaratılır. Bu "başkalığı" yaratma işi sinemanın asli işlevidir. "İşte filmi bir sanat yapan da bu başkalığın ta kendisidir."²⁴

Fotoğraf alanında ortaya çıkan mekan, sinemada karşımıza çıkan mekan gibi öznel nitelikler göstermesine karşın, ondan farklıdır. Fotoğraf çekimlerinde karşımıza çıkan mekan tasarımı, ne Newton'un üç boyutlu mekanına, ne de Einstein'ın dile getirdiği dört boyutlu zaman- mekan tasarımına benzer. Gerçek mekan, çekim yapanın bakış açısına, fotoğraf makinasında önceden kodlanmış, şifrelenmiş çekim programının gücüne göre farklı bir şekilde yansır. Gerçeklik, belli bölümlere ayrılmış, yakın, uzak, orta ya da genel ölçeklere göre çekilmiş olabilir; veya kuşbakışı, balıkgözü perspektiflere göre farklı şekilde dile getirilebilir.

Fotoğraf alanında elde edilmiş bir görüntü, hem daha önce fotoğraf makinasında kodlanmış bilgilere, yeteneklere, becerilere ve olanaklara bağlıdır; hem de fotoğrafçının makinayı kullanma tarzına ve yeteneğine bağlıdır. Önceden, içine belli anlamlar, değerler ve bakış açıları kodlanmış olan makina, bu kodlar çerçevesinde mekansal görüntüleri yakalar, seçer, ayıklar, saptar, sunar. Geliştirilmiş, zenginleştirilmiş bu bakış açısının derinliği, genişliği, esnekliği ve kesinliği ne kadar yüksekse, çekimin, dolayısıyla mekansal tasarımın zenginliği de o ölçüde artar.²⁵

DIYALEKTİĞİN FARKLI ANLAMLARI

Diyalektiği, gelişmenin nedenlerini, içeriğini, bu içeriğin kendisini dışavurum biçimlerini ve aldığı doğrultuları açıklayan bir kuram olarak aldığımız zaman, gelişmeye yüklediğimiz anlama göre diyalektik kavramı da farklı anlamlar kazanır. Örneğin, *gelişme*'yi, insanın bilinçli ve amaçlı faaliyetinin ürünü olan bir süreç olarak alıp, doğada karşımıza çıkan *evrim*'den farklı bir anlam yüklediğimiz zaman, gelişmeyi açıklayan diyalektik yasaları, kategorileri, kavramları, içerik açısından tarihle sınırlamak zorunda kalırız. Yok, gelişmenin içeriğini, doğada ortaya çıkan farklılaşmaları, başkalaşmaları içerecek şekilde genişletip evrimle *özdeş* kılıyorsak, o zaman da diyalektik yasaları, kategorileri, kavramları tarihin dışına taşıyarak doğaya da uygulamak gerekir.

Diyalektiğin anlamındaki ki bu genişleme beraberinde bir çok belirsizliği getirir. Bu belirsizliklerden birincisi, *insanın bilinçli, amaç yüklü, hedef gözetken faaliyetinin ürünü olan tarihsel gelişme ile; insanın bilincinden bağımsız, öznel iradesinden etkilenmeyen, onun dışında yer alan, kendiliğinden ortaya çıkan farklılaşmaları, başkalaşmaları, değişimleri, yenilenmeleri içeren evrimi birbirine karıştırmaktır*. Bir başka belirsizlik, kendisini gelişme ile gelişmeyi açıklama işlevini üstlenmiş yasalar ve kategoriler arasındaki ilişkide ortaya koyar. Bu belirsizlik, çoğu kez farkında olmadan içinde yer aldığımız iki önemli yanılgıyı gizler: birinci yanılgı, kendisini gelişmeyi açıklama işlevini üstlenmiş yasa ve kategorileri gelişmeyle *özdeş* kılan indirgemeci tutumda gösterir; ikinci yanılgı ise, kendisini, gelişmeyi açıklayan yasa ve kategoriler ile gelişme arasındaki nedensellik bağlantısını gözden uzak tutarak, yasaları ve kategorileri gelişmenin dışına çıkarıp üstünde yer almasını sağlayan, bu yoldan yasalara ve kategorilere mutlak bir özerklik tanıyan metafizik ya da idealist tutumda kendisini gösterir. *Gelişme ile gelişmeyi açıklayan yasaları özdeş kılan indirgemeci tutum, bizi tarih ile doğanın özdeşliğine götürür. Bu özdeşlik, insanın bilinçli,*

amaçlı, hedef gözeten etkinliğinde kendisini gösteren, tarihsel gelişmenin içeriğini, dışavurum biçimini ve genel doğrultusunu belirleyen öznel ve nesnel, rasyonel ve irrasyonel etmenlerin birliğini doğaya kaydırmaya götürür ki, bu kaydırmanın sonunda doğada karşımıza ya bir tanrı ya da metafizik bir ide çıkar. Gelişmenin yasalarına, tarihsel gerçeklikten yalıtılmış biçimde, mutlak bir anlam yükleyerek, gelişmenin dışında ve üstünde yer alan bağımsız “şey”lere dönüştüren yaklaşım ise, yasaların, kategorilerin ve kavramların nesnel karakterini yadsır.

Doğanın diyalektik biçimde işlediği, dolayısıyla diyalektik yasaları ve kategorilerin, tarihin yanı sıra doğayı da kapsadığı düşüncesinin kaynağı, Herakleitos’a kadar uzanır. Herakleitos’a göre zaman ve mekan içinde yer alan her şey sürekli bir akış içindedir. Bu akış içinde yer alan her şey değişir, farklılaşır, başkalaşır, kendisi olmaktan çıkıp bir başka şeye dönüşür. O “*Aynı ırmağa iki kez giremeyiz*” derken, değişmeyi olanaklı kılan bu evrensel akışı, sonsuz hareketi, bitmez tükenmez devinimi simgesel biçimde ifade ediyordu. Eğer akış sonsuzsa, hareket evrenselse, bu akışın içinde yer alan her şey değişip farklılaşıyorsa, artık hiç bir şey eski niteliklerini koruyarak kendisi kalamaz, sürekli olarak, her an değişir, farklılaşır, bir başka şeye dönüşür.

Herakleitos’a göre bu sonsuz değişme içinde yer alan her şey kendi karşıtıyla birlikte varolur. O “*savaş her şeyin hakanıdır*” derken, karşıt güçler arasındaki çatışmanın en keskin biçimi olan savaş, her tür farklılaşmanın, başkalaşmanın, değişimin itici gücüne dönüştürüyordu. Herakleitos, bir yandan karşıtlıkların sonsuz değişme içindeki yerini belirliyor, öte yandan karşıtlıkların kaynağını akıllı ve toplumu içerip aşacak şekilde doğaya doğru uzatıyordu. Onun dile getirdiği “*doğa karşıtlığı sever*” düşüncesi bu durumu simgesel biçimde açıklıyor. Herakleitos’a göre, bu süreç, kimilerin *evrensel akıl* olarak aldığı, başka birilerinin de *doğa yasası* olarak tanımladığı *Logos* içinde olup bitmektedir. Akışı içeren, taşıyan, düzenleyen, denetleyip yönlendiren bir evrensel yasa olarak Logos’un

kendisi değişmez, hep aynı kalır. Böylece değişme, metafizik bir değişmezliğin içine tükılarak, evrensellğine sınır çizilir.

Logos biçiminde simgeleştirilen evrensel aklın üstlendiği, değişmeyi düzenleyip yönlendirme teması ile değişmez akıl içinde değişip duran şeyler arasındaki çelişki, kendisini daha yüksek bir düzeyde, Hegel'in *Geist*'inde ortaya koyacaktır. Hegel, Herakleitos'da karşımıza çıkan *değişme* temasını geliştirip zenginleştirerek, *gelişme* biçiminde yeniden kavramlaştırır. Hegel'de, gelişmenin *ilk nedeni* olan *Geist* yani evrensel akıl, aynı zamanda gelişmenin içinde değişen, farklılaşan, başkalaşan, yeni nitelikler ve belirlenimler kazanan şey'lerin ulaşmaya çalıştıkları en *son ere*k olarak karşımıza çıkar. Herakleitos'un *Logos*'una oranla *Geist*, içeriği ve dışavurum biçimleri açısından daha gelişmiş, iç dinamiği daha yüksek olan bir evrensel akıl olarak karşımıza çıkar. Gelişmenin ilk basamağında, *Geist*, içeriğini dışalar. Niteliksiz, belirlenimsiz, şekilsiz olan bu içerik, süreç içinde yeni nitelikler, belirlenimler, biçimler kazanarak, önce nesneleri, ardından bitkiler ve hayvanları, son olarak da aklın egemen olduğu toplumu ve devleti ortaya çıkarır. Böylece, Hegel de, toplumsal ve nesnel dünya, evrensel aklın zamanda ve mekanda kendi kendisini geliştirip yetkinleştirmesinin bir ürünü olarak karşımıza çıkar.

Hegel'in tersine Marx, nesnel ve toplumsal dünyanın oluşumunu evrensel akıldan türetmez. Ayrıca, doğada ortaya çıkan evrimi, bilinçli biçimde oluşan, kimi amaçlara uyarlanmış, belli hedeflere yönelen, kendisini erekli bir süreç olarak gösteren, tarihsel gelişmeden niteliksel olarak farklı bir "oluşum" olarak alıp Hegel'den ayırır. Marx, ontolojik açıdan doğayı, insan bilincinden bağımsız ve onun dışında yer alan bir gerçeklik olarak alır. Doğada ortaya çıkan farklılaşmalar, başkalaşmalar, değişmeler, bilinçli ve amaçlı bir etkinliğin ürünü olmayacakları gibi; doğada evrensel akıl biçiminde tanımlanan ne *itici bir neden*'e, ne de nesnelerin yönelmek zorunda olduğu mutlak bir *ereğe* rastlarız. Marx'a göre, doğada ortaya çıkan farklılaşmaları, başkalaşmaları, değişmeleri, *gelişme* kavramıyla

değil *evrim* kavramıyla açıklamak daha doğru olacaktır.

Diyalettiği, bir *tartışma yöntemi* olarak ilk kez Platon kullanılır. Platon, diyalettiği, soyut kavramsal analizlerin ve sentezin birliği- ni içeren, soyutlamaların ve mantıksal çıkarımların oluşturduğu, kendisini monologlar ve diyaloglar biçiminde ortaya koyan bir *tartışma yöntemi* olarak alır. Platon, bu tartışma yöntemi sayesinde her türlü maddi nitelik ve belirlenimden arındırılmış, evrensel gerçeklikler olarak alınan ideaların bilgisine yükselmeye çalışır. Bu anlamda diyalettik, soyut kavramsal çözümlemelere denk gelir. Bir tartışma yöntemi olarak diyalettik şu iki işlevi üstlenir:

Birincisi diyalettik, soyut kavramların anlamsal içeriklerinin çözümlenmesi yoluyla, anlamca benzer, farklı ya da karşıtlık oluşturan yanların saptanmasını, önplana çıkarılmasını, tanımlanıp kavramlaştırılmasını olanaklı kılar;

İkincisi, diyalettik, bu soyut kavramsal çözümleme içinde ortaya çıkan anlam belirsizliklerini, anlam kaymalarını ya da anlam çarpıtmalarını ortadan kaldırarak, kavramları içerik açısından açık ve yalın kılar.²⁶

Aristoteles, diyalettiği Platon'da karşımıza çıktığı anlamıyla yani bir tartışma yöntemi olarak değil, bir *eleştiri yöntemi* olarak alır. Aristoteles'e göre, araştırmacı, özgül bir alana ilişkin bir konu ya da sorun hakkında araştırma yaparken, izlediği yolu aydınlatarak, ortaya çıkabilecek engelleri tasfiye eden, karşılaştığı zorlukları etkisiz kılan bir araç olarak diyalettiğe başvurur.²⁷

Kant, aklın bilimsel ve metafizik işleyişinin ortaya çıkardığı çatışkıların (antinomilerin) oluşturduğu yanılsamaları *diyalettik yanılsamalar* olarak alıp, diyalettiğe olumsuz bir anlam yükler. Örneğin, biz kalkıp evrenin zamandaki ve mekandaki sonsuzluğunu ve sınırsızlığını kanıtlamak için, bir deneye gireriz, bütünsellik kategorisini de bu deneye uygulamaya kalkışırsak, diyalettik bir yanılsama içine gireriz. Kant'a göre, duyarlığın *a priori* formları *zaman* ve *mekan* ile anlama yetisinin biçimi olan *bütünsellik kategorisi*, ancak sınırlandırılmış deneylerde somut bir işlev üstlenebilir. Kalkıp bun-

ları, zamanda ve mekanda sonu ve sınırı olmayan evrensel bir deneye uygularsak, kendimizi farkında olmadan diyalektik yanılsamaların içinde buluruz.²⁸

Hegel, diyalektik karşıtlıkları, Kant'ın ileri sürdüğü gibi, insan aklının iç dinamizminin ortaya çıkardığı kaçınılmaz yanılsamalar olarak değil, kendisini doğa, toplum ve tarih de farklı biçimlerde ortaya koyan evrensel karşıtlıklar olarak alır. Hegel için akıl, doğal ve toplumsal yaşamın özüdür. O'nun, "*Ussal olan gerçek, gerçek olan da ussaldır*" önermesi, evrensel geçerliliği olan aklın, nesnelerin, ilişkilerin, süreçlerin içeriğini, gelişme doğrultularını ve dışavurum biçimlerini belirlediğini ifade eder. Hegel'de karşıtlıklar, kendisini evrensel akıl ya da ruh olarak tanımlanabilecek *Geist* içinde gösterir.²⁹

Marx, Hegel'de karşımıza çıktığı biçimiyle diyalektiğin "*mistik bir kabuğun*" içine yerleştiğini söyler. Bu mistik kabuk diyalektiğin yaşayan "*ussal özünü gizler.*" "*Mistik kabuk içinde akla uygun özünü bulup çıkarmak için*" diyalektiği baş aşağı çevirerek "*ayakları üstüne oturtmak*" gerekir.³⁰ Böylece, metafizik kabuk içinde soyut biçimde işleyen diyalektik, nesnel bir zeminde somut biçimde işlemeye başlar. Marx'ın deyişiyle: "Somut çok sayıda belirlenimlerin sentezi olduğu için somuttur. Onun için somut, gerçekte hareket noktası olmasına karşın ve onun sonucu olarak aynı zamanda konunun ilk bakışta görünüşünün hareket noktası olmasına karşın, düşüncede, o, bir hareket noktası olarak değil, sentez süreci olarak, sonuç olarak görülmektedir. Birinci yöntem, görünüşün bütünlüğünü soyut bir belirlenime indirgemıştır; ikinci yöntem, soyut belirlenimlerin düşünce yoluyla somuttan elde edilmesine varır. Onun için Hegel, gerçeği, kendi içinde yoğunlaşan, kendi kendine hareket eden düşüncenin bir sonucu olarak görür. Oysa somuttan soyuta yönelmeden ibaret olan yöntem, düşünce için, somutu benimseme, onu dönüştürmüş bir somutluk biçiminde yeniden üretme tarzından başka bir şey değildir."³¹

II. TARİHSEL BİLİNÇ: ANLAM VE YORUMLAMA

Tarihsel bir olgu, saf, yalın haliyle verilmiş, dolaysız biçimde kavranabilen “şeyler” olmayıp, olguları kaydedenlerin yanı sıra, bu olguları sonradan ele alıp yeniden yorumlayarak aktaranların olgulara bulaştırdıkları değerleri, inanışları, duyguları içerir, taşır, aktarır. Tarihsel bir olgu saf, yalın olmadığı gibi, kesinliği içeren bir nesnelliğe de sahip değildir. Nesnelliği olanaklı kılan kesinlik tarihsel olguların özüne aykırıdır.

Kuşkusuz, araştırmacı araştırmaları sonucunda ortaya çıkan sonuçların nesnelliği ve kesinliği kaygısından kendisini koparamaz, ama kimi öznel etmenlerin işin içine karışmasından dolayı nesnellik ile kesinliğin her zaman eksik ve sınırlı gerçekleştiğinin bilincinde hareket etmelidir. Carr’ın dediği gibi, kesinlik kaygısı, tarihsel araştırmanın “zorunlu” ama tek başına yeterli olmayan bir koşuldur: “Bir tarihçiye kesinliğinden dolayı övmek, bir mimarı yapısında iyi fırınlanmış kereste, gereğince karıştırılmış harç kullandığından ötürü övmeye benzer. Bu işin zorunlu koşuludur, fakat onun temel işlevi değildir.”³²

Carr’a göre tarihçi işe “geçici olguları seçme” ve bu “seçimin ışığında o seçimin yapıldığı geçici yorumla işe başlar.” Tarihçi, araştırmalarını sürdürdükçe, “olguların seçimi ve sıraya konması, birinin ya da öbürünün etkileşimiyle, aynı zamanda bugün ile geçmiş arasındaki bir karışıklık iş’in içine” karışır. Carr’a göre, olgu ile tarihçi birbirlerine gereksinim duyarlar, biri olmadan diğerrinin bir anlamı yoktur: “*Tarihçi, olgular olmaksızın köksüz ve boş, olgular*

tarihçi olmadan ölü ve anlamsız olacaktır: tarihçi ile olgular arasındaki kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez tükenmez bir diyalog”³³

Olguları seçme, ayıklama ve yorumlama, öncelikle eleştirel biçimde işleyen bir gözlemi gerektirir. Tarihsel bir gözlem, tarihçinin üyesi olduğu toplumsal kurumların, parçası olduğu değerlerin, izlediği davranışların içinde anlam kazandığı bir dünya görüşünün etkisi altında biçimlenir. Gözleme verilen olgu, daha önce onu kayıt edenin, ardından bu kayıtları inceleyerek yeniden yorumlayanın benimsediği dünya görüşünün, izlediği ideolojinin izlerini taşır, aktarır.

Gözlem süreci gözlenen olguyu etkilediği gibi, tersi de geçerlidir, yani gözlemlenen olgu da gözlemi etkiler. “Analiz ve öngörüye konu edinilen insan davranışlarının, istemedikleri sonuçları öngörmesiyle önceden uyarılabilir ve bunun sonucunda eylemlerin değişmesine neden olabilir, böylece öngörü ne kadar doğru analize dayanırsa dayansın, kendi kendisini boşa çıkarmasına yol açabilir.

Tarihi bilince sahip kişiler arasında tarihin kendini ender olarak yenilemesinin bir nedeni, oyuncuların ikinci gösteride bilincinin yitişini bilmemeleridir; eylemleri bu bilgidен etkilenmiştir... Fakat bu süreç ters yönden de çalışabilir. Varolan iktisadi koşulları analiz eden bir iktisatçı, yaşayan deflasyon ya da enflasyonu da öngörürse, eğer otoritesi büyük ve kanıtları inandırıcı ise, öngörünün kendisi, öngörülen olgunun meydana gelmesine katkıda bulunur.”³⁴

Tarihçi, yaptığı araştırmalar esnasında ele aldığı bir tarihsel olguyu sorgularken şu noktaları dikkate alması gerekir:

Birincisi, ele alınmak istenen olgunun insanın bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten etkinliğinin ürünü olduğunu, dolayısıyla insana yapışık olan öznel değerleri, inanışları içerdiğini; yani içinde öznel ve nesnel, rasyonel ve irrasyonel etmenleri barındırdığını gözden uzak tutmaması gerekir;

İkincisi, sözkonusu olgunun, kendi başına ortaya çıkmadığını, birileri tarafından kayıt edildiğini, sonradan başkaları tarafından ye-

niden yorumlanarak aktarıldığını bilmesi gerekir;

Üçüncüsü, tarihsel olguları ya da onları içeren belgeleri yeniden yorumlayıp aktaran tarihçilerin, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, bu belgelere kendilerinden ne katıp katmadıklarına da dikkat etmek gerekir. Carr'ın dediği gibi: “Bir kere tarihi olgular bize hiçbir zaman arı olarak gelmezler; çünkü, arı biçimde varolamazlar; her zaman kayıt tutanın zihninde kırılarak yansır. Bundan şu sonuçlar çıkar ki, bir tarihçi eserini ele alınca, ilk ilgileneceğimiz, işlediği olgular değil onu yazan tarihçi olmalıdır.”³⁵

Carr'a göre, “Bir tarih eserini okurken daima fırsatlara kulak verilmeli: “Eğer birşeyi sezmiyorsanız, ya siz duyarsızsınız, ya da tarihçi alık bir adamdır. Olgular gerçekte hiç de balıkçının tabelasındaki balıklar gibi değildir. Olgular uçsuz bucaksız ve hatta bazen sınırsız bir okyanusta dolaşan balıklara benzer. Tarihçinin ne yapacağı kısmen şansa, fakat asıl avlanmak için okyanusun neresine gideceğine ve hangi oltayı kullanmayı seçeceğine bağlıdır. Elbette ki bu iki etkeni de ne tür bir balık yakalamak istediği belirlemiştir. Genellikle, tarihçi istediği türden olgular elde edecektir; tarih yorum demektir.”³⁶

Dördüncü olarak, tarihçi geçmişe ilişkin bir olguyu ya da belgeyi ancak günümüzün algısı çerçevesinde tasarlar ve yorumlar. Geçmişin değerlerini, inanışlarını, duygularını içeren gerçeklik, bugünün anlayışının biçimlendirdiği dolaylı bir algı içinde kendisini ortaya koyar.

Tarihsel araştırmalar yapan bir kişi, kendisini, içinde yer aldığı tarihsel ve toplumsal koşullardan yalıtılmış biçimde, her türlü dünya görüşünden ve ideolojik değerlerden arındırarak olguya ya da belgeye yanaşamaz. Carr'ın dediği gibi: “Tarihçi çağının insanıdır ve çağın insanı varoluş koşullarına bağlıdır.”³⁷

Pozitivist tarihçiler, tarihsel bir olguyu, öznel değerlerden, inanışlardan, duygulardan arındırılmış bir “şey” olarak alırken, indirgemeci ve tek yanlı bir tutum sergilerler. Onlar, *verilerin yalınlığını, gözlemin nesnelliğini, gözlemcinin tarafsızlığını* mutlaklaştırı-

rak, araştırmacıyı, içinde yer aldığı, etkilendiği, etkilediği dünya görüşünden; benimsediği, izlediği, savunduğu ideolojiden arındırdıklarını varsayarlar; ama farkında olmadan, kendisini dolaylı biçimde ortaya koyan, sinsî, örtük bir ideolojin içinde yer alırlar.

Carr'ın dediği gibi: "Tarihsel olgular bütünüyle nesnel olamazlar, çünkü, bunlar tarihçi tarafından onlara verilen anlamların gücüyle tarihsel olgular haline gelirler. Tarihte nesnellik, bu geleneksel kavramı hala kullanmamız gerekiyorsa, olgunun nesnelliği değil, ilişkinin nesnelliğidir."³⁸

TOPLUMSAL FORMASYON VE ÜRETİM TARZI

Tarihsel materyalizme göre, tarihsel gelişmenin içeriğini, dışavurum biçimlerini, genel doğrultusunu belirleyen, üretim araçlarının özel mülkiyeti ile üretimin toplumsal niteliği arasındaki çelişkidir. Bu çelişki, kendisini üretim tarzı düzeyinde üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışma, toplumsal formasyon düzeyinde ise üstyapı ile ekonomik yapı arasındaki çatışma biçiminde ortaya koyar. Bu çatışmaların ürünü olan sınıf mücadelesi kendisini ekonomik, siyasal ve ideolojik düzeylerde farklı şekillerde ortaya koyduğu gibi, üretim tarzı ve toplumsal formasyon düzeyinde de değişik içerikler kazanır. Sınıflar, sınıf mücadelesinden önce oluşmadıkları gibi, mücadelenin sonucunda da ortaya çıkmazlar; tersine sınıf mücadelesi içinde oluşurlar, dolayısıyla sınıflar ile sınıf mücadelesi, bütünsel bir sürecin iki farklı yanı olup, birbirlerini karşılıklı olarak koşullayıp tamamlarlar.

Devlet, toplum içinde ekonomik gücü ele geçirmiş, bu gücü siyasal güce dönüştürerek meşrulaştırmak isteyen sınıfların devleti olarak tarihin sahnesine çıkar. Bu dönüşümü gerçekleştirmek için, devlet, kendisini ulusal egemenliğin ya da halk egemenliğinin temsilcisi gibi göstererek, egemen sınıflara olan bağımlılığını gizler.

Devlet, bir kere ortaya çıktıktan sonra hukuksal, dinsel, ideolojik yanları olan bir siyasal sistem biçiminde oluşur, yayılır, toplumsal ilişkiler içinde kök salar, derinleşir. Siyasal sistem, içinde siyasal ve ideolojik düzeylerin yanı sıra, hukuksal, dinsel, sanatsal kerteleri içerecek şekilde, bir üstyapılar biçiminde yapılanarak ekonomik yapının üstünde yer alırlar.

Toplumsal formasyon içinde ekonomik yapı ile üstyapılar karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri için, biri olmadan diğeri varolamaz. Siyasal ve ideolojik üstyapılar ile ekonomik yapı arasında diyalektikte, ekonomik yapı üstyapıların “temeli” ve “son kerede” belirlerken, üstyapıların da ekonomik yapı karşısında görece özerk, dolayısıyla özgül ve etkin bir konumu vardır. Üstyapılar, bu görelî özerklik içinde ekonomik yapıyı dönüştürür, yeniden kurar, denetler, yönlendirir.

Toplumsal formasyon, farklı niteliklere sahip, kısmen birbiriyle çelişen değişik üretim tarzlarının birbirlerine eklemelenmesini içerir, taşır, aktarır. Bu eklemelenme içinde, egemen üretim tarzı diğerlerini dönüştürüp yeniden yapılandırarak kendisine uyarlar. Bu eklemelenmenin dışında, kendi başına varolan, saf ve yalın bir üretim tarzı tarihin hiç bir döneminde ortaya çıkmamıştır. Üretim tarzı, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin birliğini içerir. Üretim tarzında içeri-ri olan yeni üretici güçler ile eski üretim ilişkileri arasındaki çatışma, kendisini her evrede gösterir. Eski bir üretim tarzından yeni bir üretim tarzına geçiş, eski üretim ilişkileri ile yeni üretici güçler arasındaki çatışmanın çözülmesine bağlıdır. Bu çatışmanın çözülebilmesi için de, yeni üretim ilişkilerinin eski üretim ilişkilerini tasfiye ederek onların yerine geçmesi gerekir.

Kısa bir betimlemesi yapılan bu öncülleri belli nedensel, anlamsal ve mantıksal bağlantılar çerçevesinde biraraya getirip yeniden formüle ettiğimiz zaman, tarihsel gelişmeyi açıklama işlevini üstlenmiş olan tarihsel materyalizmin somut ve bütünsel bir yapısını ortaya çıkarmış oluruz. Marx, somut ve bütünsel bir tarih kuramı olarak tarihsel materyalizmi diğer tarih anlayışlarından ayırırken, şu

farklılıkların altını çizer: “Bana gelince, çağdaş toplumda sınıfların varlığını ya da sınıflar arasındaki mücadeleyi keşfetme şerefi bana ait değildir. Benden çok önce burjuva tarihçileri, sınıf mücadelesinin tarihsel gelişimini, burjuva iktisatçıları da sınıfların ekonomik iç yapısını ortaya koymuşlardır. Benim yeni olarak yaptığım tek şey şunları ispatlamak oldu:

1) Sınıfların varlığı ancak üretimin gelişmesindeki belli bir tarihsel evreye bağlıdır; 2) Sınıf mücadelesi *zorunlu* olarak proletarya diktatörlüğüne götürür; 3) Ancak bu diktatörlüktür ki, *bütün sınıfların ortadan kaldırılması ve sınıfsız bir topluma geçişi sağlar*.”³⁹

Marx, üretici güçlerin devindirici, kurucu, dönüştürücü yanı olan emeği, bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten bir etkinlik olarak alırken, insan ile hayvan arasındaki niteliksel ayrımı şu şekilde belirler: “Biz emeği salt insana özgü biçimde alıyoruz. Örümcek ağını dokumacıya benzer şekilde ördüğü gibi, arı’da peteğini yaparken pek çok mimarı utandırır. Ne var ki, en kötü mimarı en iyi arı’dan ayıran şey, mimarın yapı’sını kurmadan önce onu imgelemesinde kurabilmesidir.”⁴⁰

İş olarak tanımlanan bu süreç içinde, insan kendisini dönüştürür, yeniden kurar, yeni bilgiler, nitelikler, değerler kazanarak zengin, çok yönlü ve özgür bir kişilik edinir. Marx’ın deyişiyle: “İş, her şeyden önce, hem insanın hem de doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi tepkilerini dile getirdiği gibi başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. Doğanın ürünlerini kendi gereksinimlerine uygun bir şekilde ele geçirmek için kollarını, bacaklarını, ellerini, kafasını, vücudunu ve doğal güçlerini harekete geçirerek, doğal güçlerden biri olarak onun karşısına geçer. Dış dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak, onu değiştirmekle, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirip, uyuklamakta olan güçlerini geliştirip, bunları dilediği gibi hareket etmeye zorlar.”⁴¹

İnsan, çevresiyle birlikte kendisini dönüştürüp yeniden biçimlendirirken, daha önce ürettiği araçlardan, aletlerden sık sık yararlan-

nır. İş sürecinin bir parçası olan aletler, sadece doğayı dönüştürüp yeniden oluşturma, biçimlendirip yönlendirmenin teknik koşullarını oluşturmazlar; ama aynı zamanda, belli bir dönemin değer sisteminin, dünya görüşünün, ideolojisinin damgasını, izini taşıdıkları için bize bu dönemin zihinsel ve ruhsal anlayışlarını da aktarırlar. Marx'ın diliyle konuşursak: "Geçmişteki ekonomik artıkların kalıntıları, toplumun artık yok edilmiş biçimlerinin aydınlığa kavuşmasında, tıpkı nesli tükenmiş hayvan türlerinin saptanmasında fosilleşmiş kemiklerin taşıdığı önemi taşıyordu. Birbirinden farklı ekonomik çağların ayırt edilmesinde yararlanılan şey, bunların nasıl ve hangi araçlarla yapıldıklarıdır. Emek araçları, yalnızca insan egemenliğinin ulaştığı gelişme düzeyinin bir ölçüsünü vermekle kalmıyor; aynı zamanda işin yapıldığı toplumsal koşulların göstergesi de oluyordur."⁴²

Üretim tekniği, ancak toplumsal işbölümünün bir parçası olarak somut bir anlam ifade eder. İster üretim tarzı düzeyinde ortaya çıksın, isterse toplumsal formasyon düzeyinde, işbölümü, emeğin verimliliğini artırır, üretici güçlerin gelişmesini hızlandırır, üretimin rasyonel düzeyini yükseltir. Öyle ki, Marx'ın dediği gibi "işbölümünde ortaya çıkan her yenilik, üretici güçlerin gelişme düzeyinin belli bir evresine denk gelir. Çağdaş sanayi kapitalizminde, toplumsal işbölümü kendi içinde farklılaşır, dönüşür, yeni içerikler ve işlevler üstlenecek şekilde kendisini şu biçimlerde ortaya koyar;

Birincisi, toplumsal formasyon düzeyinde ekonomik, siyasal ve ideolojik düzeyleri birbirinden ayırarak; ticaretin, sanayinin, ulaşımın, haberleşmenin yanı sıra, idari, adli, mali, hukuksal faaliyetlerin görece özerk bir yapılış içine girmesini olanaklı kılan "toplumsal işbölümü";

İkincisi, insanın bütünsel yapısını bölen, yeteneklerini, bilgilerini, değerlerini tek yanlı uzmanlaşmaya uyarlayarak eksik, sınırlı kılan, çoğu zaman yanlış biçimlenmesine yol açan "yatay işbölümü";

Üçüncüsü, bireysel ve toplumsal etkinlikleri, ast-üst ilişkileri çerçevesinde, hiyerarşik ve bürokratik biçimde oluşmasına, bu yol-

dan yöneten ve yönetilen ayrımının kalıcılılaşmasına yol açan “dikey işbölümü”;

Dördüncüsü, üretim içinde işçileri birbirlerine ve makinelere eklemleyerek, hem işyerinde sermayenin emeğin üstündeki egemenliğini pekiştiren; hem de tek tek somut emekleri soyut emeğe dönüştürerek, artı değerin ortaya çıkmasının teknik koşullarını hazırlayan “fabrika içi işbölümü.”

İşbölümünün biçimlendirdiği toplumsal ilişkiler, üretim ilişkilerinin bir parçası olarak karşımıza çıkar. Üretim ilişkileri ise, Cornforth’un dikkat çektiği gibi şu yanları içerir: “İnsanların birbirleriyle kurdukları, kimin üretici çalışma içinde olacağına, kimin üretim araçlarına sahip olduğunu ve kimin ürünler üzerinde ne kadar hakları olduğunu belirleyen ilişkileri” içerir.⁴³

Kısaca söylersek, bir üretim tarzı, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin birliğini içerirken; toplumsal formasyon, farklı üretim tarzlarının eklenmiş birliğini içerir. Bu eklenme içinde, egemen üretim tarzı diğerlerini dönüştürüp yeniden oluşturma yoluyla kendisine uyarlar. Bu süreçlerin birliğini içeren toplumsal formasyonun somutluğunu ve bütünselliğini Marx şu şekilde formüle eder: “Biçimi ne olursa olsun, toplum insanların karşılıklı etkileşimlerinin ürünüdür. İnsanlar kendileri için şu ya da bu toplumu seçmekte asla özgür değildir. Üretici güçlerin belli bir gelişme biçimini alırsanız, ticaretin, üretimin ve tüketimin belli bir biçimini bulursunuz; üretimin, ticaretin ve tüketimin belli bir biçimini alırsanız, buna denk düşen bir toplumsal düzen, buna uygun düşen bir aile, bir zümre ya da bir sınıf örgütlenmesi, tek sözcükle ‘sivil toplum’u bulursunuz; böylesi bir sivil toplumu alırsanız, buna denk düşen ve aslında sivil toplumun resmi görünüşünden başka birşey olmayan ‘politik toplum’u bulursunuz.”⁴⁴

TOPLUMSAL DÖNÜŞÜMLERİN DİYALEKTİĞİ

Marx, tarihsel olarak belirlenmiş bir toplumsal formasyon içinde ortaya çıkan üretim ilişkilerinin birliğini ekonomik temel olarak alır: “Ürünlerin toplumsal üretiminde, insanlar kendi aralarında zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin gelişmesine denk düşer. Bu üretim ilişkileri tüm toplumun ekonomik yapısını oluşturur.”⁴⁵ Üretici güçlerle kimi zaman uyumlu kimi zaman çelişkili bir ilişki içinde olan “Üretim ilişkilerinin tümü, toplumun ekonomik yapısını, belli toplumsal bilinç biçimlerine denk düşen hukuksal ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği temeli oluşturur.”⁴⁶

Üretim ilişkilerinin somut birliğini içeren, taşıyan, aktaran ekonomik yapı, siyasal ve ideolojik düzeylerin yanı sıra ahlaksal, dinsel, sanatsal kerteleri barındıran üstyapıların “temel”ini oluşturur. Yapı ve üstyapı diyalektiği uyarınca, üstyapılar da ekonomik yapıyı “son kerte”de belirler. Diyalektik açıdan bakılınca, “son kerte”de belirleme, nedenler dizisinin zamanda ve mekanda ileriye ya da geriye doğru götürülüp getirilmesi sonucunda ortaya çıkarılarak tanımlanabilen ya da deneye vurularak test edilebilen kesin bir belirlemeyi içermez. “Son kerte” kavramı, toplumsal faaliyetlerin içerik, dışavurum biçimleri ve kazandıkları doğrultular açısından ekonomik nedenlerin etkisinde biçimlendiklerini dile getirir.

Engels, J. Bloch’a yazdığı bir mektupta, ekonomik yapının her koşulda ve her durumda üstyapıları tek yanlı belirlediğini ne kendisinin ne de Marx’ın söylediğini dile getirdikten sonra önemli bir uyarıda bulunur: her kim, ekonomik yapı ile üstyapılar arasındaki karşılıklı etkileşimi, ekonomik yapının üstyapıları tek yanlı belirlediği biçiminde ifade ederse, “son kertede belirleme” kavramının içeriğini çarpıtarak, “boş, soyut ve anlamsız bir söze dönüştürmüş” olur. Engels, F. Mehring’e yazdığı bir başka mektubunda ise, geçmişte ellerinde olmadan, bazı nedenlerden dolayı, karşıt güçlerin

saldırılarını etkisiz kılmak için, Marx'la birlikte bilinçli olarak ekonomik etmenleri önplana çıkardıklarını, bunun sonucunda ise kaçınılmaz olarak siyasal ve ideolojik etmenlerin geri plana kaydığına dikkat çeker. Bu açıklamasıyla Engels, istemeyerek de olsa "içeriği dikkate alıp biçimi savsakladıklarını" ifade eder.⁴⁷

Bu genel saptamalara uyacak biçimde yine Engels, C. Schmidt'e yazdığı bir başka mektubunda da şunları dile getirir: "Eşitsiz iki gücün karşılıklı etkileşimi vardır; bir yandan ekonomik hareketin etkisi; öte yandan, yine olanaklı olan en büyük özerkliğe yönelen ve bir kez kurulduktan sonra kendisine özgül harekete sahip olan siyasal iktidar."⁴⁸ Bu son uyarı, sadece üstyapıların ekonomik yapı karşısında görece özerkliğine dikkat çekmez; ama aynı zamanda, üst-yapılar içinde yer alan devletin, bir kez ortaya çıkarak yapısal ve işlevsel gelişmesini tamamladıktan, yani kalıcı bir biçime girdikten sonra, kendi yasalarını kendisi koyarak özerk bir düzeye çıktığına da dikkat çekmiş olur.

Toplumsal formasyonu farklılaştırıp başkalaştırarak değişime zorlayan dinamik güçler, formasyonun içinde ortaya çıkar. Daha doğrusu, toplumsal formasyonun iç dönüşümü, formasyonun bütünselliği içinde iki değişik düzlemde farklı biçimlerde karşımıza çıkar:

Birinci düzlemde, toplumsal formasyonu oluşturan ekonomik yapı ile siyasal ve ideolojik üstyapılar arasında bir çatışmanın ortaya çıkması gerekir;

İkinci düzlemde ise, bu çatışmanın içeriğini, dışavurum biçimlerini ve genel doğrultusunu belirleyen, kendisini üretim tarzı düzeyinde ortaya koyan eski üretim ilişkileri ile yeni üretici güçler arasında bir çatışmanın baş göstermesi gerekir.

Birinci çatışmayı içeren, taşıyan, aktaran ikinci çatışma, toplumsal dönüşümlerin anahtarını oluşturur. Marx'ın deyişiyle: "Gelişmenin belirli bir evresinde, toplumsal maddi üretici güçler, o zamana dek içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine, ya da bunların hukuksal ifadelerinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkile-

rine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişme biçimi olan bu güçler onların engelleri haline gelir. İşte o zaman bir toplumsal devrim çağı başlar.” Kendisini üretim tarzında ortaya koyan, yeni üretici güçler ile eski üretim ilişkileri arasındaki çatışmanın toplum içinde derinlik ve yaygınlık kazanabilmesi için, yeni üretici güçlerin tarihsel açıdan yeterince gelişmiş, olgunlaşmış olması gerekir. Marx bizi uyarır: “İçerdiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal yapı asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi koşulları eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini alamazlar. Bunu içindir ki, insanlık kendi önüne ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar”⁴⁹ Üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışma ise, etkin bir süreç olarak kendisini üretim ilişkilerinin yeniden üretimi alanında ortaya koyarak, farklı görünümeler kazanır.

ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN YENİDEN ÜRETİMİ

Althusser, Marx tarafından dile getirilen toplumsal formasyon içinde ekonomik yapının, üstyapıların *temeli* ve *son kertede belirleyicisi* olduğu düşüncesini devralır. Aynı zamanda üstyapıların, görece özerklik içinde ekonomik yapıyı dönüştürüp yeniden biçimlendirmesi ile toplumsal formasyonu oluşturan düzeylerin ve kertelerin birbirlerini karşılıklı etkilemelerini de onaylar. Ama ona göre, ekonomik yapı ile üstyapılar arasındaki ilişkinin bu şekilde betimlenmesi kimi anlam belirsizliklerine yol açan eksiklikleri içerdiğinden yetersizdir. Betimleyici söylem içinde kaldığımız sürece, ne üstyapıların ekonomik yapı karşısındaki özerkliğini ne de özgül ve etkin konumunu ortaya koyabiliriz. Althusser’e göre, betimleyici üsluptan vazgeçip açıklayıcı üsluba geçtiğimiz zaman, ekonomik yapı ile üstyapılar arasındaki ilişki kendisini şu şekillerde ortaya koyar:

Birincisi, ekonomik yapı ile üstyapılar, hem toplumsal formasyon tarafından üstbelirlenirler, hem de kendileri birer belirleyen oldukları için, birbirlerini karşılıklı olarak belirlerler.

İkincisi, üstyapıların ekonomik yapı üstündeki belirlenimi, ekonomik yapı çerçevesinde olduğu ve bu çerçevede biçimlendiği için, ekonomik yapının üstyapıları “son kertede” belirlemesini yok etmez.

Üçüncüsü, toplumsal formasyonu oluşturan her düzey, hem formasyonun üstbelirlenimi altındadır, hem de kendisini oluşturan kerkeleri üstbelirlerler.

Dördüncüsü, bu karşılıklı üstbelirlemeler, yapısal nedensellik çerçevesinde oluşur. Bu açıdan bakılınca, Althusser’de karşımıza çıkan üstbelirlenim ile yapısal nedensellik kavramları, anlamsal içirik ve mantıksal biçim açısından birbirini tamamlar.

Althusser’in dile getirdiği üstyapıların ekonomik yapılar karşısındaki özgül etkinliği, kendisini üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde gösterir. Üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin hukuksal çerçevesini belirleyen devlet, aynı zamanda kendi denetimi altında işleyen ideolojik aygıtları devreye sokup, üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayarak, onlara damgasını vurur.

Üretim ilişkilerinin yeniden üretimi, özellikle üretim ilişkileri ile üretici güçler arasında bağlayıcı halka olan emek gücünün yeniden üretimini içerir, onu taşır, aktarır. Emek gücünün yeniden üretimi ise, üretim ve hizmetler de gerekli olan yeteneklerin, bilgilerin, değerlerin, davranışların yeniden üretimini içerir. Yeniden üretimin içeriği, biçimi ve sınırları, devletle uyumlu işleyen ideolojik aygıtlar içinde ve aygıtlar vasıtasıyla gerçekleştirilir. Bir başka şekilde dile getirirsek, üretim ilişkilerinin yeniden üretimini, yasal dayanakları ve hukuksal biçimlenişleri devlet tarafından belirlenmiş olan aile, okul, kilise gibi ideolojik aygıtlar tarafından gerçekleştirilir.

Sınıflı toplumlarda, üretim ilişkileri, üretim araçlarının özel mülkiyeti ile üretimin toplumsal niteliği arasındaki çelişki tarafın-

dan belirlendiğinden, yürürlükteki sömürü ve bağımlılık ilişkilerinin farklı bir ifade biçimlerini oluşturur. Bu açıdan bakılınca, üretim ilişkilerin yeniden üretimi, sömürü ve bağımlılık ilişkilerinin yeniden üretimini içerir, onları taşır, koşullar, biçimlendirir, yönlendirir. Sömürü ve bağımlılık ilişkileri, onları meşrulaştıran değerlerin, inanışların, duyguların içselleştirilmesi yoluyla, bireylerin bilinçlerinin ve kişiliklerinin bir parçasına dönüştürülmeden kalıcılaşamaz. İdeolojik aygıtlar, bu içselleştirmeyi olanaklı kılan söylemler geliştirerek bu işlevi üstlenir. Kısaca söylersek, Althusser'e göre, üretim ilişkilerinin yeniden üretimi, devletin ideolojik aygıtları içinde ve onlar tarafından yerine getirilir.⁵⁰

Althusser'e göre, devletin asli organları açık baskıya dayanırken, devletle uyumlu işleyen ideolojik aygıtlar gizli baskıyı içerir, taşır, aktarır. İdeolojik aygıtlar, geliştirdikleri söylemler vasıtasıyla şiddeti içselleştirerek, bireysel bilincin ve kişiliğin bir parçasına dönüştürürler. Devlet, ideolojik aygıtların hukuksal çerçevesini hazırlayarak güvenlik içinde işlemelerini olanaklı kılar; ideolojik aygıtlar da, üretim ilişkilerinin yeniden üretimini olanaklı kılarak devletin gerek duyduğu toplumsal dayanakları güçlendirirler. Ayrıca, ideolojik aygıtlar, ürettikleri ideolojik söylemler vasıtasıyla, bireyleri dönüştürüp yeniden kurarak, her zaman ve her durumda düzene uyarlanabilen edilgin öznelerle dönüştürür. Egemen sınıflar, bu dönüşümü gerçekleştirirmeden ne baskıyı içselleştirebilirler ne de devleti meşrulaştırabilirler.

Egemen sınıf, sınıfsal egemenliği ulusal egemenlik ya da halk egemenliği biçiminde formüle ederek bunu topluma kabul ettirmek için, ideolojik aygıtların ürettiği ideolojik söylemlerden yararlanır. Devlet, yönlendirdiği ideolojik aygıtlar vasıtasıyla, temsil ettiği sınıfsal iktidarı, "ulusal egemenlik" ya da "halk egemenliği" biçiminde formüle ederek, bu çarpıklığı topluma benimsetir. Bu işlevi üstlenen ideolojik aygıtlar olmadan, devlet, kendisini toplumun üstüne çıkararak, emekçi sınıfları baskılayıp sömüremez. Althusser'in sözcükleriyle konuşacak olursak: "Hiç bir sınıf devleti, ideolojik

aygıtlar içinde ve üstünde hegemonyasını uygulamadan iktidarı sürekliliği olarak elinde tutamaz.”⁵¹

Althusser’e göre, sınıf mücadelesi, ideolojik aygıtlar içinde ve bu aygıtlar vasıtasıyla gerçekleştirilir, ama bu aygıtları aşan bir yana sahiptir. Çünkü sınıf savaşı, aygıtların dışında toplumsal formasyonun ve üretim tarzının her düzeyinde ve kertesinde kendisini gösterir. Althusser’ göre sınıflar sınıf mücadelesi içinde oluşurlar. Sınıflar, mücadelenin dışında ortaya çıkan, yapay olarak karşı karşıya getirilen, sonrada birbiriyle savaşa sokulan birer “yapıntı” değildir. Nasıl kendi başına sınıflar olmayacağı gibi, aynı zamanda sınıfları içermeyen soyut bir sınıf mücadelesi de yoktur. Althusser’in diliyle konuşursak: “Sınıflar ile sınıf mücadelesi bir ve aynı şeydir. Bir toplumda sınıfların bulunabilmesi için toplumun sınıflara ayrılmış olması gerekir. Bu ayrışım olan olduktan sonra ortaya çıkar; bu bir sınıfın bir başka sınıf tarafından sömürülmesidir: Demek ki, sınıflara ayrılmayı kavramak için, sınıf kavgasından yola çıkmak gerekir. Bunun içindir ki, sınıf kavgasının birinci sıraya konması gerekir.”⁵²

ÜRETİM TARZLARININ EKLEMLENMESİ

Poulantzas, Althusser tarafından geliştirilen üstbelirlenim ve yapısal nedensellik çerçevesinde, üretim tarzını “ekonomik, siyasal, ideolojik, kuramsal düzeylerin birliği” olarak yeniden kavramlaştırmıştır. Bu düzeyler üretim tarzının soyut yapısı tarafından üstbelirlendikleri gibi, karşılıklı etkilenişi içinde düzeyler de birbirlerini belirler. Üretim tarzının soyutluğuna karşın, toplumsal formasyon üstbelirlenim ve yapısal nedensellik çerçevesinde farklı üretim tarzlarının eklemlenmesinin somut birliğini içerir, bu birliği biçimlendirir, taşır, aktarır. Toplumsal formasyon içinde yer alan farklı üretim tarzlarının birbirlerine eklemlenmesi, kendisini egemen üretim tar-

zının siyasal düzeyinde gösterir. Siyasal düzeyde gerçekleşen eklemelenme işini devlet üstlenir. Bu eklemelenme sonucunda oluşan toplumsal formasyon, somut ve bütünsel bir nitelik kazanırken, eklemelenmenin bir parçası olarak alınan üretim tarzları, soyut yapılar olarak karşımıza çıkar.

Toplumsal formasyon içinde ortaya çıkan farklı üretim tarzlarını birbirlerine eklemleyen devlet, bu eklemelenme sonucunda siyasal birliği kurar. Siyasal birlik olmadan, toplumsal bütünlük ve kültürel entegrasyon oluşturulamaz, korunamaz, kalıcılaştırılıp sürekliliği sağlanamaz. Kapitalist devletin, ekonomik yapının yanı sıra, egemen sınıflar karşısında “özgül özerkliği” de bu çerçevede oluşur. Kapitalist devletin yapı ve işlev açısından farklılaşmış, başkalaşmış, gelişmiş biçimini öngören bu özerklik sayesinde, kapitalist devleti diğerlerinden ayırmak olanaklı olmaktadır. Poulantzas tarafından geliştirilen bu katkı, marksist devlet kuramında yeni bir aşamayı dile getirir.

Poulantzas’ın dile getirdiği kapitalist devletin “özgül özerkliği” kavramını doğru kavramak için, yine onun tarafından biçimlendirilen şu iki kavrama açıklık getirmek gerekir:

Birincisi, küçük üretim düzleminde karşımıza çıkan, üreticinin kendi işletmesinin, ürettiği ürünlerin ve emeğinin gerçek sahibi olmasını dile getiren *mülk edinme* ilişkisi;

İkincisi, gereksinimlerini karşılamak için pazarda işgücünü satmak zorunda olan işçi ile bunu satın alıp kendi fabrikasında işleterek üretilen artı değere karşılıksız el koyan kapitalist arasındaki ilişkiyi dile etiren *mülkiyet ilişkisi*.

Birinci ilişkinin çözülüp yerini ikincisine bırakabilmesi için, üreticilerin üretim araçlarından koparılacak, iş güçlerini satan işçilere dönüştürülmeleri gerekir. Bu kopuş, genel olarak üstyapıların altyapı karşısındaki özerklik düzeyini yükselttiği gibi, kapitalist devletin özgül özerk bir düzeye çıkmasının koşullarını da hazırlar.

Mülk edinme, ekonomik düzeyde karşımıza çıkarken, *mülkiyet ilişkisi* hukuksal düzeyde karşımıza çıkar. Bu iki ilişki biçiminin

birbirinden ayrılması için, öncelikle toplumsal formasyonun birliği-
ni olanaklı kılan kapitalist üretim tarzını içeren ekonomik, siyasal,
ideolojik düzeylerin birbirinden farlılaşarak, farklı işlevler üstlene-
cek biçimde yeni bir yapılanışın içine girmeleri gerekir ki, bu fark-
lılaşmanın, başkalaşmanın altında yatan en önemli neden, üreticile-
rin üretim araçlarından kopartılarak, işgüçlerini satmak zorunda bı-
rakılan işçilere dönüştürülmesidir. Üretim araçlarından koparılan iş-
çinin, kendisinin ve ailesinin gereksinimlerini karşılamak için, sat-
maktan başka olanağı olmayan işgücüyle birlikte pazarda sermaye-
yle karşı karşıya gelmesini olanaklı kılan iş sözleşmesi içinde bir
anlam ifade eden *mülkiyet ilişkisi*, aynı zamanda kapitalist sömürü-
nün yasal ve hukuksal biçimini dile getirir. *Mülkiyet ilişkisi*, bürün-
düğü bu hukuksal biçim sayesinde, ortaya çıkan artı değeri gizler,
üstünü örter, farklı biçimlerde gösterir.

Kapitalist üretim biçiminin tarihsel ve zorunlu koşulu olan, üre-
ticilerin üretim araçlarından kopması, çoğu kez açık baskıya dayar-
nır; yani ekonomik alanın dışında ortaya çıkan bir baskının ürünü-
dür. Ama bazen erken dönemde İngiltere’de olduğu gibi, parlamen-
to vasıtasıyla çıkarılan kimi yasalara dayandığı için, kendisini hu-
kuksal ve siyasal baskı biçiminde de ortaya koyabilmektedir. Her
iki durumda da devlet, sürecin içeriğini, biçimini ve sınırlarını be-
lirleyip yönlendirerek, sermayeye destek verir.

Ekonomik düzeyde ortaya çıkan *mülk edinme* ile hukuksal düz-
eyde ortaya çıkan *mülkiyet ilişkisi* arasındaki fark, kapitalist sömü-
rüyü diğer sömürü biçimlerinden ayırma olanağını verdiği için; ya-
ni kapitalist sömürünün anlaşılmasını olanaklı kıldığı için, yaşam-
sal öneme sahiptir. Bu ayrılık, başka bir açıdan, kapitalist devleti di-
ğer devlet biçimlerinden ayırarak farklı, ayırt edici özellikler kazan-
masını sağlar; yani kapitalist devletin özgül özerkliğini ortaya çıkara-
rak kalıcı bir biçime sokar.

Poulantzas’a göre, kapitalist “devletin belli bir dönemde bürün-
düğü özgün biçimin en derin sırrının saklı temeli”ni, yukarıda kısa-
ca ifade edilen “üreticilerin üretim araçlarından kopuşu” ve bu ko-

puşun sonunda ortaya çıkan, *mülk edinme* ile *mülkiyet ilişkisi* arasındaki farklılığın ortaya çıkması oluşturur. Bir başka düzlemde, mülk edinme ile mülkiyet ilişkisi arasındaki farklılık kendisini, üretim araçlarının özel mülkiyeti ile üretimin toplumsal niteliği arasındaki çelişki de gösterir. Bu çelişki, ister üretim tarzı düzeyinde ortaya çıksın isterse toplumsal formasyon düzeyinde ortaya çıksın düzeylerin yerinden çıkmasına yol açan eşitsiz gelişmeye kaynaklık eder. Devlet, bu eşitsiz gelişme sonucunda yerinden çıkmış düzeyleri “yeniden yerine oturtulması” yoluyla, toplumsal formasyonun birliğini, bütünlüğünü kurma ve koruma işlevini üstlenir.

Devletin üstlendiği bu işlev, bir başka düzlemde üretim tarzlarının özgül eklemlenmesini içerir. Bu eklemlenme sayesinde, siyasal birliği içeren toplumsal entegrasyonu olanaklı kılan devlet, kendini hem egemen sınıflar karşısında hem de bir bütün olarak ekonomik yapı karşısında özgül özerk bir düzeye çıkarır. Devlet, bu özgül özerkliği, toplumsal formasyonun “bütünsel dengesini” belirleyen bir güç olmasından dolayı edinir. Devlet, bir yandan ekonomik, siyasal, ideolojik ve kuramsal düzeyleri birbirlerine eklemlenerek toplumsal formasyonun bütünlüğünü kurar, bu bütünlüğü kalıcı bir biçime sokar, korur; öte yandan, eklemlenme öncesinde düzeylerde yer alan çelişkileri, çatışmaları kendi içine taşır; devlet, bu çatışmaların, bu çelişkilerin “yoğunlaştığı bölge” olarak karşımıza çıkar. Devlet, içerdği bu çelişkileri, çatışmaları ortaya koyup çözebildiği oranda, toplumsal dönüşümün “motoru” olarak da karşımıza çıkar.⁵³

Kapitalizm öncesi toplumlarda, üretim tarzını oluşturan düzeyler, kapitalizmde olduğu gibi farklılaşarak, başkalaşarak birbirleri karşısında görece özerk bir düzeye çıkamazlar; tersine düzeyler iç içe geçmiş olup, birbirlerinin *üstüne binmiş* olarak karşımıza çıkar. İster görece özerklik olarak alınsın isterse özgül özerklik biçiminde tasarlınsın, devletin ekonomik yapı ve egemen sınıflar karşısında özerkleşebilmesi için, düzeylerin bu iç içeliğinin son bulması, üstüste binmişliğin yok olması gerekir ki bu da ancak kapitalizimin

ortaya çıkmasıyla gerçekleşecektir.

Poulantzas, geliştirdiği *özgül özerklik* kavramını, devletin, kapitalist toplumda ortaya çıkan eski üretim tarzlarının, egemen üretim tarzı olan kapitalist üretim içinde birbirlerine eklemleyerek ortadan kaldırılmasını olanaklı kılan işlevini belirgin kılmak için geliştirir. Toplumsal formasyonun bütünlüğünü olanaklı kılan bu eklemleme, üretim tarzını içeren ekonomik, siyasal, ideolojik ve kuramsal düzeylerde ortaya çıkan çelişkileri, çatışmaları devletin içine taşır. Bu yoldan devlet, sınıf mücadelesinin içinde yer alır. Devlet, toplumsal formasyonun bütünlüğünün tehlikeye düşmemesi için, sınıf mücadelesinin içeriğini sınırlayıp denetip altına alarak yönlendirir. Poulantzas'ın diliyle konuşursak: "Devlet, sınıfsal politik çatışmayı önlemede köktenci bir yaklaşım göstermez; yapının bütünlüğünü yadsıyıp, onu sarsacak derecede olmasına meydan vermez. Devlet, 'toplumun' ve sınıfların yok olmasını önler, yani tek kelime ile toplumsal oluşumun patlamasını engeller"⁵⁴

Devletin, sınıf mücadelesinin bölücü, parçalayıcı etkisine karşı yapının bütünlüğünü koruma işlevi; onun üstlendiği ekonomik, siyasal, ideolojik ve kuramsal işlevlerle uyumlu biçimde işler. Devletin birleştirici işlevi, üstlendiği diğer işlevlerin birbirine eklemelenmesini sağlar. Bu ise işlevsellik açısından şu iki noktayı anlamlı kılar:

Birincisi, devletin ilk ve temel işlevi, üretim tarzını oluşturan düzeylerin özgül eklemelenmesi yoluyla, toplumsal formasyonun bütünlüğünü kurmak, bu bütünlüğü yasal bir biçime sokarak kalıcılaştırmak, yapıyı koruyup devamlılığını sağlamaktır. Bu işlev, sınıf mücadelesinin değişik biçimlerinin birbirine eklemelenmesi yoluyla denetlenip düzen sınırları içinde tutulmasını olanaklı kılar;

İkincisi, devletin üstlendiği, sınıfsal mücadeleye indirgenemeyen ekonomik, siyasal, ideolojik ve kuramsal işlevler, toplumun bütünlüğünü koruma ve kollama işlevi içinde iç içe geçerek birbirlerini bütünlendirir. Böylece üstbelirlenim çerçevesinde ortaya çıkan, yapısal nedenselliğin koşulladığı bir işlevsel bütünlüşmeden bahsedilebilir.

Poulantzas, üretim tarzını soyut, toplumsal formasyonu somut bir yapı olarak alırken, her iki yapıda ortaya çıkan eklemlenme biçimlerini birbirinden ayırır. Üretim tarzında, ekonomik, siyasal, ideolojik ve kuramsal düzeyler birbirlerine eklemlenirken; toplumsal formasyon düzeyinde ise, egemen üretim tarzlarının siyasal düzeyi içinde, farklı üretim tarzları birbirlerine eklemlenir. Birinci eklemlenme biçimi soyut bir yapıyı olanaklı kılarken, ikinci eklemlenme biçimi somut bir bütünlüğü dile getirir. İkinci eklemlenme biçiminde ekonomik düzey, “*son kertede*” belirleyici olduğu gibi aynı zamanda “*egemen*” dir de.

Poulantzas, kendi başına alındığında kapitalist üretim tarzında, ekonomik düzeyin üstyapılar karşısında son kertede belirleyiciliğini yadsımaz. Ama Poulantzas’a göre, kapitalizm öncesi üretim tarzlarını kapitalizme eklemlenme işlevini üstlenen kapitalist devletin özgül özerkliği nedeniyle, ekonomik düzeyin diğer düzeyler üstündeki belirleyiciliğini siyasal düzeye sıçratır, yani devlete yükler.

Düzeylerin eklemlenmiş birliğinin, egemen üretimin politik düzeyinde gerçekleşmiş olması, yani devlet tarafından üstlenilmesi, ekonomik düzeyin diğer düzeyler üstündeki belirleyiciliğine kısmi bir sınır çizer. Bu sınırlamaya yol açan nedenlerden biri, üretim tarzı düzeyinde ortaya çıkan yapısal dönüşümlerin gerçek nedeni olarak gösterilen, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmayı ikinci plana kaydırmaktır. Bunun sonucunda, eklemlenmeyi olanaklı kılan siyasal düzey yani devlet, toplumsal dönüşümlerin motor gücü olur.

Marx’ın dile getirdiği biçimiyle, toplumsal dönüşümlerin anahtarı olarak kabul edilen üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışma, burada yeni bir düzlemde farklı bir anlam kazanarak karşımıza çıkar; yani üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmaya kaynaklık eden ve üretim tarzının farklı düzeylerinde değişik şekillerde kendisini ortaya koyabilen çelişkiler siyasal düzeye yükseltilir, devlet içinde yoğunlaştırılır. Bu yeni yaklaşımın altında yatan nedenlerden birisi, üretim tarzı kavramının, Marx’ın yaptığı

tersine Poulantzas'ın soyut biçimde ele almasıdır. Soyut olan üretim tarzının, somut olarak alınan toplumsal formasyonun bir parçası olarak etkin biçimde işleyebilmesi için farklı üretim tarzlarını içeren, taşıyan, aktaran düzeylerin birbirine eklemlenmesi gerekir ki bu işlevi de devlet üstlenir.

III. ÖZGÜRLÜĞÜN FELSEFİ BİÇİMLENİŞİ

Platon'un insan ve devlet anlayışı içinde özgürlük sorunu örtük bir şekilde kendisini gösterir. Platon, insan doğasını ikiye ayırır: birincisi, evrensel gerçeklikler olan ideaların bir parçası olan akıl; ikincisi, içgüdüleri ve duyuları içeren beden. Akılda *a priori* olarak bulunan kavramların bilgisini edinmek için, onların "*anımsanması*" gerekir. Anımsama kendisini ilkin "*sanılar*" şeklinde ortaya koyar. Sanılar kavramlara oranla daha belirsizdir. Bu belirsizliği yok etmek için, sanıları çözümleyip, onları anlam ve mantık açısından belirgin kılan nedenlere dayandırmak gerekir.⁵⁵

Bu süreç, kendisini soyut kavram çözümlemesi biçiminde ortaya koyar. Kavramın içeriğinde derinleşmeyi, anlamında yoğunlaşmayı olanaklı kılan çözümlemeler vasıtasıyla, içerik açısından daha az genel kavramdan daha çok genel kavrama yükselerek, soyutluk düzeyi en yüksek olan iyi, güzel ve doğru kavramına (ya da ideasına) varılır. Soyutlamaların, usavurmaların, çıkarımların biçimlendirdiği bu süreç akıl içinde olup bittiği için, akıl insanın en önemli yanını oluşturur.⁵⁶

Platon'da, insan doğasında yer alan akıl ve beden karşıtlığı, kendisini devlet içinde yönetici sınıflar ile çalışan sınıflar arasındaki karşıtlık biçiminde ortaya koyar. Devlet içinde hukuksal ve siyasal yetkileri elinde tutan yönetici sınıf, insan doğasının etkin yanı olan akla denk düşer. Hukuksal ve siyasal yetkilerden yoksun bırakmış köleler, kadınlar ve diğer çalışanlar ise insan doğasının edilgin yanına denk düşer.

Popper, "*Açık Toplum ve Düşmanları*" adlı yapıtının birinci cil-

dinde “*totaliter devlet*” olarak tanımladığı Platon’un devletinin yapısal bir analizini yaparken, bizim açımızdan anlamlı olan şu üç özellik üzerinde durur;

Birincisi, işbölümü içerisinde, toplumsal sınıfların yapı ve konumları önceden belirlendiğinden, sınıflar arasında herhangi bir geçişe izin verilmediği gibi, sınıflar içinde de herhangi bir farklılaşma ortaya çıkmaz;

İkincisi, toplum içinde yer alan bireyler, işbölümüne uyarlanmış özel bir eğitimden geçirilerek; toplumsal konumları, üstlendikleri sorumluluklar, kullandıkları yetkiler, sahip oldukları haklar önceden belirlenmiştir;

Üçüncüsü, devlet içerisinde hukuksal ve siyasal yetkileri elinde tutan yönetici sınıf ile bu yetkilerden yoksun bırakılmış çalışanlar arasında bir karşıtlık söz konusudur.

Aklı temsil ettiği için, devlet içinde askeri, hukuksal ve siyasal yetkileri elinde tutan bu düşünürler sınıfı, gerçek olmasa bile soyut düzlemde özgür olan tek sınıftır. Düşünürler, özel şekilde düzenlenen eğitimi denetleyip yönlendirerek, toplumsal sınıfların ve işbölümünün kalıcılaşması çerçevesinde bireylerin toplumsal konumlarını, üstlendikleri işlevleri önceden belirleme olanağına sahiptir.

Platon’a göre ruh ya da akıl, yeryüzüne inmeden önce evrensel gerçeklikler olan ideaların bir parçasıydı; dolayısıyla ideaların belli başlı nitelikleri olan tamlık, yetkinlik, değişmezlik ve özgürlük içindedeydi. Ruh yeryüzüne inip bedenle birleştikten sonra bu niteliklerini yitirir; bağımlı, eksik, sınırlı, değişken özellikler kazanır. Ruhun bu olumsuz özelliklerden arınarak eski niteliklerini kazanabilmesi için, içgüdüsel ve duyumsal isteklerden, arzulardan, eğilimlerden kendisi arındırarak mutlak bir saflık ve yalınlık içinde olması gerekir. Gerçek anlamda arınma ölümden sonra gerçekleşmesine karşın, bu arınma yaşarken de kısmen sağlanabilir. Bunu sağlayan da felsefedir. Yeryüzünde yaşarken, ruhunu eğiterek evrensel gerçekliklerle donatanlar, öbür dünya da mutlak bir özgürlük içine yaşarlar.⁵⁷

Özel şekilde düzenlenmiş bir felsefe eğitiminden geçtikleri ve diyalektiği yetkin biçimde kullandıkları için, sadece filozoflar kendilerini evrensel gerçekliklerin, yani ideaların bilgisiyle donatabilirler. Devlet içinde yönetici konumunda olan filozofların yerlerini ve üstlendikleri işlevleri belirleyen de, ideaların bilgisidir. Filozofların devlet içinde ortaya çıkan siyasal özgürlükleri, felsefi düşüncede karşımıza çıkan, evrensel gerçeklikler olan ideaların bilgisinin olanaklı kıldığı metafizik özgürlüğe dayanmakta ve bu özgürlük tarafından belirlenmektedir.

Platon'da ortaya çıkan, insan doğasında ruh ile bedenın karşıtlığı düşüncesi hristiyanlıkla birlikte dinsel bir içerik kazanarak ortaçağ felsefesinin odağına yerleşecektir. Yeni-Platoncu olarak tanınan Augustinus, ruh ve beden karşıtlığını Platon'dan devralırken, insan ruhunu, evrensel gerçeklikler olan ideaların yerine geçen tanrının bir parçası olarak alır. Tanrı'nın bir parçası olan ruh, öbür dünyadan bu dünyaya inerken bedenle birleşerek "ilk günah"ı işler. Bu günah, ruhun eksik, sınırlı, değişken olmasına yol açtığı gibi, kötülöklere de yatkınlıştırır. Bu dönüşümden sonra ruh eski konumunu, yani tam, yetkin, değişmez, sonsuz ve sınırsız niteliklerini kaybederek, mutlak özgürlükten de yoksunlaşır.

Augustinus, nasıl insan doğasını ruh ve beden şeklinde ikiye ayırıyorsa; benzer şekilde, devleti de "yeryüzü devleti" ve "gökyüzü devleti" şeklinde ikiye ayırır. Böylece, ruh ve beden karşıtlığı bireysel düzlemde toplumsal düzleme yükselterek, devletin içine taşınır. Gökyüzü devleti yüce adaletin, evrensel barışın ve sonsuz mutluluğun gerçekleştiği bir yerdir. Aracı bir kurum olarak, yeryüzü devletini gökyüzü devletine uyarlama işlevini üstlenmiş olan kilise, bu işlevini, yeryüzü devletinin kullandığı yetkileri ve üstlendiği sorumlulukları kutsayarak yerine getirir. Kilisenin onayını ve desteğini kazanmış olan yeryüzü devleti, yani kral, tanrı katında saygınlık kazanmanın yanı sıra, kilisenin yeryüzü üzerindeki etkisini de pekiştirir. Bundan böyle inanmışlar, tanrının emirlerini yerini getirmek için kilisenin yanı sıra kralın da isteklerine boyun eğmek

zorunda kalacaklardır.

Böylece, felsefi alanda bedeninin kendisini ruha uyarlamasının karşılığı olarak, siyasal düzlemde yeryüzü devleti de kendisini gökyüzü devletine uyarlar. Özgürlük ise, gökyüzü devletinde ortaya çıkan tanrısal adaletin, barışın, mutluluğun hüküm sürdüğü yerde kendisini gösterir. Bireyler, öbür dünyada özgür olmak istiyorlarsa, bu dünyada yaşamlarını dinsel kurallara uyarlayarak, kralın, papanın ve kilisenin emirlerine boyun eğmeleri gerekir.

Bir yönüyle Aydınlanma hareketini temsil eden, bir başka yönüyle de onu yadsıyıp aşan Rousseau, özgürlüğü, insan olmanın temel ve vazgeçilmez koşulu sayar.

Rousseau'ya göre, doğal insan, toplumsallaşmış uygar insandan farklı olarak tek başına ve bağımsız yaşıyordu. Sınırlı gereksimlerini gidermek için yeterli kaynaklara sahip olduğundan, başkalarıyla rekabet ve çatışma içinde değildi. Kendisi, başkaları ve çevresiyle uyumlu biçimde, barış içinde yaşıyordu. Ne başkalarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyor, ne de başkalarının kendisini kullanmasına izin veriyordu.

Özgür biçimde yaşayan doğal insan, duyarlığında *a priori* olarak bulunan şu üç yetiyi taşır. “Özgür eylemde bulunma yetisi”, “olgunlaşma yetisi”, “sevgi ve merhamet duygusu”. Rousseau'ya göre, özgür eylemde bulunma yetisi, insanı hayvandan ayırır: Hayvanlar, “içgüdüleriyle hareket ederlerken”, insanlar “özgür eylemleriyle seçerler ya da reddederler; bunun sonucunda şu olur; hayvan, kendisine hükmeden koşullarından uzaklaşması kendisi için yararlı olduğu zaman bile sapamaz; insan ise, kendi zararına olsa bile, çoğu kez uzaklaşır.”⁵⁸

Doğal insanın ikinci temel yetisi olan olgunlaşma yetisi, zaman içinde farklı nitelikler kazanarak, insanın doğal durumdan toplumsal duruma geçişine yol açar. Geçiş sürecinde bu yetinin yeri ve üstlendiği işlevi Rousseau şu şekilde dile getirir: “Bu ayırt edici ve hemen hemen sınırsız yetinin, insanın bütün faaliyetlerinin kaynağı olduğunu; insanın, başlangıçta varolan ve içinde akıp gittiği sakin

masum günlerinden, zamanın zoruyla çekip çıkarmanın, insanı uzun bir süre içerisinde kendi kendisinin ve doğanın zorbası durumuna getirenin de bu yeti olduğunu kabul etmek zorunda kalmak, bizim için hazin olacaktır.”⁵⁹

Bu iki yetinin tersine, sevgi ve merhamet birer duygu olarak kendisini gösterirler. Bu iki duyguya Rousseau şu anlamları yükler: Sevgi, kendini beğenmişliği içeren bencillik duygusundan farklı olarak, insanın kendi kendisini sevmesini, bireyselliğine gerekli olan özeni göstermesini dile getirirken; merhamet duygusu, bireyin, diğer bireyleri de kendisi gibi özgür ve duyarlı varlıklar şeklinde algılamasını olanaklı kılan, onlarla yardımlaşmayı, dayanışmayı, işbirliğini sağlayan duyguyu içerir.

Sevgi ve merhamet duygusu insanın “vicdan”ında somutluk kazanır. Vicdan tüm insanlarda ortak olmasına ve doğanın sesini kullanmasına karşın, yapay tutkuların etkisinde kalan insanlar vicdanın sesini işitemez. Yapay tutkuların, bencil arzuların, kişisel çıkarların “bize unutturduğu doğanın sesini kullandığı için, vicdan çekingendir; yalnızlığı, huzuru ve sükuneti sever; tutkuların boğucu sesi, vicdanın sesini keser ve işitmekten men eder.”⁶⁰

Rousseau, insanın doğal durumdan toplumsal duruma geçmesinde olgunlaşma yetisinin yanında toplumsal işbölümüne de belli bir ağırlık verir. Rousseau’ya göre, toplumsal işbölümü, insan yapısını üç noktada dönüşüme uğratarak toplumsal yaşamın ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur:

Birincisi, işbölümü, yeteneklerini farklılaştırarak zeki ve güçlü olanların, akılsız ve zayıf olanlara oranla daha fazla üretim yapmalarını sağlamıştır;

İkincisi, insan yeteneklerini tek yanlı uzmanlaşmaya zorlayarak, eksik ve sınırlı kılarken, kişiliğinin de bölünmesine yol açmıştır;

Üçüncüsü, gereksinimleri çeşitlendirerek, istekleri farklılaştırarak, bunların yapay tutkulara, bencil arzulara dönüşmesinin zemini sağlayarak, bağımlılığın yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler sonucunda “güçlü olan daha fazla iş yaptı; zeki olan emeğini

kısaltmak için araç buldu; eşit çalıştıkları halde, biri çok kazandı, ötekisinin eline ancak yaşayabileceği kadar bir şey geçti.”⁶¹

Rousseau, toplumsal duruma geçişte özel mülkiyete de belirleyici bir işlev yükler: “Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip, ‘bu bana aittir’ diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan, uygar toplumun gerçek kurucusu oluyordu. Bu sınır kazıklarını söküp atacak, ya da hendeği doldurup, sonra da hemcinslerine dönerek, ‘Bu sahtekârın sözlerine kulak vermekten sakınıınız. Meyvelerin herkese ait olduğunu, toprağın ise hiç kimseye ait olmadığını unutursanız mahvoluruz’ diye haykıracak olan adam, insan türünü nice suçlardan, nice savaşımlardan, nice cinayetlerden, nice yoksulluklardan ve nice korkunç olaylardan esirgemiş olurdu.”⁶²

Toplum içinde ekonomik gücü ele geçirenler, bu güçlerini koruyarak yasal bir biçime sokmak için, kendi sınıf çıkarlarını tüm toplumun çıkarları şekline dönüştürüp bunu topluma kabul ettirmek için “*yapay sözleşme*”ler oluşturmaya yöneleceklerdir. Yapay sözleşmeler, egemen sınıfların çıkarları çerçevesinde, baskıyı ve sömürüyü yasalaştırarak kalıcı bir biçime sokan bir devleti ortaya çıkarır: Egemen kesimler, kendilerini temsil eden böylesi bir devleti kabul etmeleri için bireylere şöyle seslenir: “Zayıfları baskıya karşı güvenlik altında tutmak; muhterisleri durdurmak; herkesin kendine ait olan tasarrufunu korumak için birleşelim; herkesin uyumak zorunda olduğu, hiç kimsenin dışında kalmayacağı, zengin ve fakire karşılıklı ödevler yükleyen, servetin cilverlerini tamir edecek olan adalet ve barışın koşullarını koyalım. Kısaca, kendi gücümüzü kendimize çevirmek yerine, bu güçleri, bilgece yapılmış kanunlara göre yöneten, birliğin bütün üyelerini koruyan, ortak düşmanları defeden, bizi sonsuz bir anlaşma içinde bulunduran bütün iktidarda birleştirelim.”⁶³

Yapay sözleşmenin kurduğu bu devlete koşanlar, kendi özgürlüklerini güvence altına aldıklarını sandılar, kendi mallarını ve canlarını iç ve dış tehlikeler karşısında koruduklarını düşündüler. İnsanlar böyle davranmak zorundalardı, “çünkü, politik bir kurumun

üstünlüklerini, yararlarını sezecek kadar akıllı oldukları halde; bunun getirceği tehlikeleri önceden bilecek tecrübeye sahip değillerdi; yolsuzlukları ve kötüye kullanmaları önceden sezmeye yetenekli olanlar, tam da bu yolsuzluklardan yararlanmayı hesaplıyorlardı; bilginler de, tıpkı vücudun tümünü kurtarmak için kolunu kestiren bir varlık gibi, özgürlüklerinin geri kalan kısmını kurtarmak için, bir kısmını feda etmenin gereğine inandılar.”⁶⁴

Rousseau, insanı bağımlı kılan, sömürüyü ve eşitsizliği yasallaştıran böylesi bir devleti ortadan kaldırarak onun yerine, özgürlüğü ve eşitliği güvence altına alacak yeni bir devletin kurulması için “*Toplum Sözleşmesi*”ni önerir. Rousseau’ya göre, öyle bir toplum kurulmalı ki, bu toplumda insanlar hem eskisi kadar özgür olabilmeli, hem de toplumsallaşmanın ortaya çıkardığı güçlerden, haklardan, özgürlüklerden yararlanabilmeli. Şöyle der Rousseau: “Üyelerinin her birinin canını, malını bütün ortak güçlerle savunup koruyan öyle bir toplum biçimi bulunmalı ki, orada her insan hem herkesle birleştiği halde kendi buyruğunda kalsın, hem eskisi kadar özgür olsun.”⁶⁵

Rousseau böyle bir toplumun kurulması için, baskıyı ve sömürüyü yasallaştıran yapay sözleşmelerin ortadan kaldırılıp, bunların yerine temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan bir “*toplum sözleşmesi*”nin koyulmasını salık verir. Toplum sözleşmesi vasıtasıyla “kendisini topluma bağlayan kişi, hiç kimseye bağlanmamış olur; ve kendi üzerinde başkasına tanıdığı haklara sahip olmayan bir başka üye olmadığına göre, herkes hem yitirdiğinin tam karşılığını almış olur, hem de elindekini korumak için daha fazla güç kazanır.”⁶⁶

Toplum sözleşmesinin kalıcı bir nitelik kazanması için, toplumu oluşturan bireylerin, güçlerini ortak bir payda etrafında biraraya getirerek, bu güçlere eşit bir şekilde katılma ve ondan eşit oranda pay alma olanağını yaratmaları gerekir. Şöyle der Rousseau: “Herbirimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü birarada genel istemin buyruğuna verir ve her üye bütünün bölünmez bir parçası kabul edilir.”⁶⁷

Toplum sözleşmesine taraf olan bir üyenin sözleşmenin yükümlülüklerini yerine getirmediği zaman sadece kendi özgürlüğünü ve güvenliğini değil, ama aynı zamanda diğer üyelerin özgürlüğünü ve güvenliğini de tehlikeye düşürür. Bu nedenle toplum, bireylerin özgürlüklerini güvence altına alabilmek için, sözleşmeye uymayan kişiye toplum adına baskı yapabilme yetkisine sahip olmalıdır. İleride kimi düşünürler tarafından Jakoben diktatörlüğün kuramsal dayanaklarından biri olarak alınacak bu düşünceyi Rousseau şu şekilde dile getirir: “Kim genel istemi saymamaya kalkarsa, bütün topluluk onu saygıya zorlayacaktır. Çünkü bu koşul, her yurttaşı yurda mal etmek olan her çeşit kişisel bağımlılıktan korur, toplum bağılıklarını yalnız o haklı kılar. Bu koşul olmazsa, bütün bu bağılıklar anlamsız, zorbaca olur ve büyük kötülüklere yol açar.”⁶⁸

Rousseau’ya göre, sömürünün ve baskının yeniden ortaya çıkmasını engellemek için, bir yandan özel mülkiyetin kötüye kullanımı önlenmelidir; öte yandan da bireyler arasındaki ekonomik farklılıkları arttırıp büyümeyecek şekilde, özel mülkiyetin sınırlandırılarak denetim altına alınması gerekir. Toplum sözleşmesi tarafından biçimlendirilen bu yeni toplumda, insanlar ne başkalarını satın alacak kadar zengin nede kendilerini satacak kadar yoksul olmalıdır.

Kısaca söylersek, Rousseau, ister doğal durum da isterse toplumsal durum da olsun, insan ile özgürlük arasında öylesine içsel bir bağ kurar ki, insanı yok etmek için özgürlükleri yok etmek gerekir. Öyle ki, insanı öldürmek istiyorsanız özgürlüğe son verin, özgürlüğü yok etmek istiyorsanız insanı duyarsız kılın. Rousseau, insan ile özgürlük arasındaki bu içsel bağı şöyle dile getirir: “Özgürlükten vazgeçmek, insan olma niteliğinden, insan haklarından ve hatta ödevlerinden vazgeçmek demektir.”⁶⁹

Rousseau da karşımıza çıktığı biçimiyle özgürlüğün, duyarlılığın bir yetisi olma düşüncesi, Kant’ta kesintiye uğrayarak, özgürlük *saf aklın bir ide*’sine dönüşür. Kant’a göre özgürlük idesi, saf aklın diğer iki idesi olan *evren* ve *ruh ide*’sinin tersine “olanaklılığını *a priori* olarak bildiğimiz tek ide’dir. Çünkü özgürlük ide’si, ahlak ya-

şasının koşuludur.”⁷⁰ Ahlak yasası sayesinde, ruh ve evren ide’si “özgürlük ide’sine bağlanarak, onunla birlikte ve onun aracılığıyla” gerçeklik kazanır. Evren ve ruh ide’sinin “olanaklılığı özgürlüğün gerçek olması olgusuyla kanıtlanır; çünkü, özgürlük idesi, ahlak yasası aracılığıyla kendisini gösterir.”⁷¹

Özgürlük ide’si ahlak yasasının koşulu olmasına karşılık, ahlak yasası da özgürlüğün bilincine varmanın koşuludur. Ahlak yasasının akılda açık ve dolaysız bir şekilde bilinmesi gerçekleşmedikçe özgürlük ide’si gerçeklik kazanmaz. Aynı şekilde özgürlük ide’sinin gerçekleşmesi için, ahlak yasasının bilincine varılması gerekir. Bu nedenle Kant’ta özgürlük ide’si ile ahlak yasası birbirini koşullar. Hatta biraz daha ileri giderek, özgürlük ide’si ile ahlak yasasının bir ve aynı şey olduğu da söyleyenebilir.⁷²

Ahlak yasası, insan aklının özerk işleyişine dayandığı için zorunlu değil “*gerekli*” bir yasadır. *Zorunluluk* ve *gereklilik* arasındaki farkı anlamak için Kant’ın “*eğer*”le başlayan önermeleri üstünde biraz durmak gerekir. Örneğin, biz bir hastaya, “eğer, iyileşmek istiyorsan, doktorun verdiği ilaçları kullanmalısın” diyorsak, zorunlu bir kuraldan bahsetmiş oluruz. Çünkü, bir kuralın zorunlu olabilmesi için belli bir gereksinmeyi içermesinin yanı sıra, belli bir koşula dayanması gerekir. Kuralın içeriğini oluşturan gereksinim kendisini “ilaç” şeklinde gösterirken, koşul da, “hastanın iyileşmesi” için ilacı kullanması biçiminde kendisini gösterir. Belli bir gereksinmeyi içeren ve belli bir koşula dayanan bu tür kurallara Kant “*hipotetik imperatif*” der.

Kendisini bir zorunluluk şeklinde değil, bir gereklilik şeklinde ortaya koyan ahlak yasası ise, ne niteliği önceden belirlenmiş herhangi bir somut gereksinimi içerir ne de belli bir koşula dayanır. İçeriksiz ve koşulsuz olan, Kant’ın “*kategorik imperatif*” olarak tanımladığı bu yasa ise şu şekilde formüle edilmiştir: “*Öyle davran ki, davranışın herkes için bir kural olsun.*”

Kant’a göre, ahlak yasasının insan davranışlarının temeline yerleşmesi için, insan aklının özerk bir şekilde işlemesi yetmez. Ayırı-

ca insanların birbirlerini birer “*araç*” olarak değil, birer “*amaç*” şeklinde ele almaları gerekir. Özgürlük ide’sinin, dolayısıyla ahlak yasasının gerçekleşmesinin bu temel koşulunu Kant şu şekilde formüle eder: “*Eylemde bulunurken insanları birer araç şeklinde değil, birer amaç şeklinde ele alacak şekilde davranmalısın*”. Bu da bizi Kant’ın “*amaçlar ülkesi*” dediği yere götürür. Bu yerde insanlar birbirlerini karşılıklı olarak birer araç şeklinde değil, birer amaç şeklinde ele alırlar. Böylece Kant kapitalist toplumda ortaya çıkan, insanlar arası ilişkilerin metalar arası ilişkilere dönüştüğü, para, güç ve iktidar için insanların birbirlerini karşılıklı olarak birer basit araç şeklinde kullandıkları yabancılaşmayı ahlaksal açıdan aşma çabası içine girer.

Kendisinden önceki düşünürlerden farklı bir şekilde Sartre, insanın özünü, nitelikleri önceden belirlenmiş, kendisine dışardan bir şey eklenemeyen, kendisinden bir şey çıkarılamayan metafizik bir öz olarak almaz. Sartre’a göre insanın özü, bireylerin özgür tasarımlarının biçimlendirdiği somut eylemlerinin dolaysızlığında kendisini gösterir. Bireyler, özgür tasarımları içinde kendilerini değerli, yaşamını anlamlı kılarak kendilerini oluşturup yeniden biçimlendirirler. Bu nedenle insanın “varoluşu özünden önce gelir.” Sartre’ın deyişiyle: “İlkin insanlar vardı; yani (insan) önceden dünyaya gelir, varolur, ondan sonra tanımlanıp, belirlenip, özünü ortaya koyar.”⁷³

Bireyler, kendi özlerini belirlerken, kendi güçlerinden başka bir güce dayanmazlar. Bundan böyle, birey, sadece kendi yapıp ettiklerine karşı sorumludur. “İnsanın ne içinde dayandığı bir destek vardır, ne de dışında tutacak bir dal. Artık hiçbir özür, hiçbir dayanak bulunmayacaktır, yaptıklarına.”⁷⁴ Kısaca söylersek, bireyler, kendi adına özgür bir şekilde karar verirken, kararlarının ve eylemlerinin ortaya çıkarttığı sonuçlar karşısında kendisini sorumlu tutar. Kendi kararlarının ve eylemlerinin sonuçlarını başkalarına atarak kendi kendisini rahatlatamazlar. Birey, kendisinden kaçamadığı gibi, eylem ve kararlarının sonuçlarına da sırtını dönemez. Birey, bağımsız bir şekilde kendi yaşamını kurarken, kendi kendisini “seçmiş” olur.

Bundan sonra o ne ise odur. “İnsan kendisini seçerek aynı zamanda sadece kendisine karşı değil, başka insanlara karşı da sorumlu olduğunu da dile getirir. Kendi sorumluluğuyla birlikte başkalarını da seçer.” Bu durumda, insan sadece kendisine karşı değil, başka insanlara karşı da sorumlu olduğunu dile getirir. İnsanın kendi sorumluluğuyla birlikte başkalarının sorumluluğunu sırtlanması, insan ruhunda “bunaltı” denilen bir şeyin doğmasına yol açar. “Bunun anlamı şudur: Bağlanım ve yalnızca olmak istediği kimse olarak değil, bir yasa koyucu olarak bütün insanlığı seçen kişi, o derin ve bütünsel sorumluluk duygusundan kurtulmaz.”⁷⁵ Bunaltı bizi hareketsiz ve eylemsiz bırakamaz. “Tersine, bizi eylemlerle birleştiren, harekete getiren bir olaydır.”⁷⁶

Birey, kendi özgür tasarımları içinde kendisini gerçekleştirir. Tasarımlar, bireyin özünü biçimlendiren temel etkinliklerdir. “İnsan kendi tasarımlarından başka bir şey değildir; kendini yaptığı, gerçekleştirdiği ölçüde vardır; yani yaşantısından, eylemlerinin toplamından ibarettir.”⁷⁷ Sartre, özgür tasarımlara dayanan eylemlerin insan yaşamındaki önemini öylesine önplana çıkarır ki, bir yerde insan, özgür tasarımlarını oluşturduğu, biçimlendirdiği yapıp etmelerin bütününden ibaret olur. Şöyle der Sartre: “İnsan bir girişimler zinciridir. İnsan bu girişimlerin yarattığı bağlantıların toplamı, örülüğü ve bütündür.”⁷⁸

İnsan, kendi dışında yer alan herhangi bir değer sistemine, herhangi bir toplumsal kuruma, ya da herhangi bir davranış kalıbına dayanmadan kendi özgürlüğünü gerçekleştirirken, başkalarıyla olan “bağlanımından” dolayı başkalarının özgürlük koşullarını da oluşturur. Sartre’ın deyişiyle: “Başkalarının özgürlüğünü gözetmezsem, kendi özgürlüğümü de gözetemem.”⁷⁹

Birey, bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten bir etkinlik içinde yer aldığından, bu etkinliğin öznesi olduğundan dolayı özgürdür; ya da tersine birey özgür olduğu için, bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten bir etkinlik içine girer. Bimmel’in dediği gibi “Özgür olmak, her türlü karardan uzak durmak ya da her olası kararı kendi-

ne yasaklamak demek değildir. Özgürce, kendini bir amaca bağlı olarak tasarlayabilmek ve bu tasarlama eğilimi içinde kendi varlığını seçmek ve tasarımdan yana ağırlığını koymak demektir.”⁸⁰ Bu bağlam çerçevesinde yazar Sartre’ın “biz özgür olmaya mahkumuz” özdeyişini şöyle yorumlar: “Olmak istiyorsak, ancak o zaman özgür oluyoruz, başka türlü olamayız; başka deyişle, kendimizi durmadan tekrarlayarak, tasarımıımızdan, hedeflerimizden yana çıkarak özgür oluruz.”⁸¹

Sartre, bilinçli, amaçlı ve özgür bireyi, kendi dünyasının efendisi olarak tanımlar. Sartre’ın yanı sıra diğer varoluşçu felsefecilerde de karşımıza çıkan bu genel eğilimi Mounier şu şekilde açıklar: “Varoluşçuluğun ilk tutumu, her insana, varoluşundan tümünden sorumlu olduğunun bilincini kazandırmaktadır. İnsan kendisini bu şekilde sorgulayarak tüm dünyanın efendisi olur.”⁸² Mounier, iç soğurtmalarının yol açtığı, insanı kendi gerçekliğiyle yüzleşmesini, yani bir bakıma kendisiyle birlikte yaşamını da sorgulayarak eleştirel bir süzgeçten geçirmesini, varoluşçu düşüncenin karakteristik bir özelliği olarak alırken, doğru bir tutum sergilemektedir.⁸³

TOPLUMSAL ÖZGÜRLÜK TASARIMI

“Herkesin özgür gelişmesinin koşulu, diğer bireylerin özgürleşmesinin koşuludur.”

“Özgür toplum özgür bireylerden oluşur”

Marx

Batı felsefesi tarihinde ilk kez Marx, insanın özünü, insanın içinde yer aldığı toplumsal ilişkilerin bütünü olarak tanımlar. Feuerbach üstüne geliştirdiği tezlerin birinde şöyle der Marx: “Feuerbach, dinsel özü insan özünde çözümlüyordu. Ama insanın özü, tek tek bi-

reylerin doğasında bulunan bir soyutlama değildir. Gerçeklik içinde o, toplumsal ilişkilerinin bütünüdür.”⁸⁴

Marx’a göre, insanlar, verili toplumsal koşulların içerisinde, bireysel yeteneklerini, bilgilerini, değerlerini, güçlerini ve eylemlerini geliştirirken, bir bakıma kendi bireysel tarihini de yaratmış olurlar. Marx, insanın toplumsal tarihini, insanların “kendi öz etkinliklerinin peşinde koşmalarının” tarihi olarak açıklarken, bu gerçekliğe dikkat çekiyordu.⁸⁵

Marx’a göre, bireyler kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama verili toplumsal ve tarihsel koşullar çerçevesinde. Bireyler, bireysel ve toplumsal gereksinimleri çerçevesinde, nesneleri dönüştürüp yeniden biçimlendirirken, kendilerini de dönüştürür, yeniden kurar, kendilerini yeni yeteneklerle, bilgilerle, değerlerle donatarak, zengin, çok yönlü ve özgür bir varlığa dönüşürler. Bu yüzden bireyler, tarihsel sürecin *nesnesi* oldukları gibi *öznesi’*dirler de.

Bireyler kendi tarihlerini, başka bireylerden soyutlanmış şekilde, kendi başlarına, yalnız olarak değil, diğer bireylerle etkileşim içerisinde, birlikte ve birarada yaparlar. Bu etkileşim içinde yer alan bireyler zengin, çok yönlü, bütünsel ve somut kişilik edinerek tarihsel gelişmenin gerçek öncüleri olurlar. Marx’ın deyişiyle: Tarihsel gelişmesinin öncüleri, “gerçek bireylerdir, onların eylemleridir, onların maddi varlık koşullarıdır, hazır buldukları ve onların eylemlerinden doğan koşullardır.”⁸⁶

Marx’a göre, bireylerin tarihsel gelişme içinde yerlerini ve konumlarını belirlemek için, onların gerçek yaşam biçimlerinden hareket etmek gerekir. Yaşam biçimi ise, üretimi, dolaşımı ve tüketimi içeren belli bir üretim tarzında somutluk kazanır. “Bireylerin yaşamlarını ortaya koyuş tarzları, onların ne ürettiklerine, nasıl ürettiklerine uygun düştüğü gibi, onları nasıl tükettiklerini de uygun düşer.”⁸⁷

Tarihsel gelişme içinde, bireysel ve toplumsal tarih karşılıklı olarak birbirini etkiler, koşullar, belirler. Marx’ın deyişiyle: “İnsanların toplumsal tarihleri, onlar bunun bilincinde olsalar da olmasa-

lar da, onların bireysel gelişmelerinin tarihinden başka bir şey değildir.”⁸⁸ Bu açıdan bakılınca, birey ile toplum arasındaki etkileşim, karşılıklı belirlenim içeren diyalektik bir nitelik gösterir. Bu diyalektik etkileşim uyarınca, ne bireyi toplumdan bağımsız bir şekilde ele alabiliriz, ne de toplumu bireylerin dışında ve üstünde yer alan metafizik bir gerçeklik olarak tasarlayabiliriz. Toplum, bu karşılıklı etkileşimi içerdiğinden, bireylerin matematiksel toplamından fazla bir “şey” dir.⁹⁰

Birey ve toplum diyalektiği içinde, toplum, sadece bireylerin değerlerini, inanışlarını, duygularını değil ama aynı zamanda onların kişisel çıkarlarını da içerir, taşır, işler, biçimlendirir, yönlendirir, belirler. “Kişisel çıkarın kendisi, zaten toplumsal olarak belirlenmiş çıkardır; ancak toplumsal koşullar ve toplum tarafından sağlanmış araçlarla yeniden üretilmesiyle sınırlandırılmıştır; çıkar, özel kişisel çıkardır, ama çıkarın içeriği, gerçekleştirilme biçimi ve araçları, hepsinden bağımsız olarak toplumsal koşullarda verilir.”⁹¹

Kısaca söylersek, insan her yönüyle toplumsal ilişkilerinin bir parçası olup, toplumsal praksis tarafından belirlenir. “İnsan kelimesinin tam anlamıyla *zoon politikon*’dur. Salt sürü hayvanı değil, ama kendisini ancak toplum içinde bireyselleştirebilen bir hayvandır. Toplum dışında bir bireyin üretimde bulunması -toplumsal güçlerin kendisinde potansiyel olarak hazır bulduğu uygar bir kişiyi rastlantı sonucu dağın başına bırakacak olursak, belki gerçekleştirebilecek bir istisna- en azından *birlikte yaşayıp* birbirleriyle konuşabilecek bireyler olmaksızın, dilin gelişmesini düşünmek kadar saçmadır.”⁹²

İnsan, bireysel ve toplumsal varoluşunu, bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten özgür tasarımlar içinde oluşturur, işler, geliştirir, yetkinleştirir. İş, bunun zeminini sağlar. Yabancılaşmamış iş ile insan doğasının gelişmesi arasındaki ilişki üstüne Marx şunları söyler: “İş herşeyden önce, hem insanın, hem de doğanın katıldığı ve insanın kendisiyle doğa arasındaki maddi tepkilerini dilediği gibi başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. Doğanın ürünlerini kendi gereksinimlerine uygun bir şekilde ele geçirmek için kollarını, bacak-

larını, ellerini, kafasını, vücudunu ve doğal güçlerini harekete geçirerek, doğal güçlerden biri olarak onun karşısına geçer. Dış dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak, onu değiştirirken aynı zamanda kendi doğasını da değiştirip, uyuklamakta olan güçlerini geliştirir, ve bunları dilediği gibi hareket etmeye zorlar.”⁹³ Marx’ın toplumsal özgürlük tasarımı bu çıkış noktasını bu düşünce oluşturur. İnsan bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten, toplumsal içerikli, tarihsel koşullarca belirlenmiş bir etkinlik içerisinde kendisini geliştirip zenginleştirirken, aynı zamanda yeni bilgiler, değerler kazanır, bireysel ve toplumsal gücünü artırır, sahip olduğu hakları genişletir, üstlendiği sorumlulukları yerine getirir.

Toplumsal praksis içinde yer alan bireyin doğa karşısında özgürleşmesi ile bireyin kendi kendisini geliştirmesi bir ve aynı sürecin iki değişik görünüş biçimidir. Bu çerçevede, bireylerin karşılıklı etkileşimlerini içeren, onların ortak çıkarlarına hizmet eden, onların isteklerini gidermeye yönelen tarihsel gelişme ile doğanın dönüştürülüp yeniden biçimlendirilmesi iç içe geçer. İnsan, bu süreç içinde kendi kendisini dönüştürüp aşarak, ussal bir varlık olarak hayvanın karşısına geçer. Bu ise kendisini ancak toplumsal üretim içinde ortaya koyar. Öyle ki, insan ile hayvan arasındaki ayrımlar, ancak üretimle olan bağlantıları çerçevesinde bir anlam ifade edebilir. Marx’a göre, üretim içindeki yerleri açısından insan ile hayvanın karışlaştırılması, ortaya şu dört önemli ayrımı çıkarır:

Birincisi, hayvan üretimde bulunurken sadece içgüdüsel gereksinimlerini gidermek ister. Oysa insanın gereksinimleri, içgüdüsel niteliklerden ne oranda arınmışsa, o oranda insani bir gereksinim olup çıkar. İnsanın bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten, toplumsal etkinliği, insanın içerik kazanmış gereksinimlerini karşılamaya yönelirken, aynı zamanda insan ile hayvan arasındaki ayrım sınırlarından birini de ortaya çıkarır.

İkincisi, hayvan üretimde bulunurken, sadece içgüdesel güdüleriyle hareket eder; oysa insan üretimde bulunurken, zihinsel ve ruhasl yetilerini, bilgilerini, değerlerini, enerjisini kullanır. Hayvanla-

rın içgüdüsel etkinliklerinin tersine, insan etkinliğinin bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten bir etkinlik olmasının nedeni budur.

Üçüncüsü, hayvan üretimde bulunurken nesnel dünyanın belirleniminin dışına çıkmaz. Oysa insan bu belirlenimin dışına çıktığı oranda gerçek bir üretimde bulunur.

Dördüncüsü, hayvan üretimde bulunurken “kendi türünün ölçülerine göre” üretimde bulunur. Oysa insan tüm türlerin ölçülerine göre, yani “*güzelliğin yasalarına göre*” üretimde bulunur.⁹⁴

İNSANIN İNSANA BAĞIMLILIĞI

Tarihsel olarak belirlenmiş bir toplumsal yapının içerisinde ortaya çıkan, insanları karşılıklı olarak birbirlerine bağlayan, ekonomik sömürüyü ve siyasal baskıyı dile getiren ilişkilerin tümüne *toplumsal bağımlılık sistemi* denir.

Tarihsel gelişmenin ve toplumsal yapıların niteliğine göre toplumsal bağımlılık sistemi farklı biçimlerde ortaya çıkar. Cinsiyetçi sömürüyü bir kenara bırakırsak, tarihsel olarak bakıldığında, sınıfsal sömürü ve baskıya dayanan iki tür toplumsal bağımlılık biçimine rastlamaktayız. Birincisi, kapitalizm öncesi sınıflı toplumlarda ortaya çıkan, köleci ve feodal toplumlarda kendisini farklı biçimlerde ortaya koyan “*insanın insana bağımlılığı*”; ikincisi meta üretiminde ortaya çıkan, esas olarak kapitalist topluma özgü olan “*insanın metaya bağımlılığı*”.

İnsanın insana bağımlılığı, feodal toplumda kendisini “kana bağıllık” ile “toprağa bağıllık” şeklinde ortaya koyar. İnsanın metaya bağımlılığı ise, bir yönüyle ekonomik sömürüyü içeren, bir başka yönüyle de yabancılaşmayla iç içe oluşan bir bağımlılık olarak, kendisini gelişmiş meta üretiminde, yani kapitalist üretimde ortaya koyar.

İnsanın metaya bağımlılığı, üreticilerin toplumsal etkinlikleri-

nin ürünü olan metanın üreticilerden kopması, onların dışında yer alması, onlara yabancılaşıp sonunda onları denetim altına alıp sömüren bir güce dönüşmesini içerir. Yabancılaşma olarak alınan bu bağımlılık, Marx'ın deyişiyle “toplumsal ilişkilerin bireylerden bağıını kopararak, görünüşte bağımsız kalan bireylerin karşısına çıkmasından başka bir şey değildir.” Başka bir ifadeyle, “bireyin çok yönlü üretim ilişkilerinin kendi başına ve kendisine karşı özerkleşmesidir.”⁹⁵

İnsanın insana bağımlılığı olarak alınan, ya da feodal sömürü olarak tanımlanabilen toplumsal ilişkilerin temelinde yer alan ekonomik ve siyasal koşulları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

Birincisi, kısmen kendi içine kapalı, kendi kendisiyle yetinen, kullanım değerlerini amaçlayan, birbirinden bağımsız bir şekilde örgütlenmiş küçük köylü işletmelerinin yaygınlığı;

İkincisi, yaygın bir şekilde örgütlenmiş küçük köylü işletmelerinin yanında, mülkiyeti ve denetimi feodal beyin elinde olan büyük feodal çiftliklerin varlığı;

Üçüncüsü, kralın, kilisenin, ve feodal sınıfın farklı oranlarda el koyduğu, kendisini artı ürün ya da artı emek şeklinde ortaya koyan bir artığın üretilmesi;

Dördüncüsü, hukuksal ve siyasal yetkilerin kral, kilise ve feodal sınıf tarafından paylaşılmasını olanaklı kılan siyasal bölünmüşlüğü varlığı;

Beşincisi, yapısal ve işlevsel düzenleniş açısından kilise ile devlet arasında bir örtüşmenin bulunması; (ki bu ekonomik, siyasal, ideolojik düzeylerin içiçe geçmesini, üstüste binmesini olanaklı kılar.)

Feodal bağımlılık sistemi kendisini ilkin “vasallık” şeklinde ortaya koyar. Bloch'un “*Feodal Toplum*” adlı yapıtında dikkat çektiği gibi, vasallık, feodal siyasal bölünmüşlüğü ortaya çıkarttığı güvensizliğe bir tepki olarak oluşmuştur. 9. yüzyıla gelene kadar, Batı Avrupa'da feodal toplum kendi içinde sayısız siyasi, askeri, dinsel ve ekonomik güç merkezlerini içerdiğinden, derin bir bölünmüş-

lük içindeydi. Toplumsal güvenliği tehlikeye düşüren bu bölünmüşlük, bireyleri ve belli toplumsal kesimleri, kendilerinin ve ailelerinin güvenliğini sağlamaları için daha güçlü olanların himayesine girmeye zorladı. Vasal, kendisini ve ailesini tehlikelere karşı koruması koşuluyla, mal varlığıyla birlikte senyörün komutası altına girdi. Bunun karşılığında senyör de, savaş ve seferberlik döneminde askeri donanımıyla kendi komutasına girmesi koşuluyla, bir yandan vasalın ve ailesinin güvenliğini sağladı; öte yandan, gereksinmelerini karşılansın diye vasala belli bir toprak parçasının kullanım hakkını devretti.

Bloch'un deyişiyse, feodal toplumda senyör vasalın gereksinmelerini iki şekilde karşılıyordu: ya "Adamı evinde barındırıp, masrafları kendisine ait olmak üzere besleyip, giydiren ve silahlandırabilirdi;" ya da, gereksinimlerini karşılaması için, üzerinde serflerin yaşadığı bir toprak parçasının kullanım hakkını devredebilirdi.⁹⁶ Senyör, vasalın ve ailesinin güvenliğini sağlayıp gereksinmelerini karşılariken, savaş ve seferberlik döneminde kendi komutasına girmesinin yanı sıra, şu ekonomik yükümlülükleri de yerine getirmesini istiyordu: "Bunlar, esir düştüğü zaman senyörün fidyesi için, büyük oğlu şövalye olduğu zaman, büyük kızı evlendiği zaman, senyörün kendisi bir toprak parçası aldığı zaman yapılacak ödentilerdi."⁹⁷ Getirdiği ekonomik yükümlülükler ne kadar büyük olursa olsun, feodal toplumda vasallık, temelde askeri ve siyasal yükümlülükleri içeren, kendisini egemen sınıfların bir iç örgütlenmesi şeklinde ortaya koyan bir bağımlılık biçimiydi. Bloch'un deyişiyse, vasallık "yüksek sınıflara özgü bir bağımlılık ilişkisi olup, her şeyden önce savaşçı niteliği ve komutaya dayanan özelliği ile farklılaşıyordu."⁹⁸

Soylu sınıf, kendi içinde ast-üst ilişkilerini içeren hiyerarşik bir yapı şeklinde örgütlenmiştir. Hiyerarşinin tepesinde kral, en altında ise vasal yer alıyordu. Bu hiyerarşik yapı içerisinde vasal senyörün, senyör kontun, kont dükün, dük prensin, prens kralın komutası altındaydı. Bir dizi askeri, hukuksal ve siyasal ayrıcalıkları içeren bu örgütlenme biçimi, egemen sınıf üyeleri arasındaki eşitsizliğin te-

melini oluşturuyordu. Feodal toplumda egemen sınıf kendisini aynı zamanda soylu sınıf şeklinde ortaya koyar. Bir kişinin soylu olabilmesi için şu üç koşula birlikte sahip olması gerekiyordu: Birincisi, üzerinde serflerin çalıştığı belli bir toprak parçasının kullanım hakkına sahip olması gerekir; ikincisi, hukuksal ve siyasal yetkilerle donatılmış olan bir askeri ünvanı taşıması gerekir; üçüncüsü, sözkonusu toprağın ve ünvanın babasından kendisine kaldığını kanıtlaması gerekir. Kısaca söylersek, egemen sınıf üyelerinin sahip oldukları ayrıcalıklar kalıtsal bir şekilde babadan oğula devrediliyordu.

Feodal toplumda vasallığın yanında, serf ile senyör arasındaki sömürü ve bağımlılık ilişkisini içeren bir serflik sistemi de söz konusuydu. Serflik, vasallıktan farklı bir şekilde, egemen sınıf üyeleri arasında değil, egemen sınıf ile köylölük arasında ortaya çıkan bir sömürü ve bağımlılık ilişkisini dile getiriyordu. Serflik sistemi içerisinde senyör, vasala kendisi ve ailesinin gereksinmelerini karşılaması için belli bir toprak parçasının kullanım hakkını devrederken, aynı zamanda bu topraklar üzerinde yaşayan serfleri de devrediyordu. Bu devir işlemi, vasalı askeri yükümlölükler açısından senyöre bağımlı kılarken, söz konusu topraklar üzerinde yaşayan serfleri de, ekonomik yükümlölüklerin yerine getirilmesi çerçevesinde vasala bağımlı kılıyordu. Bu nedenle serflik, vasallığın içeriğini belirleyen, ona kaynaklık eden temel bir bağımlılık biçimiydi.

Feodal toplumda serf, üzerinde yaşadığı toprak parçasından ayrı ele alınamaz. Serfsiz toprağın bir anlamı olmadığı gibi, topraksız serf de olamazdı. Senyör toprakların bir kısmını başka bir senyöre devrederken, bu topraklar üzerinde yaşayan serfleri de devretmek zorundaydı. Bu insanın toprağa bağımlılığı anlamına geliyordu. Serfin toprağa bağımlılığı, serfin kendisinin ve ailesinin gereksinmelerini sürekli olarak karşılama olanağını veriyordu. Durumu ne olursa olsun, serf her zaman ve her yerde, kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayabileceği belli bir toprak parçasının kullanım hakkına sahipti. Senyör serfe belli bir toprak parçasının kullanım hakkı-

nı devrederken şu iki temel yükümlülüğü yerine getirmesini istiyordu: Serf, hem yılın belli dönemlerinde senyörün çiftliğinde ve evinde çalışma yükümlülüğünü yerine getirecek, hem de yıl boyunca ürettiği ürünün bir kısmını feodal beye bırakacaktır. Kendisini artı emek ve artı ürün şeklinde ortaya koyan bu feodal sömürü, serflik sisteminin içeriğini oluştuyordu.

Kilise, feodal toplumun temel dayanaklarından biriydi. Genel ve dinsel eğitimi düzenleyen kilise, merkezi bir şekilde örgütlenmiş yapısıyla toplumun tümünü etkisi altına alabiliyordu. Kilise, insanların düşüncelerini, değerlerini ve eylemlerini biçimlendirerek onları feodal topluma uyarlıyordu. Batı Avrupa'da kilise, dokuzuncu yüzyıldan bu yana kendisini feodal topluma uyarlamaya başlamıştı. Bu uyarlama sonucunda, hiyerarşik bir yapılanış içinde yer alan, kilise, monarşi ve feodal sınıf birbirlerini karşılıklı olarak koşullarlar. Kilisenin iç örgütlenmesi, monarşi ve feodal sınıfın iç örgütlenmesiyle bütünleşmeye başlamıştı. Kilise içerisinde mevki, yetki ve sorumluluklar hiyerarşik bir şekilde yukarıdan aşağıya dağıtılmıştı. Bu da yetkilerin ve güçlerin, hiyerarşinin en üstünde yer alan birkaç kişinin elinde toplanmasına yol açmıştı. Bloch'un dikkat çektiği gibi: "Servet, iktidar, komuta yetkileri gibi şeylere sahip olma nedeniyle bu büyük kilise senyörleri, en yüksek kılıç baronlarıyla aynı düzeydeydi."⁹⁹ Feodal toplumun kalıcı bir biçime girmesine paralel olarak, kilisenin feodalleşme süreci de hızlanarak en yüksek düzeye çıktı. "Gelişmeler sonunda piskopos kendi kurumundaki din adamlarının; başrahip de kendi bölgesindeki papazların bağlılık andını kabul eder hale geldiler. Gene bu oluşum içinde, bütün din adamları piskoposun ve baş rahibin kendi hesabına beslediği bağımlılar sayıldılar. Bu ilişkiler aşağıya kadar sarkarak, en sonunda köy papazlarının ilçe papazına biat edilmesine kadar vardı."¹⁰⁰

Kilise ile feodal sınıf arasındaki bütünleşme öylesine ileri bir noktaya varmıştı ki, sonunda feodal sınıf, kilise yöneticilerinin seçilmesinde söz sahibi olmaya başladı. Feodal bey, kilise içerisinde herhangi bir din adamını seçmesi koşuluyla, kilise yöneticisini doğ-

rudan seçebiliyordu. Bunun karşılığında kilise de kral ve feodal sınıfın yetkilerini kutsayarak, onların konumlarına ve statülerine kutsal bir biçim veriyordu. Kilisenin bu desteği sayesinde monarşi ve feodal sınıf güçlü bir ideolojik dayanağa sahip oldu.

Siyasal gücün kral, feodal sınıf ve kilise tarafından paylaşılmış olmasına paralel bir şekilde, hukuksal yetki ve sorumluluklar da bu kesimler arasında paylaşılmıştı. Feodal toplumda yargılama yetkisi kral, kilise ve feodal sınıf tarafından kullanılıyordu. Kont kral mahkemesinin, başpiskopos kilise mahkemesinin, senyör de feodal mahkemenin başkanlığını yapıyordu. Diğer mahkemelere oranla ayrıcalıklı bir yeri olan kilise mahkemesinin üstüne Bloch şu düşünceleri dile getiriyordu: “Bir yandan kutsal işaret taşıyan herkesin, yani papazların ve rahiplerin tamamını kendi içine alıyordu; öte yandan çağın anlayışı gereği dinsel sayılan suçları, laikler tarafından işlense bile, kendi yargı alanına sokuyordu.”¹⁰¹ Kral mahkemesi, egemen sınıf üyeleri arasında ortaya çıkan mülkiyet ve ünvan sorunlarının çözülmesine bakıyordu. Feodal beyin başkanlığında kurulan yerel feodal mahkemeler ise, senyör ile serf arasında ortaya çıkan sorunları çözme işini üstlenmişti.

Feodal toplumda senyör hem serfin efendisi hem de yargıcıydı. Senyörün bu ikili konumunu Bloch şu şekilde dile getirdi: “Her kim olursa olsun, bir başka insandan, onun alt düzeyinde olduğunun göstergesi olarak bazı yükümlülükler talep etme hakkına sahip olan kimse, artık aynı zamanda onun yargıcı da oluyordu.”¹⁰² Demek ki feodal toplumda serf her açıdan baskı altına alınmıştı. Senyör serfin emeğine ve malına, kral canına ve kilise de ruhuna sahip çıkmıştır. Maddi ve kültürel değerlerin dışına itilmiş olan serfler, feodal sömürüyü ve baskıyı ortadan kaldıracak herhangi bir olanağa sahip değillerdi. “Bir sınıf olarak köylüler, feodal toplumun esas kurbanları kendileri bile olsalar, kendilerine egemen olan sınıf bilincini ve dolayısıyla sınıf mücadelesini engelleyen tecrit edilmiş ve dağınık halle gelmiş koşullarda yaşıyorlardı.”¹⁰³

İNSANIN METAYA BAĞIMLILIĞI YA DA YABANCILAŞMA

“Toplumsal ilişkilerin bireyden bağıını kopararak, görünüşte bağımsız kalan bireylerin karşısına çıkması...”

“Bireyin çok yönlü üretim ilişkilerinin kendi başına ve kendisine karşı özerkleşmesi” Marx

Marx, kapitalist toplumda ortaya çıkan, kendisini yeni bir sömürü ve bağımlılık biçimi şeklinde ortaya koyan ilişkilerin tümünü “insanın metaya bağımlılığı” anlamına gelen “yabancılaşma” kavramıyla dile getiriyordu. *Marx, gelişmiş meta üretiminde ortaya çıkan yabancılaşmanın dört temel biçimine dikkat çeker:*

Birincisi, ürünün işçiden koparak, onun dışında yer alması, onu sömüren ve baskı altına alan yabancı bir güce dönüşmesi;

İkincisi, üreticinin bilinçli, amaç yüklü, gönüllü etkinliği olan “iş” in işçinin dışına çıkması, baskıyla, zorla dayatılan, onun zararına işleyen, ona acı çektiren bir faaliyete dönüşmesi;

Üçüncüsü, yabancılaşmış iş içinde yer alanların kendilerine, yeteneklerine, değerlerine, becerilerine yabancılaşmaları;

Dördüncüsü, kendisine yabancılaşan insanın aynı zamanda diğer insanlara da yabancılaşması.

Marx, ürünün işçiye yabancılaşmasını şu şekilde dile getirir: “İşçinin kendi ürününe yabancılaşması, sadece emeğin bir nesne, dışsal bir varoluş durumuna gelmesini” değil, aynı zamanda “emeğin kendi dışında, ondan bağımsız ve onun karşısında özerk bir güç durumuna gelen bir varlık olduğunu; ve nesneye geçtiği yaşamının,

rakip ve yabancı olarak ona karşı çıktığı anlamına da gelir.”¹⁰⁴

İşçinin ürettiği ürün ona yabancılaşırken, aynı zamanda işçiye sömüren, baskı altına alan, “bir başkasının” özel mülkiyeti haline de gelir. Yabancılaşma içinde, işçinin kendi öz istemi onun istemi olmaktan çıkıp, onu sömüren ve baskı altına alan kapitalistin istemi durumuna gelir. Yine yabancılaşma içinde üreticilerin gerçek amacı farklılaşarak “insanlık dışı bir amaca” dönüşür.¹⁰⁵

Yabancılaşmanın işçi üzerindeki olumsuz etkilerini Marx şu şekilde dile getirir: “İşçi ne kadar üretirse, o kadar az tüketecek nesnesi vardır; ne kadar çok değer yaratırsa, kendisi o kadar değerden düşer; ürün ne kadar biçimliyse, kendisi o kadar biçimsizdir; iş ne kadar erk’li ise, işçi o kadar erk’sizdir; işçinin işi ne kadar ussal olmuştusa, işçi us’tan o kadar yoksunlaşmış ve doğanın o kadar kölesi durmuna gelmiştir.”¹⁰⁶

Yabancılaşmış ürünün işçi üzerinde bu şekilde etkide bulunmasının temel nedeni, işçinin emeğinin ürünü olan şeyin başkasının özel mülkiyeti şekline dönüşmüş olmasıdır. “Eğer emek ürünü işçiye ilişkin değilse, bu ancak o ürünün işçisinin dışında bir başkasına ilişkin olduğu için olanaklıdır. Eğer işçinin etkinliği onun için bir işkenceyse, bir başkası için bir yaşama sevincidir.”¹⁰⁷

Her şeyin içinde olup bittiği “iş”in kendisi de işçiye yabancılaşır. İşin işçiye yabancılaşması bir yerde ürünün işçiye yabancılaşmasının da koşuludur. “İşçi eğer üretim eyleminin ta içinde kendi kendine yabancılaşmasaydı, kendi etkinliğinin ürünü ile yabancı olarak nasıl karşılaşardı.” Ürün, üretim içerisinde ortaya çıkan işin, yani yabancılaşmış işin bir özetinden başka bir şey değildir. Bu nedenle ürünün işçiye yabancılaşması aynı zamanda işçinin işe yabancılaşmasını da içerir. Marx’ın deyişiyle: “Emek nesnesinin yabancılaşması, emek etkinliğini kendi içinde, yabancılaşmanın, yoksunlaşmanın özetinden başka bir şey değildir.”¹⁰⁸

Marx, yabancılaşmaya ilişkin değerlendirmesini sürdürür: “Peki emeğin yabancılaşması neye dayanır? İlkın, emeğin işçinin dışında olması, yani onun özüne ilişkin olmaması, demek ki emeğin de iş-

çinin kendini olurlamayıp yadsıması, mutlu değil mutsuz olması, özgür bir fiziksel ve entellektüel etkinlik göstermeyip, bedenine ve tenine eziyet etmesi olgusuna dayanır. Sonuç olarak da, işçi ancak çalışmanın dışında kendi kendisinin yanında olma duygusuna sahiptir; ve çalışma içinde kendini kendi dışında duyar. Çalışmadığı zaman kendi evinde gibidir, çalıştığı zaman kendini evinde duymaz. Öyleyse çalışma istemli değil, istemsizdir, zorla çalışmadır”¹⁰⁹

İşçinin işe yabancılaşmasının en önemli özelliği, işin işçinin dışına çıkarak ona zorla dayatılan bir etkinlik biçimine girmesidir. Kapitalist toplumda iş, üreticinin özgür istencine dayanmadığı, işçilerin ortak çıkarlarını içermediği gibi, onların dışında yer alan ve onlara dayatılan zorunlu bir etkinliğe dönüştürülmüştür. İnsanın kendi kendisinin gelişmesini sağlayan iş, kapitalist işbölümü ve özel mülkiyet koşulları çerçevesinde yabancılaşarak, insanın gelişmesini sınırlayan, özgürlüğünün içerik ve doğrultusunu saptıran, insanı sömürüp baskı altına alan bir bağımlılık biçimine kaynaklık eder.

Kapitalist üretim içinde ürünün ve işin işçiye yabancılaşması, birbirlerini karşılıklı olarak belirleyip, üretim içinde yer alanların kendilerine ve birbirlerine yabancılaşmasına yol açar. Bu durumu Marx şöyle dile getirir: “İnsanın kendi emeğine, kendi emek ürününe ilişkin olan şey, insanın öbür insana, onun emek ürününe ilişkisi için de doğrudur.”¹¹⁰ Bu yabancılaşma kendisini pazarda herkesin birbirlerini karşılıklı olarak hem birer araç, hem de birer amaç şeklinde kullandıkları bir ilişki biçiminde ortaya koyar. İnsanları karşılıklı olarak değersizleştiren ve ahlaksal bir çöküntünün içerisine sürükleyen bu durumu Marx şöyle dile getirir: “Herkes ötekine ancak kendi kendine hizmet etmek için hizmet eder; herkes karşılıklı olarak, ötekini bir araç olarak kullanır. İki bireyin bilincinde şu iki husus vardır: 1) her bireyin amacına ancak ötekinin bir araç olarak hizmet etmesiyle varabileceği; 2) herbirinin ancak kendi amaçlarına hizmet etmek için öteki bireylerin aynı anda hem araç hem de amaç olduğu; ancak araç haline gelmekle amacına ulaşabileceğini

ve ancak kendisini amaç olarak koyduğu için araç haline geldiği; kısaca her birinin bir amaç olarak var olduğu oranda kendisi için bir araç haline geldiği” bir ilişkidir.¹¹¹

Marx’a göre, burjuvazi ve işçi sınıfı, yabancılaşmadan etkilenmeleri ve yabancılaşmaya gösterdiği tepkiler açısından, birbirlerinin karşıtı durumdalar. Burjuvazi yabancılaşmadan “kendi öz erkliğini, ... kendi insansal varoluşunu gördüğü için”, yabancılaşmanın “tutucu yanını” oluşturur. Burjuvazinin tersine işçi yabancılaşmada “kendi öz yıkımını, ... kendi erksizliğini ve insanlık dışılığını gördüğü” için, yabancılaşmanın “yıkıcı yanını” oluşturur.¹¹²

Yabancılaşmış meta ilişkileri içerisinde olup biten her şey, kendilerini farklı biçimlerde ortaya koyan bir “*meta fetişizmi*”nin parçası olarak karşımıza çıkar. Meta fetişizmi, üreticilerin toplumsal emeğinin, meta içerisinde özel bir biçime bürünüp, sonunda onları denetleyen bir güce dönüşmesini içerir. Metanın bu gizemli yanını Marx şu şekilde dile getirir: “Metanın gizemli bir şey olmasının basit bir nedeni, onun içinde insan emeğinin toplumsal niteliğinin damgalanmış olarak görünmesine dayanır: Üreticilerin kendi toplumsal emek ürünleri ile ilişkileri, onlara kendi aralarında bir ilişki olarak değil, emek ürünleri açısından kurulan toplumsal bir ilişki olarak görülmesidir. Emek ürünlerinin; metalar haline, niteliklerinin duyumlarla hem kavranabilir, hem de kavranamaz toplumsal şeyler haline gelmesinin nedeni budur.”¹¹³

Yabancılaşma meta üretimine özgü bir olgudur. Egemen bir üretim biçimine dönüşün ya da dönüşmesin, meta üretiminin ortaya çıktığı her yerde ve her dönemde yabancılaşma olgusuna rastlanır. Bu da yabancılaşma olgusunun kapitalizmi aşan, yer yer tüm tarihi içeren genel ve evrensel bir görüntüye bürünmesine yol açar. Yabancılaşmanın bu genel ve evrensel görüntüsünden yola çıkan Marx, yabancılaşmayı, tarihsel gelişmenin içerik ve genel doğrultusunu belirleyen bir moment şeklinde tanımlamışlardır: “Toplumsal faaliyetin bu durağanlaştırılması, kendi ürünümüzün, bize hükmeden, bizim denetimimizden çıkan, bizim beklentilerimize karşı ko-

yan, hesaplarımızı boşa çıkaran nesnel bir güç halinde bu taşlaştırılması, zamanımıza kadar ki, tarihsel gelişmenin belli başlı uğraklarından (moment) biridir.”¹¹⁴

Yabancılaşma meta üretimin ürünü olduğu için, meta üretimine kaynaklık eden şu üç temel koşul yabancılaşmanın nedeni şeklinde karşımıza çıkar: birincisi, toplumsal işbölümünün toplum içerisinde yaygınlık ve derinlik kazanması; ikincisi, değişim değerinin kullanım değerinin yerine geçmesine sağlayan pazar için üretimin ortaya çıkması; üçüncüsü, üreticilerin üretim araçlarından kopartılarak, pazarda işgüçlerini özgür bir şekilde satan işçilere dönüştürülmesini sağlayan kapitalist özel mülkiyetin ortaya çıkması.

İşbölümü, meta üretiminin gelişmesinin önemli koşullarından biridir. İşbölümü meta üretiminin gelişmesini şu iki noktada etkiler: birincisi, farklı nitelikli ürünlerin üretilmesinin teknik koşullarını yaratarak, farklı kullanım değerleri içeren ürünlerin pazarda karşı karşıya gelmelerini sağlar; ikincisi, toplumsal gereksinmelerin karşılanması üstünde bir artı ürünün üretilmesinin teknik koşullarını yaratır. Toplum içindeki işleyişinde ortaya çıkan işlevsel farklılaşma açısından da işbölümü, yabancılaşmaya şu biçimlerde de katkıda bulunur: birincisi, yatay işbölümü çerçevesinde, insan yapısını bölerek yöneten ve yönetilen ayırımına uyarlayıp edilgin kılması; ikincisi, dikey işbölümü çerçevesinde, insan yeteneklerinin tek yanlı uzmanlaştırılması yoluyla eksik ve sınırlı kılması; üçüncüsü, fabrika içi işbölümü çerçevesinde, işçilerin birbirlerine ve makinalara eklemleyerek sermayenin işyerindeki baskısının kalıcılaştırması.

İşbölümünün farklı biçimleri iş yerinde bir araya gelip birbirlerini etkileyerek, yabancılaşmış işin somutlaşmasına katkıda bulunur. Marx'ın dediği gibi: “Toplumsal güç, yani işbölümünün koşullandırdığı çeşitli bireylerin el birliğinden doğan on kat büyütülmüş üretici güç, bu bireylere kendi birleşmiş öz güçleri gibi gelmez; çünkü bu el birliğinin kendisi de istemsel (iradi) değil, zorunludur.” Bu güç, “bireylere yabancı, kendilerinin dışında yer

alan, ne nerden geldiğini, ne de nereye gittiğini bildikleri” bir güç şeklinde yansır.¹¹⁵

Meta üretiminden önce işçi makinayı denetlerken, yabancılaştırmış iş içinde işçilerin birbirlerine ve makinalara eklemlenmesi sonucunda, makina işçiyi denetlemeye başlamıştır. Böylece, “Bir ve aynı aletin yaşam boyu kullanımının verdiği uzmanlık, şimdi bir ve aynı makinaya yaşam boyunca hizmet etmenin verdiği uzmanlık halini alır.”¹¹⁶ Marx, işbölümünün yabancılaştırmayla olan bir başka bağlantısına daha dikkat çeker: “Toplumsal ihtiyaçlar sistemi yaygınlaşıp, bireylerin üretimi tek yanlılaştıkça; yani toplumsal işbölümü geliştikçe, ürünün bir değişim değeri olarak üretilmesi, ya da ürünün değişim değeri niteliği de bu ölçüde belirleyici bir hal alır.”¹¹⁷ Değişim değerinin belirleyici olduğu meta üretiminde “üreticilerin kendi ürünleriyle kullanım değeri olarak her türlü dolaysız ilişkisi”¹¹⁸ de ortadan kalkar.

Değişim değeri, pazarda metaların eşdeğeri olan para şeklinde kendisini ortaya koyar. “Ne varki paranın kendisi de bir meta, dışsal bir nesne, herkesin özel malı olabilecek bir şeydir. Böylece toplumsal güçler özel güçler haline gelir.”¹¹⁹ İnsanlar arası ilişkilerin metalar arası ilişkilere dönüştüğü kapitalist toplumda para insanları birbirine bağlayan temel bir güçtür. Marx, kapitalist toplumda “*Birey, toplumsal gücünü ve toplumla olan bağını cebinde taşır.*” derken, paranın, kapitalist toplumda, bireylerin konumlarını belirlemedeki gücüne dikkat çekmiş oluyordu.¹²⁰

Yabancılaştırmanın diğer bir koşulu olan kapitalist mülkiyet, üreticilerin üretim araçlarından koparılıp, işgücünü pazarda özgür bir şekilde satan işçiye dönüşmesinin bir ürünüdür. Kapitalist toplumda özgür işgücünün oluşması için üreticilerin üretim araçlarından kopartılması gerekir. Bu kopuş işçiyi iki bakımdan özgür kılar. “Hem emek gücünü kendi öz metası gibi satabilecek durumda özgür bir insan olması gerekir; hem de elinde başka bir meta olmaması, emek gücünü gerçekleştirmek için gerekli her şeyden yoksun olması gerekir.”¹²¹ İşçi, işgücünü pazarda kapitaliste tümünden ve bir

defada değil, yavaş yavaş, parça parça satar. Marx'ın dediği gibi eğer işçi işgücünü, "toptan ve süresiz satacak olursa, kendini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkarıp meta sahibi olmaktan çıkarıp, meta haline dönüştürmüş" olur.¹²²

Nove, "*Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı*" adlı yapıtında Marx'ın işbölümü ile ilgili düşüncelerini değerlendirirken, işbölümünün toplum içerisinde ortaya çıkan iki değişik sonucu üzerinde durur: birincisi, yatay biçimde işleyen işbölümünün meslekleri çeşitlendirip, yetenekleri belli mesleklerle sınırlandırıp, insanı tek yanlı kılması; ikincisi, dikey biçimde işleyen işbölümünün, insan yapısını ikiye bölerek, yöneten ve yönetilen ayrımına uyarlayarak, bu ayrımın üretim ve hizmet alanında kalıcı bir biçime sokması. Nove, öncelikle birinci anlamda işbölümünün kaldırıp kaldırılamayacağı sorununu irdelerken, Marx'ın şu ünlü özdeyişini aktarır: "Bir kişi sabahleyin avlanacak, öğleden sonra balık tutacak, akşama doğru inek sağacak ve akşam yemeğinden sonra edebiyat eleştirmenliği yapacak; ama sürekli olarak avcı, balıkçı, inek sağıcısı ya da eleştirmen olmayacaktır."¹²³

Nove, Marx'ın bu ünlü özdeyişinin, yine Marx'ın komünist toplum için öngördüğü gelişmiş bir sanayi toplumu çerçevesinde şu şekilde formüle edilebileceğine dikkat çeker: "İnsanlar, sabahleyin uçak motoru onarmaya, öğle dışı doldurmaya, akşama doğru ağır bir yük kamyonunu sürmeye ve sonra da belli bir restorantta akşam yemeğine gelenlere yemek pişirmeye, sürekli uçak motoru bakımı teknisyeni, dişçi, kamyon şoförü ya da aşçı olmadan, özgürce karar verebileceklerdir."¹²⁴ Gelişmiş bir kent ve sanayi toplumunda bu tip bir kişiliğin gerçekte olamayacağına dikkat çeken Nove'ye göre, bu anlamda, gelişmiş bir sanayi toplumunda ne iş bölümü ortadan kaldırılabilir, ne de işbölümüne dayanan meslek ayrımı tümüyle yok edilebilir. Oysa Marx'ın komünist toplum idealine sadık kaldığımızda, hem gelişmiş bir sanayi kuracağız; hem de bu sanayi toplumu içerisinde işbölümünün dönüştürülüp aşılması yoluyla, kendimizi işbölümünün orta-

ya çıkardığı yabancılaştırmadan arındırabileceğiz. Bu iki şey kolay kolay birlikte ve bir arada bulunamaz.

Nove'ye göre, sanayi toplumunda, kapitalist özel mülkiyetin ortadan kaldırılması yoluyla, işbölümünün üstlendiği sınıfsal içerik ve işlevini ortadan kaldırsak bile, işbölümünün kendisini ortadan kaldıramayız. İşlevsel farklılaşmanın derinlik, yaygınlık kazandığı gelişmiş bir sanayi toplumunda iş bölümü olmadan var olacağı gibi, aynı zamanda böylesi bir toplumda hiç kimse belli bir zaman kesitinde, değişik uzmanlıklar isteyen bir çok işi birlikte yerine getiremez.¹²⁵

Nove, daha sonra dikey işbölümü üzerinde durur. Bu işbölümünün kaynaklık ettiği yöneten ile yönetilen ayrımı, aynı zamanda yatay işbölümüne dayanmaktadır. İşbölümünün toplum içerisinde yatay işleyişiyle dikey işleyişi birbirlerini tamamlar. Bu nedenle insanın belli bir meslek çerçevesinde tek yanlılaştırması ile bölünmüş yapısına uygun olan yöneten ile yönetilen ayrımı birbirlerini koşullarlar. Nove'ye göre, gelişmiş sanayi toplumu nasıl yatay işbölümünün ortadan kalkmasına izin vermiyorsa, benzer şekilde dikey işbölümünün de ortadan kalkmasına izin vermez. Gelişmiş bir sanayi toplumunda işbölümünün dikey bir şekilde örgütlenmesi, üretimin ve hizmetin "denetim ve koordinasyon hiyerarşisine" dayanır. "Ast-üst ilişkisine dayanan hiyerarşik yapı" çağdaş bürokrasinin varlık koşuludur.¹²⁶ Nove'ye göre, gelişmiş bir sanayi toplumunda ne teknik işbölümünün, ne bu işbölümüne dayanan denetim ve koordinasyon hiyerarşisinin, ne de bu hiyerarşiden kaynaklanan ve ast-üst ilişkilerini içeren bürokrasinin tümünden ortadan kaldırılması sözkonusudur.

İşbölümünün kaldırılması sorunu tartışılırken, önemli bir nokta daha kendisini gösterir. İşbölümü, kendi başına bir olgu olarak değil, tarihsel olarak belirlenmiş belli bir üretim biçiminin diğer öğeleriyle birlikte ele alınmalıdır. "İşbölümünün işlevi, belirli bir üretim biçiminin bileşken öğelerinin tümü göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Hiç kuşkusuz, üretim güçlerinin düzeyinin, belirli

bir anda gerçekleştirebilir emeğin teknik bölümüne, analitik olarak -minimum ve maksimum- sınırlar koyacağını kabul etmek olasıdır. Ancak işbölümünün gelişmesini, üretim ilişkilerinden bağımsız olarak, ve üretici güçlerin gelişmesi ile ilişkili kılmak, üretim ilişkilerinin işbölümünün özerk bir evriminden çıkarmak kadar anlamsızdır. Teknik işbölümü kapitalizmde ya da her türlü sınıflı toplum içinde emekçilerin bölünmesine yol açar. Başka bir deyişle sınıflara bölünme, teknik işbölümünün doğrudan sonucu değil, tam tersine teknik işbölümü sınıflara bölünmüş olmanın bir ürünüdür.”¹²⁷

Aslında toplumsal işbölümü ile sınıfların ortaya çıkışını, tek yanlı bir belirlenim şeklinde değil, birbirlerini karşılıklı olarak belirleyen bir diyalektik ilişki içinde ele almak gerekir. Ne işbölümü tek başına sınıfları ortaya çıkarır, ne de sınıfların ortaya çıkışı işbölümünün otomatik olarak biçimlenmesine yol açar. Bu nedenle toplum içerisinde sınıfların ortadan kaldırılması, zorunlu bir şekilde toplumsal işbölümünün de ortadan kaldırılmasını gerektirmeyebilir. Montchane ve Chevenement ‘in dile getirdiği gibi: “Kendi başına alındığında işbölümü hiç bir iktidar zorunluluğunu taşımaz. Hiç bir şekilde bir toplumsal bölünme değildir. Tam tersine, işbölümünü, herkesin ne ise o olması özgürlüğünün, dolayısıyla da olduğundan başka birşey olmaması özgürlüğünün bir koşulu olarak görmek gerek. Sosyalizmde bile tüm yeteneklere sahip olmazdım, olsam da böyle bir şey istemezdim.”¹²⁸

Bu genel değerlendirmelerden sonra yeniden Marx’ın yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasına yönelik olarak geliştirdiği savlara dönelim. Marx, yabancılaşmanın ortadan kaldırılması için şu iki pratik koşulun birlikte ve bir arada bulunması gerektiğine dikkat çeker: Birincisi, “yabancılaşmanın katlanılmaz bir düzeye çıkması”; ikincisi, yabancılaşmaya karşı bilinçli ve örgütlü bir mücadelenin ortaya çıkması. Bu iki koşulun bir araya gelmesi ile birlikte kapitalist sömürü ve bağımlılıkla birlikte yabancılaşma da ortadan kaldırılır. Kapitalist toplumun yerine komünist toplumun geçmesine yol açan bu dönüşümden sonra, işçinin kendi öz etkin-

liğine ve etkinliğinin ürününe yabancılaşması da son bulacaktır. Böylece insanın tek yanlılaştırılması ortadan kaldırılacağı gibi, özgürlüğünün önündeki engeller de yok edilecektir. Bundan sonra iş, insanların yeteneklerinin ve güçlerinin özgürce serpilip geliştiği bir alan olacaktır.

Bu dönüşümlerden sonra ortaya çıkması beklenen komünist toplumda, üreticiler ile iş arasındaki ilişkilerde şu özellikler kazanır: “Gerçek insanlar olarak ürettiğimizi varsayalım. Bizden her biri, kendi üretiminde hem kendi kişiliğini hem de ötekinin kişiliğini alırlar. 1) Kendi üretiminde kendi kişiliğini somutlaştırırken, ben, kendi etkinliğimden kendi kişiliğimin dışavurumu olarak yararlanırım ve kendi emeğim tarafından yaratılmış nesneyi seyrederken, onda kendi kişiliğimin somutlaştığını, maddileştğini görme zevkini tadarım. (...) 2) Öte yandan, senin onu kullanarak benim emek ürünümden yararlanman sonucu, emeğim aracılığıyla insansal bir gereksinmeyi karşılamış olma, kendi varlığımın somutlaşması aracı, gereksinmesine karşılık veren bir nesne sağlayarak, bir başka insanın gereksinmesini karşılamış olma bilincine ererdim. 3) Ayrıca, bu nesne aracı ile seninle insansal topluluk arasında aracı hizmeti görmüş, senin öz varlığını tamamlamış, geliştirmiş olma, senin tamamlayıcı bir parçan olarak, görünmüş bulunma ve böylece kendimi hem kendi düşüncemde, hem de kendi eyleyimde doğrulanmış olarak duyma zevkine de ererdim. 4) Son olarak seninkiyle aynı zamanda kendi kişiliğimi de somutlaştırarak kendi etkinliğimin aracı ile kendi gerçek varlığımı, kendi tinsel varlığımı, gerçekleştirmiş olma sevincini de duyardım. Ürünlerimizden herbiri içinde varlıklarımızın yansydıkları bir ayna olur.”¹²⁹

Komünist toplumda insanın kendi etkinliği her türlü yabancılaşmadan arınarak doğal bir niteliğe bürünür. Bu toplumda iş, insanı bilinçli, amaç yüklü, hedef gözeten, toplumsal ve özgür etkinliğinin ürünü olduğu oranda doğal bir nitelik kazanır. Toplumsal etkinlik içinde insan, doğayı kendi gereksinmeleri doğrultusunda dönüşüme uğrattırken, doğaya insansal bir anlam yükler. İnsan üretim içerisinde-

de kendisini dönüşüme uğrattırken, kendisine doğal bir anlam yükler. Böylece “insan doğalaşırken, doğa da insanlaşır.”¹³⁰

Komünist toplumda sömürünün ve baskının her türlü ortadan kaldırıldığı gibi, insan etkinliğinin ürünü olan ama insana yabancılaşarak onu denetim altına alan güçler de yok edilir. Hiç bir dışsal belirlenim etkisinde olmayan insan, bilinçli bir şekilde kendi adına karar verip kendisi için anlamlı ve somut seçenekler üretip, eylemlerini bu seçenekler ve kararlar doğrultusunda özgür bir şekilde düzenleyip denetleme olanağına sahip olur. Bu, insanın kendisi ve çevresi üzerinde gerçek efendi olması anlamına gelir. “Bir varlık ancak kendi kendisinin efendisi olduktan sonradır ki, kendini bağımsız olarak görmeye başlar; ve o, ancak varoluşunu kendi kendine borçlu olduğu zamandır ki, kendi kendisinin efendisi olur.”¹³¹

IV. FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ

“Burjuva, üretici güçlerde sürekli devrim yapmadan var olamaz ...”

“Yeni olan her şey, daha kemikleşmeden miadını dolduruyor. Katı olan her şey buharlaşıp havaya karışıyor, kutsal olan her şey dünyevileşiyor, insanlar nihayet kendi gerçek yaşam koşulları ve diğer insanlarla ilişkileriyle yüzleşmeye zorlanıyor.” Marx

15. ve 17. yüzyıllar arasında Batı Avrupa’da, özellikle İngiltere ve Fransa’da ortaya çıkan feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin ekonomik nedenleri, sadece kapitalist sömürünün tarihsel arka planını oluşturmaz. Aynı zamanda, rekabetçi piyasanın ortaya çıkmasının yanı sıra, liberal devletin biçimlenmesinin dolaylı koşulları olarak da farklı işlevler üstlenirler.

Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin önemli bir nedeni, büyük ve birleşik bir ulusal piyasanın ortaya çıkarak uluslararası piyasaya dönüşmesinin gerekli ve zorunlu koşulu olan, gelişmiş ve merkezi biçimde denetlenebilen bir ulaşım sisteminin ortaya çıkmasıdır. 15. ve 17. yüzyıllar arasında, kapitalist üretim ilişkilerinin erken dönemde oluştuğu İngiltere ve Fransa’da, kara ve deniz ulaşımını içeren, merkezi biçimde işleyen bir ulaşım sisteminin ortaya çıktığını görmekteyiz. Gelişmiş bir ulaşım sistemi, öncelikle kırsal kenti birleştirip, tarımı, ticareti ve sanayiye birbirine eklemleyerek, siyasal birliğin, kültürel türdeşliğin ve toplumsal entegrasyonun ekonomik temeli olan büyük ve birleşik bir piyasanın oluşmasının

altyapısını hazırladı. Gelişmiş bir ulaşım sistemi sayesinde, hammaddelerin sanayi merkezlerine, işlenmiş ürünlerin de yeni pazarlara taşınması daha kolaylaştığı gibi, malların taşınması eskiye oranla daha çabuk, daha hızlı, daha ucuz gerçekleşti.

İçerideki yeniliklere paralel biçimde, dışarıda da, iç piyasanın gelişmesine yeni boyutlar katan uluslararası deniz ulaşımının ve ticaretinin geliştiği gözlemlendi. Öncülüğünü önceleri Portekiz, İspanya ve Hollanda'nın yaptığı, ardından da Fransa ve İngiltere'nin devreye girdiği, uluslararası sömürgecilik ve ticaretin genişlemesi sonucunda büyüyen gemicilik, modern askeri donanmaların yanı sıra, gelişmiş ticari filolarının devreye girmesine olanak verdi.

Uluslararası ticaret ve sömürgecilik sayesinde genişleyen ulusal piyasa, yöresel ve bölgesel pazarları dönüştürüp içinde eritti. Piyasanın genişlemesiyle birlikte, üretim ve dolaşım yeni bir ivme ve hız kazandı. Ortaya çıkan yeni olanaklardan beslenen Batı Avrupa sanayisi, geniş bir hammadde ve işgücü kaynağına sahip olurken, aynı zamanda işlenmiş ürünleri için yeni piyasa olanaklarını buldu. Çin, Japonya, Hindistan, Amerika, Meksika ve Peru'dan Batı Avrupa piyasalarına altın, gümüş, kereste, baharat, ipek, amber, kakao ve kahve yığıldı. Buna karşılık Batı Avrupa'dan bu ülkelerin piyasalarına işlenmiş yünlü ve pamuklu kumaşlar, ipekli dokumalar, cam eşyalar, ateşli silahlar, altın ve gümüşten yapılmış süs eşyalar ve takılar akın etti.

Batı Avrupa piyasalarını dolduran lüks ve marjinal ürünler, soylu sınıfın tüketim alışkanlığını değiştirdi. Piyasaya sürülen lüks malları edinmek için eski gelir kaynakları yetmeyen soylular, yeni gelir kaynakları yaratmaya yöneldiler. Bu yönelim, biri Fransa'da ötekisi İngiltere'de olmak üzere, feodalizmden kapitalizme geçişin iki farklı yolunu oluşturur: Kapitalist ilişkilerin kırsal kesimde gelişmesine yol açan birinci yol İngiltere'de ortaya çıkar. Feodal sınıfı, iç ayrışımaya zorlayarak kendisini piyasaya uyarlanmasını sağlayan, bu şekilde feodal beyleri kapitalist çiftçilere dönüştürerek, kırsal kesimde kapitalizmin gelişmesine öncülük etmelerini sağlayan

bu yol, yeni gelir kaynakları yarattı. Yeterli sermaye birikimine sahip, gerekli teknik donanımı edinen, elinin altında kullanabileceği işgücünü yeterince bulundurabilen feodal bey, sadece hayvancılığa değil, ama aynı zamanda tekstil sanayisine de öncülük ederek, kırsal kesimde kapitalist ilişkilerin erkenden gelişmesine yol açtı. İngiltere’de feodal sınıfı piyasa uyarlayan kapitalistleşme süreci erken dönemde ortaya çıkar.

15. yüzyılın başlarında ortaya çıkan, 17. ve 18. yüzyıl boyunca sürdürülen “çitleme” hareketi sonucunda, feodal sınıf, kırsal kesimde yer alan küçük köylü işletmelerini birer birer tasfiye ederek, küçük çiftçilerin topraklarına el koydu; köyün ortak mülkiyetinde olan ormanları, meraları, çayıruları ele geçirip, büyük ölçekli hayvancılık ile yeni kapitalist çiftliklerin kurulacağı alanlara dönüştürdü. Bu yoldan yün ve hayvan ticaretinde biriktirdiği sermayenin bir kısmını tekstil sanayine kaydırarak, bu alanda kapitalist ilişkilerin gelişmesine öncülük ettiler.

İngiltere’de erken dönemde ortaya çıkan çitleme hareketi, kapitalizmin ortaya çıkmasının tarihsel koşulu olan özgür işgücü pazarının oluşmasına yol açtı. Çiftliğinden ve toprağından zorla koparılarak kentlere ve yeni sanayi merkezlerine sürülen geniş köylü yığınları, buralarda kurulan fabrikalarda kullanılmak üzere, işgücülerini satan işçilere dönüştüler. Çitleme hareketi, görünürde parlamentonun çıkardığı yasalara dayansa da, açık baskıyı dolaylı kılan bu kararlar, köylülerin topraklarından zorla kovulmasına yol açıyordu. “Parlamento tarafından çıkarılan yasalara dayanarak belli bir toprağı kapatmak üzere girişilen çitleme işlemi, açık ve demokratik bir işlem gibi görüldü. Gerçekte bu tip kararların alınma sürecini başından sonuna kadar büyük toprak sahipleri denetliyordu.”¹³²

İngiltere’nin tersine, Fransa’da, 1789 Devrimi’ne dek, soylu ya da feodal sınıf, yeni yeni gelişen kapitalist ilişkilere karşı direnerek, eski toplumsal konumunu ve feodal ayrıcalıkları sonuna kadar savunmayı tercih etti. İngiliz soylu sınıfının tersine, Fransız soyluları yeni gelir kaynakları yaratmada daha geleneksel bir yol izledi-

ler. Kolay olanı seçip, eski gelir kaynaklarını arttırmak için, yeniliklerin peşinde koşma arayışını bastırarak varolan geleneksel yükümlülükleri arttırmanın ötesinde bir yolu denemediler. Devrim öncesi Fransa’ında feodal sınıf, lüks ve marjinal ihtiyaçlarını karşılamasını sağlayacak yeni gelirleri oluşturmak için şu iki yolu tercih etti:

Birincisi, feodal sınıf, her yıl geçerli olmak üzere, hüküm süren vasaliteye uygun biçimde, varolan toprakları yaşayan serflerin sayısına göre yeniden bölüp dağıtmaya yöneldi. Böylece, dağıtılan toprakların kullanım hakkı karşılığında yerine getirilmesi gereken yükümlüklerin oranını her yıl yeniden belirleme olanağını elde etti.

İkincisi, köylü ortak mülkiyetinin kapsamı içinde yer alan ovaların, meraların, çayırların, ormanlık alanların bir kısmını tarıma ve hayvancılığa açarak, yeni rant alanları yaratmaya yöneldi. Bu iki yol sayesinde feodal sınıf, bir yandan rant oranlarını yeniden ayarlayarak her yıl gelirini yükseltme olanağını buldu; öte yandan, topraksız köylüleri toprağa bağımlı kılarak, kırsal kesimde kapitalizmin gelişmesini önledi. Bu geleneksel yolu izleyen feodal sınıf, kırsal kesimde kapitalist ilişkilerin geliştirilmesini, pazar için üretime kendisini uyarlamaya çalışan, ama birbirinden yalıtıldıkları için yeterince etkin olmayan küçük köylü işletmelerine bıraktı. Bu da, İngiltere’ye oranla Fransa da, kırsal kesimde kapitalizmin gelişmesini geciktirdi.

Hangi biçimiyle alınırsa alınsın, ister kırsal kesimde ortaya çıksın isterse kentlerde, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte emeğin toplumsal niteliği de değişmeye başladı. Feodal toplumda emek, bir yandan toprağa sıkıca bağlıydı; öte yandan, kullanım değerinin egemen olduğu geleneksel üretime uyarlanmıştı. Pazar için üretimin ortaya çıkmasından sonra, emeğin toprağa bağımlılığı yok edildi; kendisini piyasaya uyarlayan fabrikada tüketilen emek kullanım değerinin yanı sıra değişim değeri de üretmeye başladı. Gelişmiş meta üretimi içinde değişim değeri, kullanım değerini belirlediğinden, emeğin ikili niteliği birbiriyle çelişmeye başladı.

Üreticilerin üretim araçlarından kopararak, pazarda işgüçlerini

satan işçilere dönüşmesine yol açan bu süreç, rekabetçi kapitalizmin ortaya çıkışının tarihsel koşullarından birisini hazırladı. Özgür işgücü pazarının oluşmasına yol açan ikinci etmen, çekiciliği her gün biraz daha artan kentlerin kırsal kesim üstünde çözücü etkilere yol açmasıydı. Kırsal kesimde kralın, kilisenin ve feodal sınıfın baskısına dayanamayan köylüler, yeni sanayi merkezlerinin ve kentlerin vaat ettiği daha iyi iş, daha iyi ücret ve daha iyi yaşam olanaklarının etkisinde kalarak, yaşadıkları yerleri terk edip hızla buralarda toplanmaya başladılar. Feodalizimden kapitalizme geçiş sürecinde, ortaya çıkan yeni kentlerin özgür işgücü pazarı oluşması üstündeki çekici, tahrik edici, dolayısıyla olumlu etkisini Sweyz şu şekilde dile getirir: “Hızla gelişen, özgürlük, iş ve daha iyi bir toplumsal statü vaat eden kentlerin, köylülük yerinde baskı altındaki halkı mıknatıs gibi etkilediği kuşkusuzdur. Ek işgücüne ve askeri güçlerini arttırmak için daha çok askere gereksinim duyan kentlerin kendileri de, serflerin efendilerinin egemenliklerinden kurtulmalarını kolaylaştırmak için ellerinden gelen çabayı sarfetmişlerdir.”¹³³

Kapitalizm, kentlerde ve kırsal kesim de hızla gelişirken, kendisine ayak bağı olan eski lonca sistemini de çözerek yerine fabrikaları koydu. Fabrikaların ortaya çıkmasıyla birlikte, eski lonca sistemi de çözüldü. İşin örgütlenmesi açısından geleneksel özellikler gösteren loncalar, kapitalizmin gelişmesini önleyen özellikler taşıdıkları için fabrikalardan çok farklı özellikler taşırlar. Lonca düzeni, ne işbölümünün ortaya çıkardığı işlevsellığe cevap verebiliyor, ne de kapitalist iş örgütlenmesine uygun özellikler gösteriyordu. Lonca ustası “kullandığı hammaddeyi arayıp bulduğu ve pazarladığı oranda tüccardı. Yanında çalışan çırak ve kalfa olduğu için işverendi. Onların çalışmalarını denetleyen bir formendi. Bitmiş malları tezgahta tüketiciye satarken dükkancıydı.”¹³⁴

Ayrıca lonca ile fabrika arasında esaslı bir ayrım daha vardı. Lonca, yöresel ve bölgesel pazarlara üretim yaparken, fabrika ulusal piyasalara, ondan da öteye uluslararası piyasaya üretim yapıyordu. Ayrıca, lonca, piyasaya sürdüğü ürünlerin niteliklerini, nicelik-

lerini, fiyatlarını önceden belirlediği gibi, üretimin nasıl, ne biçimde, ne oranda yapılacağına da karar veriyordu. Bu ise ürünlere yönelik olan talebin arzın gerisinde kalmasına yol açarak, piyasanın hacmini daraltıyor, gelişmesini önlüyordu. Az üretip daha pahalıya satarak tekelci kârlar elde etmek isteği, piyasanın aradığı yenilikleri ortaya çıkarabilen girişkenlikle, macera ruhuyla çelişiyordu. Tekelci konumunun kendisine sağladığı bu ayrıcalıkları, üretimdeki yaratıcı gücüne değil de, yönetmeliklere borçludur. Kısaca söylersek, geleneksel kurallara dayanan, kendi içine kapalı, yenilikleri dışıyalayan lonca sistemi, piyasanın serbest işleyişini kesintiye uğrattığı gibi, rekabetin oluşmasını da önlüyordu, bu yüzden kısa sürede tasfiye edilecektir.

PIYASA, ÖZGÜRLÜK VE DEVLET

“Modern burjuva toplumu, böylesine kudretli üretim ve mübadele araçlarını bir araya getirmiş olan bu toplum, kendi tılsımlarıyla hizmete çağırdığı yeraltı güçlerini kontrol edemez olmuş bir büyücüye benziyor”

“Burjuvazi, her türlü kişisel onur ve saygınlığı değişim değeri içinde eritti; insanların uğrunda savaştığı tüm özgürlüklerin yerine ilkesiz bir tek özgürlük koydu: Serbest ticaret” Marx

Kapitalist ekonominin ortaya çıkmasının iki tarihsel nedeni olan özgür işgücü ile sermaye, rekabetçi piyasa içinde, biçimsel eşitlik koşulları çerçevesinde, tarafların özgür iradeleri sonucunda bir araya gelirler. Piyasada ortaya çıkan eşitlik, sermayenin emeği sömür-

mesini ve baskı altına almasını gizlediği için biçimsel olduğu kadar, verili ilişkileri çarpık biçimde gösterdiğinden dolayı ideolojik bir nitelik te taşır.

Kapitalist toplumda üretim rasyonel ve irrasyonel yanları içerir. Üretim karşımıza çıkan irrasyonel yan kendisini üretim anarşisi biçiminde ortaya koyar: “Üretim anarşisi terimi, sistemin keyfince ve düzensiz işlediğini belirtmekten çok, merkezi bir yönlendirme olmadan ilerlediği anlamına gelir.”¹³⁵ Üretim anarşisi, kimi koşullar çerçevesinde kendisini kısmen denetleyen bir otokontrol sisteminin dışında, piyasada, merkezi bir denetimin ve yönlendirmenin olmadığını dile getirir.

Kapitalist ekonomide, bireysel ve toplumsal etkinlikler değişim değerine uyarlandıkları için, ortaya çıkan işlemler, eylemler, ilişkiler kâr güdüsü tarafından yönlendirilir. Kâr güdüsü ise, daha çok para edinme, ya da elindeki sermayeyi daha çok arttırma arzusuyla birlikte işler. Bireylerin düşüncelerinin oluşturulmasında, değerlerinin biçimlendirilmesinde, davranışlarının yönlendirilmesinde, gereksinimlerinin karşılanmasında belirleyici olan para, zihinsel değerlerin, inanışların, duyguların da bir ölçüsü gibi işlemeye başlar. Daha çok kâr etme, daha çok servet biriktirme güdüsünün, arzusunun, tutkusunun yönlendirdiği keskin bir rekabetin içinde yer alan alıcılar ile satıcılar, üreticiler ile tüketiciler, birbirlerini birer rakip hatta giderek düşman gibi algılamaya başlarlar. Hobbes’un dile getirdiği, “insan insanın kurdudur” düşüncesi, gerçek ve somut anlamıyla, kendisini bu yıkıcı, köreltici rekabette ortaya koyar.

Pazarda rekabet ve tekelleşme eğilimi birlikte oluşur. Tekelleşme rekabeti hızlandırırken, rekabette tekelleşmenin derinlik ve yoğunluk kazanmasına yol açar. Tekelleşme, monopol olmaktan çıkıp oligopol düzeye çıktıktan sonra, yanı tekellerarası gruplar oluşmaya başladıktan sonra, tekelleşme, rekabetin içeriğini sınırlar, etkisini azaltır, piyasa içi çelişkilerin keskinleşmesine yol açıp dönemsel ve genel krizlerin oluşmasına yol açar. Piyasa içinde yer alan firmalar arasındaki rekabet kendisini şu alanlarda ortaya koyar:

Birincisi, yeniden üretim için gerekli olan yeni hammadde kaynaklarının bulunmasına, korunmasına yönelik mücadele;

İkincisi, işlenmiş ürünlerin satışını olanaklı kılacak yeni pazarların bulunmasına, bulunan pazarların geliştirilerek hacimlerinin büyütülmesine yönelik mücadele;

Üçüncüsü, üretimin gelişmesine yol açan yeni araçların, aletlerin, tekniklerin ortaya çıkarılmasına ve hızla kullanılmasına yönelik mücadele;

Dördüncüsü, ucuz ve kaliteli işgücünün elde edilmesine yönelik mücadele.

Firmalar, bu alanlarda rekabete girerken, az ya da çok devletin desteğini kazanmak için özel bir çabanın içine girerler. Devlet ise, firmalara destek verirken, tek tek kapitalistlerin çıkarlarını korumaktan çok, bir sınıf olarak kapitalistlerin genel çıkarları çerçevesinde, sistemin bütünlüğünü korumaya ve devamlılığını sağlamaya yönelir.

Kapitalizmin günümüzdeki savunucularından biri olan Friedman, “*Kapitalizm ve Özgürlük*” adlı yapıtında, kapitalist üretim içinde ortaya çıkan ekonomik özgürlüklerin, genel anlamda özgürlüğün bir bileşeni olmalarının yanı sıra, siyasal özgürlüklerin ortaya çıkması, gelişip kalıcılılaşmasının bir koşulu anlamında, kendi başına bir amaç olarak farklı işlevler üstlendiğine dikkat çeker.¹³⁶

Friedman’a göre, ekonomik ve siyasal özgürlüklerin ortak bir gelişme çizgisi tutturarak, birbirlerini etkileyebilmeleri için, ekonomik güç ile siyasal gücün birbirinden ayrılarak, karşılıklı olarak birbirlerini sınırlayıp dengede tutabilmeleri gerekir. Onun sözcükleriyle konuşursak, “rekabetçi kapitalizm, ekonomik gücü siyasal güçten ayırdığı ve bu yolda birinin ötekisini denetlemesini mümkün kıldığı için siyasal özgürlüğü gerektirir.”¹³⁷ Devletin, içerik ve üstlendiği işlevler açısından sermayeye olan bağımlılığını gözden uzak tutan Friedman, devlet ile piyasa arasındaki ilişkiyi şu şekilde formüle eder: “Devlet, özgürlüğümüzü korumak için gereklidir, sayesinde özgürlüğümüzü kullanabildiğimiz bir araçtır; ama aynı za-

manda gücün siyasal ellerde yoğunlaşmasıyla devlet, özgürlüğümüze bir tehdit oluşturur.” Devletin özgürlüğü tehdit etmesi, kendisini olur olmaz durumlarda ikide bir piyasaya müdahale etmesinde ortaya koyar. Devletin piyasaya müdahalesi, “ekonomik gücü siyasal güce katıp” iki gücün aynı ellerde toplanmasına yol açar ki, bu toplanma, ekonomik ve dolayısıyla siyasal özgürlüklerin önündeki en büyük tehlikeyi oluşturur. Bunun önlenebilmesi için, devletin ekonomik yaşama müdahalesinin sınırlandırılıp denetim altına alınması gerekir. Friedman’ın deyişiyle: “Öte yandan ekonomik güç, siyasal ellerden ayrı ellerde tutulursa, siyasal güç bir denetleyici ve muhalif olma hizmetini yerini getirir.”¹³⁸

Friedman’a göre, devletin yetkileri ve güçleri, piyasanın işleyişini olanaklı kılan kuralların konulması, tarafların bu kurallara uyup uymamalarının gözetlenmesi, uyumsuzluk durumlarında sorunun çözümüne yönelik müdahalelerde bulunmasıyla sınırlandırılmalıdır. Yani devletin, taraflar arasında bir hakem rolünü üstlenmenin ötesinde herhangi bir etkin işlevi olmamalıdır: “Tıpkı bir oyunda oyuncuların hem oyun kurallarını ve hem de hakemin bunları yorumlamasını ve uygulamasını kabul etmeleri gibi; iyi bir toplumda da yurttaşların, aralarındaki ilişkileri yönetecek olan genel koşulları, bu koşulların farklı yorumlanması konusunda hakemlik yapacak araçlara ve genellikle kabul edilmiş kurallara uymayı sağlayacak bir düzen üzerinde anlaşmaları gerekir.”¹³⁹

Friedman, devleti hakem düzeyine çıkararak, bir bakıma toplumu temsil eden bir kuruma dönüştürmektedir. Böylece, taraflar arasında hakemlik yapabilmek için gerekli olan tarafsızlık statüsü, devletin bir kurucu ögesi olarak karşımıza çıkar. Oysa, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, içerik ve üstlendiği işlevler açısından devlet, egemen sınıfların çıkarlarına bağımlıdır. Bu bağımlılık, devletin piyasada yer alan taraflar arasında hakemlik yapma statüsünü de belirler. Tarihsel açıdan bakıldığında, kapitalist devletin piyasaya yaptığı müdahaleler, genellikle sermaye birikiminin güçlenmesini sağlayarak kapitalist sınıfın gelişmesine hizmet eder. Bir sınıf

olarak kapitalistlerin tek başlarına piyasayı çekip çeviremedikleri zamanlar, devletin dolaylı desteğine gereksinim duyarlar. Bu gereksinimleri karşılamak için, kendisini sık sık yeniden yapılandıran devlet, gerektiğinde piyasaya müdahale eder. Günümüzde kapitalist devlet, sendikaların bilinçli ve örgütlü gücünün ortaya çıkardığı baskıların etkisinde kalarak, kimi zaman sermayenin aleyhine olan bazı müdahalelerde de bulunmaya başlamıştır. Çalışma koşullarının çalışanlardan yana düzeltilmesi, tüketicilerin korunması, sanayi artıklarının çevre kirlenmesine yol açmasının önlenmesi, haksız rekabet karşısında küçük ve orta işletmelerin korunması, vb. konularında devletin piyasaya müdahalesi hergün biraz daha artmaktadır. Yine devlet, bir bütün olarak sistemin yapısını tehlikeye düşüren, tek tek kapitalistlerin üstesinden gelemedikleri enflasyon, işsizlik gibi genel ve kronik sorunların çözümüne yönelik olarak da piyasaya belli müdahalelerde bulunur. Bunların yanı sıra, sınıf mücadelesini denetleyip düzen sınırları içinde tutmayı olanaklı kılan sosyal devlet esprisine uygun olarak, bir dizi yeni ekonomik, sosyal, kültürel işlevleri de üstlenen devlet, bu işlevleri yerine getirmek için gerekli olan mali kaynakları oluşturma doğrultusunda piyasaya sık sık müdahale eder.

Piyasa ekonomisi içinde devletin ekonomik alana müdahalesi belli koşullar çerçevesinde sınırlandırılabilir. Bu koşulların başında ise, kısmende olsa, piyasanın kendi kendisini yönetebileceği bir otokontrolün oluşturulması gelir. Piyasanın, iç sorunlarının çözümünde devreye sokacağı kuralları koyup işletebilmesi, yani kendi kendisini kontrol edebilmesi durumlarında, devletin piyasaya müdahalesi en aza düşer. Piyasanın kendi kendisini denetleyebilmesi için, piyasanın gerçek anlamda serbest işlemesi gerekir ki bu da fiilen olanaksızdır. Gerçek anlamda etkin, tam bir serbestlik içinde işleyen piyasa kuramsal olarak tasarlansa bile gerçekte böylesi bir piyasa hiç bir dönemde ortaya çıkmamıştır. İçerdiği irrasyonel eğilimlerden dolayı yani geliştirdiği tekelci güçlerin etkisiyle, piyasanın serbest işleyişini kesintiye uğratan faktörler her an devreye girebi-

lir. Piyasa, içerdği irrasyonel ve tekелci eğilimlerden dolayı sık sık krize girer. Bu irrasyonel eğilimlerin başında ise tekelleşmenin yol açtığı sınırsız büyüme gelir. Günümüzde uluslararası bir niteliğe bürünmüş olan piyasa içinde tekelleşme öylesine yüksek bir düzeye çıkmıştır ki, tek tek ulusal devletlerin aldıkları önlemler bile, bu tekelleşmenin etkisini kıramamaktadır. Kâr beklentisinin kesintiye uğradığı her yerde bu otokontrol sistemi devre dışı bırakılır; her firma kendi başının çaresine bakar, ortaya çıkan “anarşi”, sistemi bir bütün olarak çökmeye zorlar. Böylesi büyük tehlikeler karşısında devletin devreye girmesi istenir, beklenir, önerilir, desteklenir.

Kapitalist devlet, genellikle kriz ya da bunalım anlarında piyasaya müdahale ederek sistemin parçalanmasını, çözülüp dağılmasını önler, birliğini sağlayarak bütünlüğünü yeniden korur. Bu yoldan kapitalist sınıfın çıkarları çerçevesinde piyasayı yeniden restore ederek eskisi gibi verimli işlemlerini sağlar. Kısaca söylersek, kapitalist devletin ana işlevi, şu ya da bu kapitalistin tekil çıkarlarını değil, bir bütün olarak kapitalist sınıfın genel çıkarlarını koruyacak şekilde, piyasanın bütünlüğünü korumak, verimli işleyişini güvence altına alarak devamlılığını sağlamaktır.

Polanyi'nin dediği gibi, canlıların yaşam kaynağı olan emek ve toprağı, alınıp satılan, kullanılıp bir kenara itilen bir enkaz yığına dönüştüren piyasa, doğayı ve toplumu kendisine uyarlayarak, canlıların yaşam olanaklarını tüketmiştir.¹⁴⁰ İnsanın bilinçli, amaç yüklü, hedef gözetken etkinliğinin özgül bir biçimi olan emek, insandan ayrı ele alınamaz. İnsanlar, yemek, içmek, giyinmek, barınmak için emeklerine dayanırlar, emek olmadan onlar için yaşam da olmaz. Emegın gelişigüzel, boş yere tüketilmesi, çarçur edilmesi demek, insan kişiliğinin boş yere kullanılıp tüketilmesi demektir. “İnsanın emek gücünü kullanırken piyasa, aynı zamanda, bu etikete yapışık olan fiziksel, psikolojik ve ahlaki bir birim olan insanın” kendisini de kullanmış olur.¹⁴¹

Piyasada ortaya çıkan özgürlük ve eşitliğin biçimselliğini daha iyi kavramak için, piyasa ile birlikte, özgürlük ve eşitliğin tarihsel

oluşumuna göz gezdirmek gerekir. Rowthorn'ın Marx'tan esinlenerek geliştirdiği şu değerlendirme bize bu olanağı verir. Rowthorn, tarihsel açıdan bakıldığında rekabetçi ve serbest biçimde işleyen bir piyasada ortaya çıkan eşitlik ve özgürlüğün üç değişik aşamadan geçtiğine dikkat çeker:

Birinci aşamada, gelişmenin ilk evresinde ortaya çıkan, pazarda yer alan küçük ve bağımsız üreticiler, özgür ve eşit koşullarda bir araya gelirler. Gelişmenin görece düşük olduğu bu aşamada ticaret ve sanayi sermayesinin dolaşım üzerinde herhangi bir denetimi olmadığı gibi, üreticiler arasında ortaya çıkan ilişkiler, rekabeti içeren, taşıyan, aktaran gerçek bir eşitliği ve özgürlüğü içerir.¹⁴²

İkinci aşamada ise, üretimde ve piyasada meydana gelen kimi değişiklikler sonucunda, ticaret sermayesinin dolaşım üstünde belli bir hakimiyeti kendisini duyurur. Rowthorn'a göre bu aşamayı "dolaşım alanındaki tüccar sermayesi ile emek sürecindeki basit meta üretiminin bir araya gelmesi olarak düşünebiliriz. Tarihsel olarak bu genellikle bağımsız üreticilerin değişime zorlandıkları biçimdir. Bir araya gelişte, üretim eskisi gibi serbestlik ve eşitlik ile nitelendiriliyordu. Oysa dolaşım, bağımlılık ve eşitsizlik ile nitelendiriliyordu. Dahası, aracı ve bireysel üretici, önceden olduğu gibi eşit olarak karşı karşıya gelmiyorlardı. Aracı bir değişimci olarak ayrıcalıklı konumdaydı."¹⁴³

"Son olarak, kapitalist üretimin, serbest rekabetin hüküm sürdüğü katkısız biçimini ele alalım. Tüm unsurlar, kapitalistler ve işçiler, meta değişimcisi olarak kendi konumlarında, almaya niyetli herkese satabilecekleri ve satmaya niyetli herkesten alabilecekleri anlamında özgürdürler. Bu, diğer tüm metaların değişiminde olduğu kadar, işçinin emek gücünü satışı ve kapitalistin satın alışı için de geçerlidir. Değişimciler olarak her biri, değiştirecek metalara sahip bireyler olarak, metaları mübadele etmeleri gereken oranları değiştirmek için ekonomi dışı olarak (değişime) katılır. Böylelikle, dolaşım, basit bir meta üretimi durumunda olduğu gibi, serbestlik ve eşitlik olarak nitelendiriliyordu. İkisi arasında önemli fark, kuş-

kusuz şimdi emek gücünün bir meta olması ve işçinin ürünü değil, ama bizzat emek gücünü satmasıdır. Emek gücünü sattıktan sonra, artık işçi kapitalist için çalışmak zorundadır. Emek sürecinde kapitalist çalışma disiplinine boyun eğerek ve kapitalistin istediği iş türünü yaparak çalışır. Dolayısıyla emek süreci bağımlılık ve eşitsizlikle nitelendirilir.”¹⁴⁴

PIYASA, REKABET VE TEKEL

“Krizler, periyodik geliş gidişleriyle burjuva toplumunun varoluşunu tümüyle, her defasında daha tehdit edici bir şekilde yoklar”

*“Bir yandan üretici güçler kütlesinin zoraki tahribi, öte yandan yeni pazarların fethi ve eski-
lerinin daha da derin sömürülmesi” Marx*

Kapitalist toplumda, serbest biçimde işleyen, rekabetin etkin olduğu bir piyasanın oluşabilmesi için şu koşulların birlikte ve bir arada bulunması gerekir:

Birincisi, yöresel ve bölgesel pazarları dönüştürerek içinde eritebilen, aynı zamanda kendisini uluslararası piyasaya eklemleyerek globalleştiren büyük ve birleşik bir iç piyasanın ortaya çıkması gerekir;

İkincisi, bu piyasa içinde yer alan üretim faktörlerinin, yani sermayenin, işgücünün, üretim araçlarının ve tekniklerinin, hammaddenin ve enerjinin, işlenmiş ürünlerin serbest şekilde hareket etmesini olanaklı kılacak ekonomik ve siyasal özgürlüklerin, biçimsel açıdan da olsa güvence altına alınması gerekir;

Üçüncüsü, piyasa içinde yer alan tarafların, yani üreticiler ile

tüketiciler, alıcılar ile satıcılar, emek ile sermaye arasında etkin bir rekabetin oluşmasını olanaklı kılan kuralların konulması, tarafların bu kurallara uymalarının sağlanması gerekir;

Dördüncüsü, üretimin gelişmesine paralel biçimde kendisini sık sık yenileyebilen, canlı, esnek ve yüksek bir talebin oluşması için gerekli olan koşullarını hazırlanması gerekir;

Beşincisi, talep esnekliğini kalıcı biçime sokacak, tüketicilerin satın alma güçlerini yükseltecek mekanizmaların oluşturulması gerekir;

Altıncısı, piyasanın bütünlüğünü kuracak, koruyacak; kurallara tarafların uyup uymadıklarını denetleyecek, taraflar arasında ortaya çıkan uzlaşmazlıkların çözümünde hakem rolünü üstlenebilecek bir liberal devletin oluşması gerekir.

Kısa bir betimlemesi yapılan bu koşullar, idealize edilmiş bir piyasanın kavramsal ya da mantıksal önkoşulları olarak alınabilir. Kavramsal olarak belirlenmiş bir model içinde bu koşulları bir araya getirmek olanaklı olsa bile, gerçekte bunların hepsini bir araya getirmek olanaksızdır. Rekabetin az ya da çok etkin olduğu, piyasanın serbest işlediği gelişmiş kapitalist ülkelerde bile bu koşulların tümü değil, bir kaçının bir arada işlediğini görmekteyiz. Kısaca söylersek hepsi olmasa bile, bu koşullarından bazıları, yani hatırı sayılır oranda bir araya gelmeleri sonucunda oluşan bir piyasa, sınırlı bir bağlamda serbest işleyen, görece rekabetçi bir piyasa olarak alınabilir.

Kapitalist toplumda karşımıza çıkan, rekabetçi ve serbest işleyen bir piyasanın ana işlevi, ortaya çıkan ekonomik etkinlikleri kapitalist sınıfın çıkarları doğrultusunda en yükseğe çıkarmaktır. Piyasa vasıtasıyla, ekonomik etkinliğin en yükseğe çıkarılabilmesi için, yukarıda betimlenen koşullarla uyumlu olan, J. Baehler'in de belirttiği şu koşullarında bulunması gerekir:

Birincisi, "üreticilerin, tek amaç olarak maksimum kâra yönelmiş olmaları gerekir";

İkincisi, toplumda ortaya çıkan entellektüel faaliyetler, üretimin

maliyetinin düşürülmesini olanaklı kılan bilimsel ve teknik yeniliklerin ortaya çıkarılmasına yönelik olmalıdır;

Üçüncüsü, çalışanlar sahip oldukları boş zamanı, ekonomik verimliliği en yükseğe çıkarmaya yönelik olarak, dinlenme ve yaşamlarını devam ettirmelerinin dışında en aza indirerek, kalan boş zamanın üretime ve toplumsal hizmetlere kaydırılması gerekir;

Dördüncüsü, üretilen ürünlerin ve verilen hizmetlerini toplumsal yapı tarafından emilmesini önleyen hiç bir engelin ortada bulunmaması gerekir;

Beşincisi, yukarıda dile getirilen bu dört koşul “hiçbiri sınırlamaya uğratılmamalıdır.”¹⁴⁵

Ekonomik verimliliğin yükseltilmesinin, dolayısıyla toplumsal refahın arttırılmasının önemli bir koşulu, sürekli olarak verimliliği yükselten bir rekabetin varlığıdır. Rekabetin etkin biçimde işleyebilmesi için şu iki koşulun birlikte bulunması gerekir: Birincisi, tüketicilerin satın alma güçlerinin yükselmesine paralel biçimde, piyasaya sunulan ürünlerin niteliğinin ve niceliğinin yükseltilmesini olanaklı kılan talep esnekliğinin ve artışının sağlanmasıdır; ikincisi, bu yüksek talebin karşılanmasına yönelik olarak, tek tek firmaların kendilerini sık sık yenileyebilme kapasitesine sahip olmaları gerekir. Firmalar, yükselen talebi karşılamak için sık sık birbirleriyle rekabet ederler. Karşı tarafı etkisiz kılmak için gereksinim duydukları yeni araçlar, aletler, teknikler bu rekabetin sonucunda ortaya çıkar. Yeni teknikler, ürünün niteliğinde ve niceliğinde artışı olanaklı kılarak kaliteyi yükseltir. Ayrıca, maliyetleri azaltarak ürünlerin fiyatlarını düşürür; çeşitliliği arttırarak talebin esnekliğini arttırır.

Firmalar, birbirleriyle rekabet ederken şu dört alanda üstünlüğü ele geçirmek isterler:

Birincisi, yeniden üretimin gereksinimlerini karşılayacak yeni hammadde kaynaklarının bulunarak hızlı, ucuz, verimli biçimde üretime aktarılması;

İkincisi, yeni tekniklerin ve araçların oluşturularak hızla üretime kaydırılması;

Üçüncüsü, işlenmiş ürünler için yeni pazarların oluşturulmasının yanı sıra, ürünlere yönelik olan talebin canlı kılınması için varolan pazarların hacminin sürekli genişletilmesi;

Dördüncüsü, daha ucuz, sağlıklı, verimli yeni işgücü pazarının oluşturulması.

Bu alanlarda yürütülen rekabette üstünlüğü ele geçirmeleri için, firmaların öncelikle şu dört koşulu bir arada bulundurmaları gerekir:

Birincisi, yeni yatırımlar için gerekli olan sermaye birikimini artırarak genişletmeleri;

İkincisi, üretim ve pazar ilişkilerinin düzenlenmesi için, ussal olarak denetlenip yönlendirilebilen, modern bir işletme ve muhasebe sistemine sahip olmaları;

Üçüncüsü, işletme içinde ve işletmeler arası alanda ortaya çıkan idari, mali, teknik ve hukuksal faaliyetleri düzenleyen, denetleyen, yönlendiren bir uzmanlar kadrosuna sahip olmaları;

Dördüncüsü, yeniden üretim için gerekli olan teknik araçlara, aletlere ve donanımlara sahip olmaları.

Küçük ve orta işletmelerin kapanarak yerlerini daha büyük firmalara bırakmasına yol açan tekeli rekabet, üretimin ve piyasanın bir kaç büyük ve tekeli firmanın denetimine girmesine yol açar. Belli tekeller bir kez ortaya çıktı mı, artık rekabet gerçek olmaktan çıkar, kimi ön koşulları önceden oluşturulmuş anlaşmalar çerçevesinde yapay bir rekabete dönüşür; gerçek rekabet yerini promosyonun oluşturup yönlendirdiği yapay bir rekabete bırakır. Reklam ve pazarlama tekniklerinde üstünlüğe yol açan bu yeni rekabet, eski rekabetin tersine, yeniliklerin ortaya çıkmasını önler, bastırır, sınırlar. Tekellere, üreticilerin gereksinimlerini, arzularını, isteklerini önceden oluşturup yönlendirme olanağını veren bu yeni rekabet, tekellerin üretim ve pazar üstündeki denetimini daha da güçlendirir.

Gerçek ya da yapay fark etmez, piyasada ortaya çıkan rekabet, kapitalistlerin kâr beklentilerine uyarlanmıştır. Kâr ve rekabet, karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler. Kârın yükselme beklentisinin ke-

sintiye uğradığı yerde rekabetin etkisi de düşer. Tersine, kâr beklentisinin yükseldiği yerde rekabet daha keskin olur. Daha fazla para-ya, kâra uyarlanmış rekabet, sadece üretim ve dolaşım alanıyla sınırlı kalmaz; toplumsal etkinliğin her alanına yayılarak, gizil güçlerimizi, potansiyel yetilerimizi kemirip tüketir. Rekabetçi güdüler, bireyleri sürekli tüketen varlıklara dönüştürerek, yıkıcı ve saldırgan davranışların etkisinde bırakır. Üretim ve piyasada ortaya çıkan rekabet, yeni araçları, aletleri, teknikleri ortaya çıkararak devreye sokarak üretimin makinalaşma düzeyini yükseltir, emeğin verimliliğini en üst düzeye çıkarır, üretici güçlerin gelişmesini hızlandırır. Ama sermaye çevrelerinin olumlu beklentilerinin tersine, üretimin rasyonel ve teknik düzeyinin yükseltilmesi, üretimin maliyetini düşürerek ucuzluğun ortaya çıkmasına yol açmadı, işsizliği yok etmedi, çalışma koşullarının iyileştirilmesini sağlamadı.

Makina her zaman belli bir toplumsal işlevi üstlenecek tarzda geliştirildiği, kimi siyasal amaçlara, ideolojik hedeflere uyarlanacak biçimde işlediği için, her zaman egemen kesimlerin çıkarları doğrultusunda işler. Kapitalist ekonomide, burjuvazinin aşırı kâr beklentisine uyarlanmış makinalar, üretimin hızını ve ritmini arttırarak, çalışanları bedensel ve ruhsal açıdan erkenden tüketir. Makina, bir çok işçinin yaptığı işleri tek başını üstlenerek, işsizliğin artmasına neden olur. Makina, emeğin verimliliğini yükselterek, üretici güçlerin gelişme düzeyini arttırarak, üretimin maliyetini düşürse de, bu düşüş ürünlere otomatik olarak yansıtılmadığı gibi, ortaya çıkan yeni araçlar ve aletlerden, çalışma koşullarının iyileştirilmesi doğrultusunda yararlanılmaz. Emek ağırlıklı siyasal partiler ve sendikalar-dan gelen baskı olmadıkça, kapitalistler, makinaların ortaya çıkardığı ek güçten işçilerin yararlanmasına asla izin vermezler.

SERMAYENİN EMEĞİ DENETLEMESİ

Sermayenin oluşabilmesi için, köylülerin ve zanaatçıların topraklarından küçük işletmelerinden koparılarak, pazarda işgüçlerini satan özgür işçilere dönüştürülmesi gerekir. Yani sermaye birikiminin tarihsel koşulu, üretim araçlarından koparılmış özgür işgücü pazarının oluşmasıdır. Piyasada, biçimsel eşitlik çerçevesinde bir araya gelen emek ile sermaye, kapitalist üretimin ortaya çıkmasının tarihsel koşullarını oluştururlar.

Üreticilerin üretim araçlarından koparılarak, işgüçlerini satan özgür işçilere dönüştürülmesi, genel olarak üç şekilde ortaya çıkar:

Birincisi, kırsal kesimde serflik sisteminin çözülmesine yol açan rekabetin getirdiği olumsuz koşullara dayanamayan küçük işletmelerin tasfiye edilmesiyle birlikte topraklarını yitirip, üretim araçlarından kopan köylülerin ve işletme sahiplerinin, işgüçlerini satan işçilere dönüşerek kentlere ve yeni sanayi merkezlerine akın etmesi;

İkincisi, kentlerde, üretimde ve dolaşımda ortaya çıkan rekabete dayanamayan lonca düzeninin çözülmesiyle birlikte, atölyesini ve üretim araçlarını yitiren ustaların, kalfaların ve çırakların iş güçlerini satan işçilere dönüşerek, yeni sanayi merkezlerine ve kentlere akın etmesi;

Üçüncüsü, feodal büyük malikanelerde çalışan, ama feodal beyin ve kilisenin baskısına daha fazla dayanamayan serflerin, malikaneleri terk ederek, kendilerine daha iyi iş, yüksek ücret ve sağlıklı yaşam olanakları vaat eden kentlere ve sanayi merkezlerine akın etmesi.

Piyasada sermayenin karşısında yer alacak özgür işgücünün, yani işçi sınıfının oluşup biçimlenmesi için, bu üç koşulun ortaya çıkması, karşılıklı olarak birbirini etkilemesi ve tamamlaması gerekiyordu.

Özgür işgücünün oluşmasına paralel bir biçimde, sermayenin oluşumu da şu iki yolu izler: kentlerde, ya ticaret sermayesinin sa-

nayi sermayesine dönüşmesi şeklinde, ya da kırdı ve kentlerde farklı şekillerde ortaya çıkan, kendisini piyasaya doğrudan uyarlayan küçük ve orta işletmelerin büyük kapitalist işletmelere dönüşmesi şeklinde olur.

Birinci yolda, tüccar elinde birikmiş serveti, işlenmesini istediği hammaddeye yatırır; sonra bu hammaddeyi kendi atölyesinde işlesin diye zanaatçıya kira öder. Yani işyeri, üretim aletleri ve emek tüccara ait değildir. Sadece işlenmemiş hammaddeyi satın alıp, bunu kiraladığı atölyelerde işleterek ürüne dönüştürdükten sonra, bu ürünleri piyasaya götürüp satarak, elindeki serveti artırır. Bu yolda, ticaret sermayesinin pazarda bir belirleyiciliği olmakla birlikte, üretimde herhangi bir ağırlığı yoktur. İkinci yolda ise, burjuvazi işletmenin, işlenmiş ürünün, aletlerin, hammaddenin gerçek sahibi olarak karşımıza çıkar. Sadece piyasada ücret karşılığında satın aldığı işgücüne bağımlıdır. Modern kapitalist işletmeler bu ikinci yolda ortaya çıktığı için Marx, bu yolu “*devrimci yol*” biçiminde tanımlar.

Biçimsel eşitlik koşulları çerçevesinde, emek ile sermaye, kendi özgür iradeleri sonucunda bir araya gelmeden, serbest işleyen rekabetçi bir piyasa oluşamaz. Her ne kadar piyasada biçimsel eşitlik koşulları çerçevesinde özgür biçimde bir araya gelseler de, üretimin gerçekleştiği fabrikada emek sermayeye bağımlı olduğu gibi, sermaye tarafından da sömürülür. Sermayenin emeği sömürmesini ve baskı altına almasını olanaklı kılan fabrika, kapitalizmin çıkış noktasını oluşturur. Marx’ın dediği gibi: “...çok sayıda işçinin aynı zamanda, aynı yerde- ya da isterseniz aynı iş alanında bir tek kapitalistin patronluğu altında aynı türden meta üretmek üzere bir arada çalışması, hem tarih ve hem de mantık açısından kapitalist üretimin çıkış noktasıdır.”¹⁴⁶

İşçileri birbirlerine ve makinalara eklemleyerek sermayenin denetimine sokan fabrika içi işbölümü, toplumsal işbölümüne eklenerek, sermayenin emek üstündeki egemenliğini topluma yayar. Marx, bu eklemlemenin toplum üstündeki farklı etkilerini, şöyle

dile getirir: “İşyerindeki işbölümü, kapitaliste ait işyerlerinin yalnızca bir parçasından başka bir şey olmayan insanlar üzerinde tartışmaz otoritesidir. Toplumdaki işbölümü ise, rekabetin otoritesinden başka, karşılıklı çıkarların yarattığı baskıdan başka zorlayıcı bir güç tanımayan bağımsız bir meta üretimini harekete geçirir.”¹⁴⁷

Fabrika içi işbölümü, işçileri birbirlerine ve makinalara ekmeleyerek, sermayenin işçiler üstündeki egemenliğine bir de makinaların denetimini ekler. Burjuvazi, çıkarlarına uygun olduğu için, işyerindeki otoriteyi güçlendiren, fabrika içi işbölümü ve uzmanlaşmadan güç bulan merkezi denetimi yüceltirken, komünist toplumda ortaya çıkması beklenen, üretim ve hizmetlerin demokratik biçimde örgütlenmesini olanaklı kılan merkezi yapılanmaya şiddetle karşı çıkar. Marx, burjuvazinin bu ikiyüzlüğünü şiddetle eleştirir: “İşçiyi yaşam boyu tek parça işlemeye zorlayan ve onu tümüyle sermayenin boyunduruğuna sokan işyerindeki işbölümünü, üretkenliği arttıran emeğin bir örgütlenmesi olarak göklere çıkaran burjuva kafası,... üretim sürecinin toplumsal bir düzleme ve denetim altına alınması yolundaki bilinçli her girişimi, mülkiyet hakkının, özgürlük ve bireysel kapitalistin sınırsız gücü gibi kutsal şeylerin çiğnenmesi olarak alıp yerin dibine batırmaktadır. Fabrika sisteminin tutkulu savunucuları, toplumsal emeğin genel bir örgütlenmesine karşı, böyle bir şeyin tüm toplumu muazzam bir fabrikaya dönüştürdüğünü öne sürmekten öteye bir şey bulup söyleyememeleri çok ilginç bir olaydır.”¹⁴⁸

Kısaca söylenirse, meta üretimi, fabrika içi işbölümünün ortaya çıkardığı işlevsel farklılaşmaya uyarlanmış, rasyonalizm ve uzmanlaşma çerçevesinde koordine edilemezse, sermaye varolamaz. Marx'ın dikkat çektiği gibi, merkezi denetim ve yönlendirme sermaye birikiminin zorunlu bir bileşenidir: “Tek bir kemancı kendi kendisinin yöneticisidir, ama orkestra içinde bir şefe gereksinim vardır. Sermayenin denetimi altındaki emeğin elbirliği haline geldiği andan itibaren yönlendirme, denetleme ve düzenleme işlevi, sermayenin işlevlerinden biri haline gelir. Bu sermayenin işlevi olur

olmaz, sermaye özel bir nitelik kazanır.”¹⁴⁹

Kapitalist sömürünün ortaya çıkması için, fabrika içi işbölümü çerçevesinde, işçilerin birbirlerine ve makinalara eklemelenmesi kendi başına yeterli değildir. Fabrikanın çalışabilmesi için öncelikle, sermayenin pazarda ücret karşılığında satın aldığı bir işgücünün ortada bulunması gerekir. Özgür işgücü, bağımsız bir olgu olarak kendisini pazarda göstermeden kapitalizm ortaya çıkamaz. “Kapitalist toplum, emekçinin, emeklerini gerçekleştirebilecekleri araçlar üzerindeki her türlü mülkiyet hakkından tamamen ayrılmış ve kopmuş olmasını öngörür. Kapitalist üretim, ayakları üzerinde doğrulur doğrulmaz, yalnız bu ayrılığı sürüklemekle kalmaz, bunu gitgide artan boyutta üretir de.”¹⁵⁰

KAPİTALİZM ÖNCESİ SÖMÜRÜ BİÇİMLERİ

Ekonomik sömürü, toplumun sınıflara ayrılmasından bu yana, üretim araçlarının özel ellerde toplanmasının ürünü olduğu gibi, bunun sonucu olarak da karşımıza çıkar. Sömürü, üretim araçlarının özel mülkiyetinin biçimine göre, kimi zaman artı emek, kimi zaman artı ürün ya da artı değer biçiminde kendisini ortaya koyabilir.

İlk sınıflı toplum olarak kabul edilen köleci toplumda, köle sahipleri sadece üretim araçlarını değil fakat aynı zamanda kölenin kendisini de istediği yerde ve zamanda, istediği biçimde kullanabildiği basit bir araca dönüştürmüşlerdi. Köle sahibi, kölenin yanı sıra ailesinin de gerçek sahibiydi; onları istediği gibi kullanır, gerekirse canlarını alır, hiç kimse bunun hesabını ondan soramazdı. Köle, ne kendi emeğine, ne emeğinin ürününe sahipti, ne de yaşamı ve ailesinin geleceği üstünde söz ya da karar hakkı vardı. Kendisinin ve ailesinin yaşamı, efendisinin iki dudağı arasında çıkacak sözcükle bağlıydı.

Köleci toplumun tersine, feodal toplumda, serflerin kölelere

oranla belli bir güvencesi vardır. Serf, duruma ve yere göre değişse bile, her zaman kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılayacak küçük bir toprak parçasını kullanım hakkına sahiptir. Bu hakkın karşılığında serf, senyörün çıkarlarına uyarlanmış olan şu iki yükümlülüğü üstlenirdi:

Birincisi, senyör, serfin ve ailesinin yılın belli dönemlerinde kendi çiftliğinde karşılıksız çalışmasını ister ki, bu zamanlar genellikle ekin ve hasat zamanlarına denk geldiğinden, emek verimliliğinin en yüksek olduğu zamanlara el konulması anlamına geliyordu;

İkinci olarak, serf her yıl ürettiği ürünün bir kısmını artı emek veya artı ürün biçiminde senyöre devretmesi gerekir. Kendisini artı emek ve artı ürün biçiminde ortaya koyan bu iki yükümlülük feodal sömürünün tipik biçimleri olarak karşımıza çıkar. Sömürülen köle, serf ve işçi arasındaki niteliksel farklılıklar kavranmadan, kölecî, feodal, kapitalist toplumda ortaya çıkan ekonomik sömürünün biçimlerini birbirinden ayırt etmek olanaksızdır.

Engels, kapitalist toplumda işgücünü özgür biçimde satan işçiyle, kendisini tümüyle efendisine devretmek zorunda kalan köle arasındaki ayrımı şu şekilde dile getirir: “Köle, efendisine işgücüyle birlikte kendisini tümünden ve bir defada satar. Köle bir efendinin elinde ötekinin eline geçen bir metadır, kendisi bir metadır; ama işgücü onun kendi metası değildir.”¹⁵¹ Özgür isteklerine karşın, köleler tek tek değil, topluca alınır satılır. “Proleter ise gün be gün, saat be saat satılmak zorundadır; tek bir efendinin mülkü olan bireysel köle, efendisinin çıkarı bunu gerektirdiğinde, ne denli sefil olursa olsun güvence altına alınmış bir geçime sahiptir; emeği, ancak birisi buna gereksinim duyduğu zaman kendisinden satın alınan ve deyim yerindeyse, tüm burjuva sınıfının malı olan bireysel proleter ise, güvence altına alınmış bir geçime sahip değildir. Bu geçim ancak tüm proleterler için güvence altına alınmıştır.”¹⁵²

Köle efendisini önceden seçemez. O, sadece efendilerin istekleri çerçevesinde, efendiler arasında takas edilen basit bir metadır. Oysa işçi, piyasada eşit koşullar çerçevesinde, tek tek kapitalistler-

le bir araya gelirken, işgücünü satıp satmamakta, yani kendi efendisini seçip seçmemekte özgürdür. Piyasada kendi etkinliğinin özgür öznesi olarak karşımıza çıkan işçi, sadece sermayeyle değil ama aynı zamanda diğer işçilerle de bir rekabet içindedir. Engels'in işaret ettiği gibi: "Köle özgür toplum üyesi değil, bir şey olarak hesap edilir; proleter ise bir kişi olarak, uygar toplumun bir üyesi olarak kabul edilir. Şu halde köle proleterden çok daha iyi bir geçime sahip olabilir, ama proleter, toplumsal gelişmenin yüksek bir aşamasına mensuptur."¹⁵³

Engels, köle ile işçi arasındaki niteliksel farklılıkları bu şekilde belirledikten sonra, serf ile işçi arasındaki farklılıkları belirlemeye yönelir: "Sarf, ürünün bir bölümünü teslim etme ya da iş yapma karşılığında, bir üretim aletine, bir toprak parçasına ve bunları kullanma hakkına sahiptir. Proleter ise, ürünün bir kısmını almak karşılığında, bir başka kişiye ait üretim aletleriyle bir başka kişinin hesabına çalışır."¹⁵⁴

Yani işçi, serfte karşımıza çıktığı biçimiyle ne toprağa ne de üretim araçlarına bağımlıdır. Onun özgürleşmesi için, topraktan ve üretim araçlarından kopması gerekir. Sarf, kendisini şu ya da bu biçimde toprağa ve üretim araçlarına bağımlı kılarak özgürleştirirken, işçi tam tersi bir yol izleyerek, üretim araçlarının özel mülkiyetini ortadan kaldırarak özgürleşir. Engels'in deyişiyle: "Sarf, kendini, ya kente kaçarak ve orada zanaatçı haline getirerek, ya da toprak beyine emek ve ürün yerine para vererek ve özgür bir kiracı haline gelerek, ya da kendi feodal beyini kovup kendisini mülk sahibi haline getirerek, kısaca şu ya da bu biçimde mülkiyet sahibi sınıfa ve rekabete dahil olarak özgür kılar. Proleter ise kendisini, rekabeti, özel mülkiyeti ve her türlü sınıf ayrımını kaldırarak özgür kılar."¹⁵⁵

Marx'ı izleyen Engels'in ısrarla belirttiği gibi, kapitalist toplumda işçinin özgürlüğü, üretim araçlarından koparılmış olunmasının getirdiği zorunluluktan dolayı her zaman biçimsel bir anlam ifade eder. Marx'ın işaret ettiği gibi: "Yaşamın biricik kaynağı olan işgücünün sahibi olan işçi, kendi varlığını devretmeksizin, alıcılar sını-

fının tümünü, yani kapitalist sınıfı terk edemez; işçi şu ya da bu kapitaliste ait değildir; kapitalist sınıfa aittir; ve dahası, kendisini satmak, kapitalist sınıf içinde bir alıcı bulmak zorundadır.”¹⁵⁶

Kapitalist toplumdan önce ortaya çıkan tüm sınıflı toplumlarda sömürü, ekonomik alanın dışında olup biter. Daha doğrusu, sömürünün hukuksal ve siyasal koşulları önceden belirlenir. Bu yüzden sömürü, ekonomik baskının dışında askeri, hukuksal ya da siyasal nitelikli baskılara dayanır. Kapitalist toplumda ise, sermaye ile emek biçimsel eşitlik çerçevesinde, özgür biçimde bir araya geldiklerinden, askeri, hukuksal ya da siyasal baskının doğrudan işe karışması söz konusu olamaz. Sömürü, kendiliğinden oluşan bir ekonomik baskının ürünü olmakla birlikte, sömürünün hukuksal ve siyasal koşullarını belirleyen devlet, bir baskı aracı olarak, dolaylı yollardan sık sık devreye girer.¹⁵⁷

Kapitalizmde ekonomik alanda ortaya çıkan sömürü, işçilerin ürettiği artı değere, üretim araçlarının sahibi olan kapitalistlerin el koyması biçiminde kendisini gösterir. Kapitalistin el koyabileceği bir artı değerın oluşabilmesi için, üretimin gelişme düzeyinin yükselmesi gerekir. Yani emek verimliliğinin artması, üretici güçlerin gelişme düzeyinin yükselmesi gerekir. Bu olmadan artı değer oluşmaz. Ortada artı değer, artı ürün, artı emek anlamında bir fazlalık yoksa, buna el koymanın özel biçiminden de bahsedilemez. Cornforth’un dediği gibi: “Emeğin üretkenliği arttığında ve böylece üreticiler kendileri için gerekli olanın üzerinde bir artı ürün ürettiklerinde, onların emeklerinin bir bölümü artı emek haline gelir. İşte sömürü bu artı emeğe ve artı ürüne, mülk sahibi olması nedeniyle bir başkasının el koyması anlamına gelir.”¹⁵⁸

KAPİTALİST SÖMÜRÜ

Marx'ın, artı değer biçiminde tanımlayıp kavramlaştırdığı kapitalist sömürünün üstünde durmadan önce, *artı değer*'in içeriğini, ortaya çıkış biçimini yakından kavrayabilmek için, yine Marx tarafından geliştirilen şu kavramlar üstünde kısaca durmakta yarar vardır: *kullanım değeri* ile *değişim değeri*, *somut emek* ile *soyut emek*, *değişen sermaye* ile *değişmeyen sermaye*, *basit dolaşım* ile *kapitalist dolaşım*.

Marx, meta üretimi olarak tanımladığı kapitalist üretimin yapısal analizini yaparken, bu üretimin temel hücresi olarak metayı alır. Metanın analizine girerken de, öncelikle metanın kullanım ve değişim değerini birbirinden ayırır.

Kapitalizm öncesi toplumlarda karşımıza çıkan geleneksel üretimde, ürünlerin kullanım değeri önplandaydı; değişim değeri ya hiç ortada görünmüyordu, ya da sınırlı bağlamlarda lüks ve marjinal ürünlerin pazarlandığı uluslararası pazarlarda ortaya çıkıyordu. Oysa kapitalist üretimde, yani gelişmiş meta üretiminde daha işin başında metanın kullanım değerine oranla değişim değeri belirleyici işlevler üstlenir. Metanın kullanım ve değişim değeri, emeğin ikili niteliğine denk düşer: Tek tek işçilerin somut emeği kullanım değerine denk düşerken, fabrika içi işbölümü çerçevesinde, tek tek somut emeklerin soyut emeğe dönüşmesi sonucunda ortaya çıkan soyut emek değişim değerine denk düşer.

İşçi, kullanım değeri üretirken, bir bakıma kendisinin ve ailesinin zorunlu gereksinimlerini karşılar ki, bunun piyasadaki karşılığı ücrettir. Oysa fabrikada, fabrika içi işbölümünün etkisiyle, birbirlerine ve makinalara eklenenen işçilerin emekleri de birbirine eklenlenerek soyut emeğe dönüşür. Değişim değeri, bu soyut emeğin ürettiği metanın piyasadaki karşılığını ifade eder. Değişim değeri, artıdeğerin kendisini piyasada farklı biçimde dışavurmasının bir biçimi olarak alınsa da, ikisi özdeş değildir. İşçiye ödenen ücretin ya-

nı sıra, karşılık ödenmeden el konulan artı değeri içeren değişim değeri, pazarda ortaya çıkan kimi faktörlerin etkisiyle, kimi zaman artı değer üstünde kimi zaman da altında bir değeri ifade edebilir.

Üretim içinde somut emeğin soyut emeğe dönüşebilmesi için, metanın kullanım değerinin yanı sıra değişim değerini de kendisinde barındırması gerekir. Somut emeklerin birbirine eklenilerek soyut emeğe dönüşebilmesi, bir bakıma kullanım değerine uyarlanmış basit bir ürünün, değişim değerine uyarlanmış bir metaya dönüşebilmesinin zeminini hazırlar. Bu dönüşümlerin gerçekleşebilmesi içinde şu üç koşulun bir arada bulunması gerekir: Birincisi, belli bir işbölümü çerçevesinde, farklı nitelikler içeren, piyasadaki değişim değeri birbirinden farklı olan ürünlerin üretilmesi gerekir; ikincisi, farklı kullanım değerleri içeren bu ürünler, piyasada bir araya gelerek kimi standart ölçülere uyarlanmış bir değişim değeri, yani para vasıtasıyla birbirlerine dönüşebilmeleri gerekir; üçüncüsü, bu iki koşulun bir araya gelebilmesi için, hem üreticilerin üretim araçlarından koparılacak piyasada işgücünü özgür biçimde satan işçilere dönüşmeleri gerekir; hem de işçilerin, fabrika içi işbölümü çerçevesinde birbirlerine ve makinalara eklenilerek sermayenin denetimine girmesi gerekir. İşte bu üç koşulun bir araya gelerek, karşılıklı olarak birbirlerini koşullayıp tamamlamaları sonucunda, kapitalist sömürü olarak tanımlanan artı değer üretilmesi için gerekli olan zemin oluşturulur.

Fabrika içi işbölümü çerçevesinde, işçilerin bireyselliğinde somutlaşan işçilerin tek tek emekleri eklenilme yoluyla soyut emeğe dönüşürken, emekte kendisinde varolan özel niteliklerden arınarak basit bir niceliğe dönüşür. Soyut emek, fabrika içi işbölümü ve uzmanlaşma çerçevesinde, makinalara uyarlanmış olan tek tek işçilerin somut emeklerinin, kendilerini var eden özgül niteliklerinin arındırılarak, salt nicelikselleştirilmesinin ürünüdür.

İşçi pazarda kapitaliste işgücünü satarken, bunun karşılığında belli bir ücret alır. İşçinin yanı sıra ailesinin asgari ihtiyaçlarını karşılayan bu ücret emeğin değil, işgücünün karşılığıdır. “Bu asgari ücret

ret, metanın fiyatının genel olarak üretim maliyetiyle belirlenmesi gibi, bir tek birey için değil, bu bireylerin meydana getirdikleri tür için gereklidir.”¹⁵⁹ Biçimsel eşitlik koşulları çerçevesinde, kendi özgür iradesi sonucunda bir araya gelen işçi ile kapitalist arasındaki ilişki kendisini şu şekilde ortaya koyar: “İşçi kendi işgücü karşılığında geçim araçlarını alır; ama kapitalist verdiği geçim araçları karşılığında işçinin emeğini, işçinin tükettiğini almakla kalmayıp, birleşmiş emeğe bu emeğin içeriğinden daha büyük bir değer veren yaratıcı gücünü de alır.”¹⁶⁰ Demek ki işçi, üretim esnasında kendi emeğini başka işçilerin emeklerine eklemleyerek, yani somut emeğini soyut emeğe dönüştürerek, kendisine ödenen ücretten çok daha fazla değer üretir. Sermaye, üretici ve yaratıcı gücü tek tek somut emeklerden çok daha fazla olan soyut emeğin ortaya çıkardığı artı değerini farklı bir anlatımıdır. Bu yüzden Marx, “çalışma yeteneğinden başka bir şeye sahip olmayan bir sınıfın varlığı sermayenin zorunlu koşuludur” der.¹⁶¹

Kapitalist sömürüyü kavramak için, Marx’ın dile getirdiği, değişen sermaye ile değişmeyen sermaye ayrımına da dikkat çekmek gerekir. Kapitalist üretim içinde değişen sermaye ile değişmeyen sermaye bir araya gelerek sermayenin organik birliğini sağlar. Değişen sermaye, işgücü karşılığında işçiye ödenen ücretin yanı sıra, işçinin karşılık ödemediği ürettiği ve kapitalistin el koyduğu artı değeri de içerir. Değişmez sermaye ise, üretim için gerekli olan hammaddeyi, enerjiyi ve üretim araçlarını içerir. Değişmez sermayenin üretim içindeki yerini ve ağırlığını üretimin makinalaşma derecesi ve üretim sürecinin rasyonel düzeyi belirler. Kapitalizmin başlangıç dönemlerinde ortaya çıkan işletmeler emek yoğun kuruluşlar oldukları için, üretimin teknik düzeyi düşüktü. Bu nedenle sermayenin organik birliği içinde değişen sermayenin değişmez sermayeye oranı daha yüksekti. Bu ise nisbi artı değeri düşürüyor, mutlak artı değeri yükseltiyordu. Oysa günümüzde üretimin teknik düzeyi yükselmeye başlayınca, sermayenin organik birliği içinde değişmez sermayenin değişen sermayeye oranı yükselmeye

başlamıştır. Bu ise mutlak artı değer karşısında nisbi artı değer oranının yükselmesine yol açmıştır.

Marx'a göre, değişmez sermaye kendi başına ne değer ne de artı değer üretebilir. Değeri de artı değeri de üreten değişen sermayedir. Değişmez sermaye, uzun bir zaman dilimine yayılacak şekilde, kendi değerini parça parça ürünlere aktararak, onların maliyetini yükseltir ya da düşürür. Marx, değişmez sermayenin bir parçası anlamında makinanın artı değer üretimindeki yerini şöyle açıklar: "Emeğin üretkenliğindeki bütün diğer artışlar gibi makina da, metaların ucuzlatılması ve işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır. Kısaca makina, bir artı değer üretim aracıdır."¹⁶² Değer ile makina arasındaki ilişki üstüne geliştirdiği değerlendirmesini şöyle sürdürür Marx: "Makina da, değişmeyen sermayenin diğer öğeleri gibi yeni bir değer yaratmaz; yalnızca oluşmasına hizmet ettiği ürüne kendi değerini katar. Makina bir değer sahibi olduğu ve dolayısıyla ürüne değer kattığı sürece, bu ürünün değerinde bir öge oluşturur. Ürün ucuzlayacağı yerde makinanın değeri oranında pahalılaşır."¹⁶³

Marx tarafından kavramlaştırılan artı değerın karakteristik niteliklerinin somut olarak kavranabilmesi için, son olarak basit dolaşım ile kapitalist dolaşım arasındaki ayrıma dikkat çekmek gerekir. Marx'a göre artı değer dolaşımında değil üretim alanında ortaya çıkar. Bu saptamanın ne anlam ifade ettiğini daha yakında görebilmek için, basit dolaşım ile gelişmiş kapitalist dolaşım arasındaki farkın bilincine varmak gerekir.

Basit dolaşımında metalar ya da ürünler şu şekilde hareket ederler: belli bir üretici, gereksinimlerini karşılamak için ürettiği bir malı, bir başka üreticinin ürettiği malla değiştirirken, karşılıklı olarak birbirlerinin gereksinimlerini karşılarlar. Ürünlerin bu şekilde yer değiştirmesi, kendiliğinden bir artık ortaya çıkarmaz. Bu yer değiştirme ya da takas, kullanım değeri içeren farklı nitelikte iki ürünün birbiriyle yer değiştirmesini içeren basit dolaşımı ifade eder. Fazla-

dan bir artı değer yaratmayan bu dolaşımı Marx şu şekilde formülendirir: M,P,M.

Gelişmiş meta üretimi anlamına gelen kapitalist üretimde ise dolaşım daha farklı bir yol izler: üretici ile tüketici arasında yer alan tüccar, kullanım değerini içeren ama bunu değişim değerine dönüştürebilen herhangi bir metayı satın alır, pazarda yer alan herhangi bir alıcıya bunu satarak ortaya yeni bir artı çıkarır. Bu ikinci durumda mal ve para dolaşımı kendisini şu şekilde ortaya koyar: P, M, P.

Biçimsel olarak alındığında, tüccar kârı olarak tanımlanabilen bu artığın, dolaşımda ortaya çıktığı düşünülebilir. Oysa bu biçimsel olarak böyledir. Dolaşımda ortaya çıkan tüccar kârı, üretimde ortaya çıkan artı değerın bir parçası olduğu gibi, aynı zamanda sömürüyü gizleyerek, bir kamuflej işlevini de görür.

Kapitalist, ürünlerin dolaşımdaki hareketliliğini sağlamak için, üretimde ortaya çıkan artı değerın bir kısmının, dolaşımda kendisini tüccar kârı biçiminde ortaya koymasına karşı çıkmaz. Kapitalist, bu artığı tüccara bırakmadan, üretim ile dolaşım arasındaki ilişkinin oluşup kalıcılışmasını sağlayamaz. Üretimde ortaya çıkan, dolaşımda ise bir kısmı kâr olarak tüccarın kasasına akan artı değerın meydana geldiği gerçek yer üretimdir. Bu çerçevede işçi ile işveren şöylesi bir diyalog içinde yer alırlar: “Benim sana sattığım meta, bütün öteki metarlardan farklıdır; onun kullanımı değer yaratır, kendisinden daha büyük bir değer. Zaten sen, onu, bunu için satın almıştın. Senin yönünden sermayenin kendiliğinden gelişmesi gibi görünen şey, benim için, fazla emek gücü harcanmasıdır. Sen de, ben de, piyasada bir tek yasa tanırız, metaların değişim yasası. Metanın tüketimi, onu elden çıkartan satıcıya değil, onu ele geçiren alıcıya aittir. Benim günlük emek gücüm, işte bu yüzden, sana ait olur. Onun için her gün ödediğin fiyatla onu her gün yeniden üretebilmem ve tekrar satabilmem gerekir.”¹⁶⁴

Artı değerın ortaya çıkış sürecine katkısı olan bu etmenlerin sınrılı bir eleştirel analizini sunduktan sonra, bir de Marx'ın yaptığı,

mutlak artı değer ile *görelî artı değer* ayırımına dikkat çekmeye çalışalım. Marx, “işgücünün azaltılması yoluyla elde edilen artı değere *mutlak artı değer*” der. Bunun gerçekleşebilmesi için, üretimin teknik donanımının düşük olması gerekir; yani sermayenin organik birliğinde değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranının yükselmesi gerekir. Yine Marx, gerekli emek zamanının kısaltılması yoluyla, emeğin artı değer yaratan kısmının arttırılması sonucunda ortaya çıkan artı değeri mutlak artı değer biçiminde kavramlaştırır.

Kapitalizmin başlangıcında işgücünün uzatılmasından, yani çalışma saatlerinin fazlalığından dolayı mutlak artı değer belirleyiciydi. Günümüzde ise, üretimin teknik ve rasyonel düzeyi yükseldiğinden, mutlak artı değer azalmış, nisbi artı değer artmaya başlamıştır. Bu eğilim, metaların ucuzlatılması yoluyla işgücünün ucuzlatılması şeklinde kendisini ortaya koyar. “Demek oluyor ki, metaları ucuzlatmak ve ucuzluk aracılığı ile işçinin kendisini ucuzlatmak için, emeğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin özünde bulunan bir istek ve sürekli bir eğilimdir.”¹⁶⁵

KAPİTALİZMDE EŞİTLİK VE ÖZGÜRLÜK

Kapitalist toplumda ortaya çıkan eşitliğin ve özgürlüğün büyük oranda biçimsel olmasının altında yatan en önemli neden, ekonomik sömürü ve onun ürünü olan sosyal eşitsizliklerdir.

Kapitalizmde ortaya çıkan eşitliğin ve özgürlüğün biçimselliğini anlamak için, öncelikle kapitalizm öncesi toplumlarda ortaya çıkan, açık baskıya dayanan sömürü ile kapitalizmde kendisini gösteren açık baskıdan arındırılmış ekonomik sömürüyü birbirinden ayırmak gerekir. Kölecî ya da feodal sömürü, kendisini hukuksal ve siyasal alanda ortaya çıkan eşitsizlikler ve ayrıcalıklar biçiminde ortaya koyarken, kapitalist sömürünün ortaya çıkarak gelişip yetkin-

leşebilmesi için, hukuksal ve siyasal eşitsizliklerin ve ayrıcalıkların ortadan kaldırılması gerekir.

Kapitalizm öncesi toplumlarda, ekonomik alanın yanı sıra, kendisini askeri, hukuksal ve siyasal alanlarda ortaya koyan bir dizi ayrıcalık ve eşitsizlik söz konusuydu. Bu eşitsizlikler, soylu sınıf ile serfler arasında ortaya çıktığı gibi, aynı zamanda kendisini soylu sınıfın üyeleri arasında da gösteriyordu. Kapitalizm, bireyleri yasalar karşısında eşit kılarak, askeri, hukuksal ve siyasal alanda ortaya çıkan eşitsizlikleri, bu eşitsizliklerden kaynaklanan ayrıcalıkları yok etti. Bunun karşılığında, üretimde ortaya çıkan, sermayenin emeği sömürmesini içeren yeni tip bir sömürüyü toplumun her yanına yayarak, hukuksal ve siyasal eşitliği biçimsel kıldı.

Kapitalist toplumda ortaya çıkan özgürlük ve eşitlik, kendisini ilkin ve öncelikle piyasada gösterir. Piyasada ortaya çıkan eşitlik, alıcılar ile satıcıları, üreticiler ile tüketicileri, emek ile sermayeyi içinde oluştukları toplumsal koşulların ürünü olan ayrıcalıklardan arındırılmış biçimde, mutlak bir özerklik içinde yer alan varlıklar olarak aldığı için biçimseldir. Marx, rekabetçi ve serbest işleyen piyasayı “insan haklarının cenneti” olarak tanımlarken, yasal eşitliğin üstünde yükselen hakların biçimselliğinin yanı sıra, bu haklardan yararlanması düşünülen bireylerin atomlaştırılmış, soyut özerkliğine de işaret ediyordu.

Hakların ve özgürlüklerin üstünde yükseldiği biçimsel eşitliğin siyasal ve hukuksal düzlemde kazandığı anlam, bireylerin devlet karşısında kimi haklara ve özgürlüklere sahip, belli sorumluluklar ve yükümlükleri üstlenen öznelerle dönüştürülmesini gerektirir, bunu içerir, taşır, aktarır. “Vatandaş” ya da “yurttaş” olarak tanımlanan, yalıtlanmış, kendi başına hareket eden öznelerle dönüştürülen bireyler, kapitalist devletin toplumsal dayanaklarını oluştururlar. Devlet, bu atomlaştırılmış, birbirinden yalıtlanmış bireyler arasında ortaya çıkan rekabeti geliştirip yaygınlaştırarak, keskinleştirip yoğunlaştırarak, sınıfsal mücadelenin önüne çıkarıp, içerik ve üstlendiği işlevler açısından egemen sınıflara olan bağımlılığını da gizler.

Marx'a göre, kapitalist devlet, bireylerin yasalar karşısındaki eşitliğini ve özgürlüğünü tanıırken, bir bakıma kendisini de, toplumun üstünde yer alan ve toplumu temsil eden ulusal devlet ya da halk devleti düzeyine çıkararak, içerik ve üstlendiği işlevler açısından sermayeye olan bağımlılığını gizler.¹⁶⁶

Kapitalizm öncesi toplumlarda, özellikle de feodal toplumda, ekonomik, siyasal ve ideolojik yapılar iç içe geçmiş, üstüste binmiştir. Bu iç içelik ya da üstüste binmişlik, baskıya dayanan ve onun ürünü olan ekonomik sömürünün yanı sıra, siyasal ve hukuksal ayrıcalıkların ortaya çıkmasının toplumsal zeminini sağlıyordu. Toplumsal yapıyı oluşturan ekonomik, siyasal ve ideolojik düzeylerin ayrışarak görece özerk bir yapılanışın içine girememesinden dolayı, ya da bu düzeylerin birbirleri karşısındaki özerkliğinin düşük olmasından dolayı, ne ekonomik sömürü baskıdan arındırılabilirdi ne de hukuksal ve siyasal eşitsizlikler ve ayrıcalıklar ortadan kaldırılabilirdi.

Kapitalizmin ortaya çıkmasının önemli bir koşulu olan işbölümünün gelişerek toplum içinde derinlik ve yaygınlık kazanmasıyla birlikte, ekonomik, siyasal, ideolojik düzeyler birbirinden ayrışarak, görece bağımsız bir yapılanışın içine girdi. Bu ayrışma, bir yandan kapitalist devleti, ekonomik yapının yanı sıra, egemen sınıflar karşısında da görece özerk bir düzeye çıkaracak; öte yandan bu özerkliğin korunabilmesi için de bireyler, özgür ve yasalar karşısında eşit olan varlıklara dönüştürülecektir.

Kapitalist sömürünün ortaya çıkabilmesi için, öncelikle hukuksal ve siyasal eşitsizliği olanaklı kılan serflik ve lonca sisteminin çözülmesi gerekiyordu. Kapitalizm, serbest biçimde işleyen reketçi piyasanın oluşmasını önleyen bu iki sistemi çözerken, aynı zamanda bireyleri de hukuksal açıdan eşit ve özgür varlıklar düzeyine çıkarır. Bireyler, yasalar karşısında eşit ve özgür varlıklar düzeyine çıkarken, ekonomik sömürü de toplum içinde derinlik ve yaygınlık kazanarak, kendisini yaşamın her alanında dolaylı biçimlerde ortaya koyar.¹⁶⁷

Kapitalizm, feodal sömürü üstünde yükselen hukuksal ve siyasal eşitsizliği yok ederken, ekonomik sömürüyü ortadan kaldırmıyor, sadece içeriğini değiştirip daha dolaylı kılıyordu. Bu dönüşümden sonra, feodal sömürü yerini, biçimsel eşitlik koşulları çerçevesinde oluşan, kâr ve rekabetin etkisiyle daha da güçlenen kapitalist sömürüye bıraktı. Bu sömürü, daha önce karşımıza çıkan insanın insana bağımlılığının yerine, insanın metaya bağımlılığını koyduğu için, yabancılaşmayla iç içe gelişir, bunlar karşılıklı olarak birbirlerini koşullayıp tamamlarlar.

Kapitalist sömürü içinde yer alan birey, bir yandan kimi soyut haklara ve özgürlüklere sahip olduğu için, kendisini özerk bir varlık olarak algılar; öte yandan kendini dolaylı ve farklı biçimlerde ortaya koyabilen ekonomik sömürünün ve insanın metaya bağımlılığının bir parçasına dönüştüğü için modern “köle” olarak karşımıza çıkar. Birbiriyle çelişen bu yanlar, özerkleşmiş bireyin soyut yapısı içinde bir arada bulunur. Bireylerin soyut yapıları içinde yer alan bu çelişkin yanların birliğini Marx şöyle dile getirir: “Modern dünyada, her birey aynı zamanda hem köle, hem de toplum üyesidir. Ama burjuva toplumunun köleliği, görünüşte en büyük özgürlüğü oluşturur.”¹⁶⁸

KOMÜNİZM DE ÖZGÜRLÜK VE EŞİTLİK

*“Herkesten yeteneğine göre,
herkese ihtiyacına göre”*

*“Bir kişi sabahleyin avlanacak, öğleden sonra
balık tutacak, akşama doğru inek sağacak ve ak-
şam yemeğinden sonra edebiyat eleştirmenliği
yapacak; ama sürekli olarak avcı, balıkçı, inek
sağıcısı ya da eleştirmen olmayacak”*

*“Sadece tek bir özgün toplumsal işlevin taşıyıcı-
cısı olan kısmen gelişmiş birey; her çeşit işe uy-
gun, üretimdeki değişikliği göğüslemeye hazır, ye-
rine getirdiği farklı toplumsal işlevleri kendisi
için, sadece kendi doğal ve edinilmiş güçleriyle
aşmanın çeşitli hazları olan, tümüyle gelişmiş
bireylerle yer değiştirmeli” Marx*

Komünist toplumu diğer toplumlardan ayırt eden en önemli özellik, ekonomik sömürüyü, bağımlılığı ve yabancılaşmayı ortadan kaldıran, sınıfsız ve devletsiz bir toplum olmasıdır. Komünist toplumun ortaya çıkması için öncelikle, üretim araçlarının özel mülkiyetinin kaldırılarak, onun yerine toplumsal mülkiyetin konulması gerekir. İkinci olarak, toplumun sınıfsal bir nitelik kazanmasına yol açan toplumsal işbölümünün dönüştürülerek aşılması gerekir. Üçüncü olarak, toplumun sınıfsal niteliğini ortadan kaldıracak biçimde, devletin dönüştürülüp yeniden yapılandırılarak sivil toplum içinde eritilip yok edilmesi gerekir. Bu koşulların bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıkan komünist toplum, “zorunluluk alanından özgürlük alanına geçişi” olanaklı kılarak insanlığın “gerçek tarih”ine geçişini sağlar.

Komünist toplumda, genel olarak özel mülkiyet değil, sömürücü ve baskıcı sonuçları olan üretim araçlarının özel mülkiyeti ortadan kaldırılacaktır. Yani üreticilerin kendi atölyesine, üretim aletlerine, emeğine ve ürettiği ürüne sahip olmasını dile getiren mülk edinmeyi değil, üreticileri üretim araçlarından kopararak mülksüzleştiren üretim araçlarının özel mülkiyetini ortadan kaldırır. Marx ve Engels'in işaret ettiği gibi: "Komünizmin ayırt edici özelliği, genel olarak mülkiyetin ortadan kaldırılması değil, burjuva mülkiyetinin ortadan kaldırılmasıdır. Modern burjuvanın mülkiyeti, ürünlerin üretilmesinin ve mülk edinilmesinin sınıf karşıtlığına, çoğunluğun azınlık tarafından sömürülmesine dayanan sistemin nihai ve en tam biçimidir."¹⁶⁹

Marx ve Engels, karşıtlarının haksız biçimde kendilerini genel olarak özel mülkiyetin düşmanı ilan ettikleri zaman, temelsiz ve art niyetli bir tutum sergilediklerini söylerler. Komünizmle birlikte ortadan kaldırılan özel mülkiyet, çalışanları mülksüzleştiren sömürücü mülkiyet olduğu için, aslında "mülksüzlerin mülksüzleştirilmesi" anlamına gelir. Böylece, üretim araçlarının tümü, toplumun ortak tasarrufuna geçirilir. Şöyle der Marx ve Engels: "Sermaye, kapitalist toplumsal üretimde yalnızca kişisel değil, toplumsal bir kouna sahiptir. Sermaye kolektif bir üründür ve ancak birçok üyenin birleşik eylemiyle, hatta son tahlilde, ancak toplumun tüm üyelerinin birleşik eylemiyle harekete geçirilebilir."¹⁷⁰

Bu açıdan bakıldığında, sömürünün ve baskının ürünü olan kapitalist özel mülkiyetin ortadan kaldırılması, ne genel anlamda özel mülkiyetin ne de bireysel özgürlüğün ve bağımsızlığın ortadan kaldırılması anlamına gelir. Kaldırılan sermayenin sömürücü ve baskıcı niteliğidir; yani sınıfsal nitelik kazanmış kapitalist özel mülkiyet yerini, sınıfsal etmenlerden arındırılmış toplumsal mülkiyete bırakır.¹⁷¹

Kapitalist toplumda sermaye, üreticilerin toplumsal etkinliğinin özel bir ürünü olmasının yanı sıra, aynı zamanda geçmiş kuşakların harcadığı ölü emeği de içerir, taşır, aktarır. Ölü emeğin kristalize ol-

muş bir biçimi anlamında sermaye, ancak canlı emekle bir araya geldiği zaman, artı değerın üretimini olanaklı kılar. Kapitalist toplumda geçmiş ölü emek, yaşayan emek üzerinde baskı kurarak, işçileri ve emekçileri kapitalist sınıf adına sömürür. Şöyle der Marx ve Engels: “Burjuva toplumunda canlı emek, ölü emeğin büyümesini ve güçlenmesini sağlar. Komünist toplumda ise birikmiş emek, emekçinin varlığını genişletme, zenginleştirme ve geliştirme aracından başka bir şey değildir.”¹⁷² Marx ve Engels, açıklamalarını şöyle sürdürür: “Demek ki, burjuva toplumunda geçmiş bugüne egemendir; komünist toplumda ise bugün geçmişe egemendir. Burjuva toplumunda sermaye bağımsız ve kişiseldir, oysa yaşayan birey bağımlı ve kişisel değildir.”¹⁷³

Kapitalist toplumda sermayenin baskısı sürdükçe, gerçek anlamda zengin, çok yönlü, yaratıcı ve özgür kişiliklerin oluşması olanaksızdır. Bu özelliklere sahip bireylerin oluşturulabilmesi için, hakların ve özgürlüklerin eşit biçimde dağıtılmasının yanı sıra, herkesin eşit oranda katıldığı, yeterince pay aldığı, katılımın ve paylaşımın etkin bir öznesine dönüştüğü gerçek bir demokrasinin sağlanması gerekir ki, bu da kapitalist sömürünün, bağımlılığın ve yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasını gerektirir. Ayrıca bu sömürüyü, bağımlılığı, yabancılaşmayı yasal bir biçime sokan devlet ile bunların kalıcılığının teknik koşullarını hazırlayan toplumsal işbölümünün dönüştürülerek aşılması gerekir. Bu dönüşümler sonucunda, özgür bireylerin içinde yeşerdiği özgür bir toplum kurulur. Marx, komünizmin ortaya çıkışını, “burjuva bireyciliğinin, burjuva bağımsızlığının ve burjuva özgürlüğünün” ortadan kaldırılarak, bunların yerini gerçek anlamda zengin, çok yönlü ve özgür bireylerin konulması olarak açıklar. Komünist toplumda bireyler, toplumsal yetkilerin ve güçlerin kullanılmasında, sorumlulukların ve yükümlülüklerin üstlenilmesinde, eşit ve özgür varlıklar olarak, tarihin sahnesine çıkarlar.¹⁷⁴

Komünizm, hiç kimseyi kendi özel emeğini tasarruf etme hakkından yoksun bırakmaz. Tersine, bireylerin, gizil güçlerini, potan-

siyel yetilerini özgür biçimde ortaya çıkarıp işledikleri, geliştirip yetkinleştirdikleri, bu yoldan yeni yetiler, bilgiler, değerler kazanaarak, kendilerini zengin, çok yönlü ve özgür kılabildikleri tek toplumdur. Marx, ısrarla belirtir: “Komünizm, kimseyi toplumun ürünlerini mülk edinme gücünden yoksun bırakmaz; yaptığı tek şey, onu, böyle bir mülk edinme aracılığıyla, başkalarının emeğini boyunduruk altına alma gücünden yoksun bırakmaktır”¹⁷⁵

Kapitalizmden komünizme geçişle birlikte, bireylerin, kendi toplumsal etkinliklerinin ürünü olan metalara bağımlılıkları son bulur; sömürüyle iç içe geçmiş olan yabancılaşıma yok olur; bireyin kendi emeği ve emeğinin ürünü olan meta, onlara acı çektiren baskıcı güçler olmaktan çıkar; herkes bir başkasının ihtiyacını karşılarken, aynı zamanda kendi ihtiyaçlarını da giderir; bir başkasının haklarına ve özgürlüklerine saygı gösterirken aynı zamanda kendi haklarını ve özgürlüklerini de güvence altına alır; kendi kişiliğini geliştirip zenginleştirirken, başkalarının kişiliklerinin gelişmesinin ve zenginleşmesinin koşullarını da hazırlar. Marx’ın dediği gibi, komünist toplumda, “Herhangi bir bireyin özgür gelişmesi, başka bireylerin özgürleşmesinin” koşulu olup çıkar.¹⁷⁶

Ekonomik ve sosyal haklar çerçevesinde bireysel özgürlüğü güvence altına alan komünizm, gökyüzünden yeryüzüne birdenbire inmeyeceği gibi, kendiliğinden oluşan, bilinç dışı ve örgütsüz hareketlerin ortaya çıkardığı bir sonuçta değildir. Komünizmi diğer ütopyalardan ayıran en önemli özellik, bilinçli ve örgütlü bir mücadelenin sonucunda kurulabilmesidir. Yani eski toplumun bağrında ortaya çıkarak, gelişip olgunlaştıktan sonra kendisini kalıcı kılabilen bir toplumdur. Dolayısıyla eski toplumun bir çok özelliği, en azından ilk aşamada, komünist toplumda varlığını koruyacağı açıktır. Marx’ın deyişiyle: “Burada ele almamız gereken, kendi temelleri üzerinde gelişmiş bir toplum değil, tersine, kapitalist toplumda doğduğu şekliyle bir komünist toplumdur; dolayısıyla ekonomik, manevi, entellektüel alanlarda eski toplumun damgasını hala taşıyan bir toplumdur.”¹⁷⁷

Marx, komünist toplumun ilk evresinde ortaya çıkan eşitliğin, kapitalizmde karşımıza çıkan biçimsel eşitliğe benzediğine dikkat çeker. Bu eşitlik, piyasada ortaya çıkan, eşit değerdeki metaların birbirleriyle takas edilmesini olanaklı kılan bir burjuva eşitliği anlamına gelir. Yani kapitalist toplumda karşımıza çıkan “eşit işe eşit ücret” ilkesi, komünizmin ilk evresinde varlığını korur. Eskisinden çok daha özgür olan bireyler, toplumsal üretime ve hizmetlere ne oranda katkıda bulunurlarsa o oranda pay alırlar. Bu katılımı ve paylaşımı Marx şu şekilde formüle eder: *“Herkesten yeteneğine göre, herkese emeğine göre.”*¹⁷⁸

Komünizmin ilk evresinde, bireyin topluma kazandırdığı şey, kimi genel yatırımların ve hizmetlerin gerçekleştirilmesi için gerekli olan artığı sağlamaktır; bu artık ayrıldıktan sonra, geriye kalanlar bireyin kendisine geri döner. Şöyle der Marx: “Besbelli ki, burada uygulanan ilke, eşit değerlerin değişimi olduğu ölçüde, meta değişimini düzenleyen ilkelerin aynısıdır. İçerik ve biçimi değişmiştir; çünkü değişik koşulların altında hiç kimse emeğinden başka bir şey vermez ve öte yandan da, bireylerin mülkiyetine bireysel tüketim araçlarından başka bir şey geçmez; ama birey olarak o ne vermişse onu alır. Üreticiler arasındaki ürünlerin dağılımı konusunda egemen ilke, eşdeğer metaların değişimine hükmeden ilkedен farksız değildir: Bir biçimdeki belli bir miktar emek, bir başka biçimdeki eşit emekle değişmektedir.”¹⁷⁹

Ekonomik sömürü ve onun türevi olan eşitsizlikler, ayrıcalıklar yok edilmiştir; ama bireyler arasında ortaya çıkan yetenek farklılıklarının sonucu olan eşitsizlikler varlığını korumaya devam etmektedir. Burada adalet, herkesin emeğine göre eşit katılım ve eşit paylaşım ilkesi üstünde yükselir. Yani burada karşımıza çıkan eşitlik, eşit olmayanların eşitliğidir. Bu nedenle Marx, ilk evrede ortaya çıkan bu “eşitlik “ ilkesini bir “burjuva hakkı” olarak tanımlar.¹⁸⁰ Bu aşamada, ekonomik sömürüye ve siyasal baskıya kaynaklık eden nedenler büyük oranda ortadan kaldırıldığından, kişisel farklılıkların ayrıcalıklara dönüştürülmesinin koşulları da sınırlanır. Yani

bireysel düzlemde kimi ayrıcalıklar varlığını bir süre daha devam ettirir. Marx'ın işaret ettiği gibi, bu evrede bireyler eşit emek sarfettikleri halde, farklı ürünler üretip, farklı güçler elde edebilmeleri kaçınılmazdır.¹⁸¹ Bu olumsuzlukların ortadan kalkması için, "hak eşit olması gerekirken eşit olmaması" lazımdır.¹⁸² "Niteliği gereği hak ancak aynı ölçüler kullanıldığı zaman söz konusu olabilir; ama eşit olmayan bireyler -ve bunlar eşit olsalardı ayrı ayrı bireyler olamazlardı- yalnızca aynı açıdan değerlendirildiklerinden, yalnızca belirli bir yönden ele alındıklarından, örneğin, bu durumda olduğu gibi, geriye kalan her şeyden tercit edilerek yalnızca işçi olarak hesaba katıldıklarından, aynı ölçütle ölçülebilirler."¹⁸³

Komünizmin ilk evresinde, toplumsal üretici güçler yeterince gelişmediği için, ekonomik ve sosyal gelişme de düşüktür. Ekonomik alandaki geriliğin, kendisini hukuksal ve siyasal üstyapılarda göstermesi de kaçınılmazdır. Bu ilk evrede hukuk daha az gelişmiş bir ekonominin sorunlarını içerir, taşır, aktarır. Marx'ın dediği gibi, "hukuk, hiç bir zaman, toplumun ekonomik yapısından ve onun koşullandırdığı kültürel gelişmelerden daha yüksek olamaz."¹⁸⁴

Zamanla üretici güçler gelişip, emeğin verimliliği üst aşamaya yükseldikçe, bu sorunlarda birer birer ortadan kalkacaktır. Bu da ancak komünist toplumun en son evresinde kendisini ortaya koyar. "Komünist toplumun daha yüksek bir evresinde, bireylerin işbölümüne kölece boyun eğmesinin ve onunla birlikte, kafa emeği ile kol emeği arasındaki çelişkinin ortadan kaldırılmasından sonra; emek, yalnızca yaşama aracı değil, yaşamın biricik gereksinmesi haline gelmesinden sonra; bireylerin her yönüyle gelişmesi ile birlikte, üretici güçlerin de artması ve bütün kolektif zenginlik kaynaklarının gürül gürül fışkırmasından sonra; ancak o zaman, burjuva hukukunun dar ufukları tümüyle aşılmış olacak ve toplumun bayrakları üzerine şu yazılacaktır: "*Herkesten yeteneğine, herkese gereksinmesine göre.*"¹⁸⁵

Yüksek soyutlama düzeyinde formüle edilmiş bu ilkenin içeriğini çözümleyip daha somut biçimde ifade ettiğimizde, şu üç koşulu

içerdiğini görürüz: birincisi, komünizm, maddi ürünlerin üretimini en yükseğe çıkararak, herkesin gereksinimini yeterince ve eşit biçimde karşılamasını sağlar; ikincisi, zengin, çok yönlü ve özgür kişiliklerin oluşması için gerekli olan kültür ürünlerinin üretiminin en yükseğe çıkarılarak, herkesin eşit biçimde ve yeterince yararlanmasını olanaklı kılar; üçüncüsü, kültür ürünlerinin özümсенerek, kişiliğin canlı parçasına dönüştürülmesi için gerekli olan boş zamanın yeterince ve herkese eşit biçimde dağılımını olanaklı kılar.

İşte bu aşamadan sonra, “Tek bir özgün toplumsal işlevin taşıyıcısı olan kısmen gelişmiş birey; her çeşit işe uygun, üretimdeki değişikliği göğüslemeye hazır, yerine getirdiği farklı toplumsal işlevleri kendisi için, sadece kendi doğal ve edinilmiş güçleriyle aşmanın çeşitli tarzları olan, tümüyle gelişmiş bireylerle yer değiştirecek”tir. İşte o zaman, canı isterse şayet , “ Bir kişi sabahleyin avlanacak, öğleden sonra balık tutacak, akşama doğru inek sağacak ve akşam yemeğinden sonra edebiyet eleştirmenliği yapacak; ama sürekli olarak avcı, balıkçı, inek sağıcı ya da eleştirmen olmayacak.”

V. MUTLAK MONARŞİ

Batı Avrupa'da ortaya çıkan kapitalist devletin kökeni, 15. ve 17. yüzyıllar arasında ortaya çıkan mutlak monarşilere dayanır. Bu yüzyıllar arasında monarşi askeri, hukuksal ve siyasal yetkileri elinde toplayarak, mutlak monarşiye bürünürken, aynı zamanda kapitalist devletin iskeletini oluşturan modern bürokrasinin ortaya çıkmasına da yol açtı. Kapitalist devletin iskeletini oluşturan modern bürokrasi, mutlak monarşilerin bir ürünüdür.

15. ve 17. yüzyıllar arasında, hukuksal, siyasal ve askeri yetkilerin kralın elinde toplanarak, siyasal yapının merkezileşmesine yol açan süreçlerin altında şu koşullar yer alıyordu:

Birincisi, daha önce kilise, feodal sınıf ve kral arasında paylaşılan yargı yetkisinin kralın elinde toplanarak merkezileşmesinde ortaya çıktı. Hukuksal yetkilerin bir merkezde toplanmasına yol açan bu süreç, yargı sisteminin feodal toplumdaki çok başlılığına da son verdi.

İkincisi, devletin üstlendiği mali, idari, askeri, adli faaliyetlerin merkezi bir biçimde düzenlenmesi, denetlenmesi, yönlendirilmesi için gerekli olan kurumların, kuralların, profesyonel kadroların ortaya çıktığını görmekteyiz.

Üçüncüsü, toplumu iç ve dış tehlikeler karşısında koruyabilen, gerektiğinde içeride feodal sınıfın askeri gücünü kırabilecek, gerektiğinde dışarıda uluslararası sömürgecilik ve ticaret yarışında devlete yeni olanaklar ve güçler aktarabilecek, merkezi biçimde denetlenip yönlendirilebilen, güçlü ve modern bir or-

dunun oluşturulduğunu görmekteyiz.

Bu koşulların ürünü olan mutlak monarşi, bir yandan kilise ve feodal sınıfa dayanıyor, öte yandan mali sorunlardan dolayı burjuvaziye gereksinim duyuyordu. Monarşi, uyumsuzluğa yol açan bu çelişkiyi bastırıp denetim altına almak için, bir yandan burjuvaziyle iyi geçinmeyi öte yandan soylu sınıfın gönlünü hoş kılmayı içeren ikili politikalar yürütüyordu. İkili politikaların başı- rısı ise, feodal sınıf ile burjuvazi arasındaki güç dengesinden yararlanma becerisine bağlıydı. Bu yüzyıllar arasında ortaya çıkan kimi yeniliklerden güç bulan monarşi, özellikle İngiltere ve Hollanda'da da, böylesi bir politikayı yürütebilmek için gerekli olan esnekliği edinebilmişti.

Ayrıca, içeride ortaya çıkan yeniliklerden güç bulan burjuvazi, gelişmesini önleyen feodal sınıfa karşı mücadele ederken, kralın desteğine gereksinim duyuyordu. Kral da tek başına, kilisenin desteğini almış, geleneksel değerlerden beslenen feodal sınıfın gücünü kırarak onu denetim altına alamıyordu. Sık sık kral ile feodal sınıf ve kilise arasında baş gösteren çatışmalar kralı burjuvaziden yana tavır almaya zorluyordu. Bu gelişmelere uygun biçimde feodal sınıf da, güçlenmeye başlayan burjuvaziye etkisiz kılmak için kırsal kesimde kilisenin, kentlerde ise kralın gücüne gereksinim duyuyordu. Kısaca söylersek, hiç bir kesim diğerini ortadan kaldırıp etkisiz kı- lacak güce bağımsız olarak sahip değildi. Bu güç dengesinin bilin- cinde olan krallar ise, kendi dışında yer alan kesimlere karşı güçle- rini arttırmanın peşindeydiler. Bu yüzyıllar arasında, krallar, kimi zaman feodal sınıftan, kimi zaman da burjuvaziden yana tutum ser- gileyerek, ekonomik gücün dışında kalan hukuksal, askeri ve siya- sal güçleri ellerinde toplamayı becerdiler. Monarşi, ortaya çıkan güç dengesinden yararlanarak, askeri, hukuksal ve siyasal yetkileri, sorumlulukları ellerinde toplayarak, kilise, soylu sınıf ve burjuvazi- ye karşı görece özerk bir yapılanışın içine girdi. Bu görece özerklik monarşiye, bu kesimlere karşı farklı politikalar geliştirme olanağı veren belli bir esneklik sağlıyordu.

Feodal sınıf ile burjuvazi arasındaki çatışma, ülkelerin içinde yer aldığı tarihsel koşullara göre farklı özellikler göstermiştir. Özellikle İngiltere ve Fransa'da ortaya çıkan, nitelik açısından birbirinden farklı iki gelişim çizgisinden bahsetmek olanaklıdır. İngiltere'de feodal sınıf, erken dönemde pazara uyarlandığından, bu sınıfla burjuvazi arasında çıkması beklenen çatışma yerini bir ittifaka bıraktı. Daha doğrusu, erken dönemde içsel farklılaşmaya, başkalaşmaya uğrayan feodal sınıf, kendisini kapitalizme uyarlayarak, kırsal kesimde kapitalizmin kurucu, taşıyıcı öznesine dönüştü. Böylece İngiltere'de erken dönemde krala karşı, feodal sınıf ile burjuvazi arasında bir ittifak oluşmaya başladı.

Fransa'da ise tam tersi bir yol izlendi. Fransa da, feodal soyluluk, içe kapalılığı inatla sürdürerek, ortaya çıkan yeniliklere sırt çevirdi; feodal konumunu ve ayrıcalıklarını sonuna kadar korumada kararlı bir çizgi izledi. Bu nedenle, feodal sınıf ile burjuvazi arasındaki ilişki, keskin çatışmalara yol açan çelişkileri barındırdı. Kırsal kesimde kilisenin ve feodal sınıfın gücünü tek başına kıramayan burjuvazi ise, krala sırtını dayamayı tercih etti. Monarşi, her iki kesim arasında ortaya çıkan güç dengesinden yararlanarak, kimi zaman feodal sınıftan, kimi zaman burjuvaziden yana tavırlar geliştirerek, her iki kesim karşısındaki gücünü Fransız Devrimi'ne dek korudu.

Monarşinin taşıdığı yetkilere, kullandığı güçlere ve üstlendiği sorumluluklara sınır çizmeyi amaçlayan hareketler İngiltere'de erken dönemde ortaya çıkar. 13. yüzyılın başlarında merkezileşme sürecine giren İngiliz monarşisine karşı, geleneksel yetkilerini ve güçlerini korumak için feodal sınıfın önemli bir atağa kalkıştığını görmekteyiz. Bu ittifakın baskısıyla geri adım atmaya zorlanan kral Yurtsuz John, *Magna Carta* denilen bir bildiri yayınladı. Bu bildiride, kral, parlamentoya iki önemli yetkiyi devrediyordu:

Birincisi, kral, feodal beylerden ve kilise üyelerinden oluşan parlamentonun onayı olmaksızın ne yeni vergiler koyabilecek ne de eski vergilerin oranını yükseltebilecektir;

İkincisi, kral, mahkeme kararı olmaksızın, keyfi olarak özgür yurttaşları tutuklayamayacak, mallarına el koyamayacaktır.

Kuramsal açıdan, erken dönemde İngiltere’de parlamenter sistemin doğuşunun tarihsel kaynaklarından birini oluşturan bu bildiri, gerçekte hiç bir zaman uygulanmayacağından, siyasal sistem üstünde olumlu bir etkiye de yol açmayacaktır.

İngiltere’de, 1455-1485 yılları arasında patlak veren iç savaştan yararlanan monarşi, kilisenin mallarına el koyarken, aynı zamanda feodal sınıfın gücüne de belli sınırlar çizerek, kırsal kesimdeki konumunu sarsar. Ayrıca Papa’nın kilise üzerindeki denetimine sınırlamalar getirerek, kilisenin ulusal, devletin laik bir biçime girmesinin koşullarını hazırladı. Bu önlemler sayesinde, kilise mallarının Papa’nın kasasına akmasını önlediği gibi, Papa’nın dinsel gerekçelerle ikide bir ülkenin içişlerine karışmasının önüne de geçti. Kralın bu tür atılımlarına karşılık, içsel farklılaşmaya uğrayan feodal sınıf burjuvaziyle ittifaka girererek, kendisini yeni güçlerle donatıp krala karşı yeni ataklara yöneldi. İngiltere’de, bu ittifakın giderek güçlenen monarşiye karşı ikinci atağı, 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkan “çitleme” hareketi oldu.

Çitleme hareketi sayesinde feodal beyler, küçük ve bağımsız işletme sahibi olan köylüleri topraklarından kovup, bu topraklara el koyarak, hayvancılık için gerekli olan geniş meralara, çayırlara dönüştürdüler. Bu dönüşüm sonucunda, bir yandan ticaret burjuvazisinin ve tekstil sanayinin ortaya çıkmasının koşullarını oluşturdular, öte yandan monarşinin kırsal kesimde en büyük dayanağı olan köylülüğü etkisiz kıldılar. Çitleme hareketinden sonra feodal sınıf, kendisini erkenden pazara uyarlayacak olan hayvan ve yün ticaretine atıldı. Bunun yanı sıra, tekstil sanayinin kuruluşuna öncülük yaparak, erken dönemde kırsal kesimde kapitalizmin gelişmesine öncülük etti. Böylece, kentlerde yükselen burjuvazi ile kırsal kesimde güçlenen feodal sınıf arasında kalıcı bir ittifak oluştu.

Bu yeni ittifaktan güç bulan parlamento, Kral’a “*Haklar Bildirisi*” ni kabul ettirdi. Bu bildiri, *Magna Carta*’nın dile getirdiği iki

koşulun yanı sıra şu üçüncü koşulu da içeriyordu: Bundan böyle herkes, istediği malı istediği kişiden satın alma ve satma özgürlüğüne sahip olacaktır. Bildiri, kral karşısında parlamentoya belli yetkiler verirken, aynı zamanda serbest ticaretin ve sanayinin gelişmesi için gerekli olan ekonomik özgürlükleri tanıyor, güvence altına alıyordu. Bildiri, temsili demokrasinin ilk tohumlarını atmasının yanı sıra, rekabetçi piyasanın oluşmasının hukuksal dayanaklarını da dile getiriyordu.

17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Parlamento “*İngiliz Haklar Bildirisi*”ni ilan ederek, parlamenter demokrasinin belli başlı ilkelerinin oluşmasına yol açtı: birincisi, yeni yasaların çıkarılması ve yürürlükteki yasaların iptal edilmesi bundan böyle parlamentonun yetki alanı içinde yer alacaktır; ikincisi, kral ve yürütme organı, hiç bir durumda ve hiç bir zaman kendisini parlamentonun üstünde göremez, parlamentonun onayı olmaksızın her hangi bir yetkiyi ve gücü kullanamaz; üçüncüsü, bundan böyle parlamento üyeleri atamayla değil seçimle işbaşına geleceklerdir; dördüncüsü, parlamento içinde gerçek anlamda bir konuşma ve tartışma özgürlüğü olacak, hiçbir milletvekili parlamentodaki konuşmalarından dolayı herhangi bir mevki ya da kişi tarafından soruşturulup cezalandırılmayacaktır.¹⁸⁶

İngiltere’nin tersine, Fransa’da, temsili demokrasinin kurucusu, oluşturucusu ve taşıyıcısı olan parlamento, gerçek anlamda ancak Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan gelişmelerin ürünü olacaktır.

15. ve 17. yüzyıllar arasında Batı Avrupa’da monarşinin parlamentoya olan çatışmaları hangi seyri izlerse izlesin, çatışmaların içeriği ve dışavurum biçimleri ne şekilde olursa olursun, monarşilerin aldıkları hukuksal ve siyasal önlemler hemen hemen her yerde kapitalizmin gelişmesine güç katmıştır. Özellikle İngiltere ve Fransa’da monarşinin gerçekleştirdiği kimi uygulamalar sonucunda, kırsal kesimde ve kentlerde kapitalizmin gelişmesini olanaklı kılan, ticarete ve sanayide büyük atılımlar ortaya çıktı. Söz konu-

su uygulamaları şöyle sıralamak olanaklı:

Birincisi, monarşi gemicilik sanayinin gelişmesine öncülük ederek, güçlü bir deniz donanması ve askeri filonun kurulmasına öncülük etti. Bu yolla uluslararası ticaret ve sömürgecilik mücadelesinde etkin bir yer edinerek, ulusal sanayinin gelişmesi için gerekli hammadde kaynaklarının elde edilmesine, işlenmiş ürünler için yeni pazarların oluşmasına olanak sağladı.

İkincisi, monarşi askeri, idari, mali, adli faaliyetleri merkezi biçimde düzenleyip denetlemek için kurduğu ulaşım ve haberleşme sistemi sayesinde, kırsal ile kent arasında canlı ilişkiler oluşmaya başladı. Tarımın, ticaretin ve sanayinin birbirine eklenmesi sonucunda, büyük ve birleşik bir ulusal pazarın oluşmasının zeminini yarattı. Bu zemin üstünde yükselen kültürel türdeşlik ve toplumsal entegrasyon, içeride siyasal birliğin oluşmasını ve pekişmesini sağladı.

Üçüncüsü, monarşi, kırsal kesimde serfliğin, kentlerde ise lonca sisteminin çözülmesine yönelik uygulamalar gerçekleştirerek, ulusal pazarın oluşmasının önündeki geleneksel sınırlamaları ve yasakları kaldırdı.

Dördüncüsü, monarşi özellikle 17. yüzyılla birlikte merkantilist bir dış politika izleyerek, ulusal sanayinin korunmasına, gelişip yetkinleşmesine yardımcı oldu. Bunun gerçekleşmesi için de önce ülke içinde altın ve gümüş gibi değerli madenlerin birikmesini olanaklı kılacak önlemler aldı. Ardından lüks ürünlerin iç pazara girmesini yasakladı; içeride üretilen ürünlere dış pazarlarda alıcı bulunması için gerekli olan desteği firmalara sundu; kimi mali yardımlar vasıtasıyla ulusal sanayinin gelişmesine destek verdi. Ülke içine giren ürünlerin kotaları ve vergi oranlarını yükselterek, yerli ürünlerin yabancı ürünler karşısındaki rekabet gücünü arttırdı. Ayrıca, izlediği sömürgeci dış politikalar sayesinde elde edilen yeni sömürgelerde, işlenmiş ürünler için yeni pazarlar, ulusal sanayinin gelişmesi için gerekli olan hammadde kaynakları ve ucuz işgücü stoku sağlandı.

Beşincisi, monarşi özellikle İngiltere’de kilisenin ekonomik gücünü kırarak, yani kilise mallarına el koyup bunları ticaret ve sanayiye aktararak, ekonomik gelişmeye yeni kaynaklar yarattı. Ayrıca monarşi, kiliseye ulusal bir biçim vermek için, Papa’nın kilise üstündeki etkisini sınırlayarak, devletin laik bir biçime girmesini sağlarken, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını olanaklı kılarak, kilisenin de özerkleşmesinin zeminini hazırladı.

PROTESTAN AHLAKI VE KAPİTALİZM

Feodal toplumda kilise, toplumda ortaya çıkan değerlerin, inanışların, duyguların oluşturucusu, biçimlendiricisi ve yönlendiricisidir. Kilise, bireyleri, geliştirdiği dinsel içerikli ideolojik söylemlerin içine oturtur, geleneksel değerlerin parçası kılar, onları monarşinin toplumsal dayanaklarına dönüştürür. Kilise bu işlevi, dinsel içerik kazanmış genel eğitimi üstlenerek yerine getirir. Kilise, genel eğitim yoluyla bireyleri kendisine uyarlarlarken, bilimsel ve sanatsal faaliyetin dinsel değerlere uygunluğunu araştırma adı altında, bilim ve sanat üzerinde de ciddi baskı uyguluyordu. Ünlü materyalist düşünür Bruno’nun diri diri yakılması, ünlü gök bilimci Galileo’nin tutuklanıp işkence görmesi, kilisenin bilim adamları ve sanatçılar üstündeki baskısının derecesini gösteriyordu.

Kilisenin iç örgütlenmesi, ast-üst ilişkilerini içeren hiyerarşik bir yapılanış içindeydi. Bu hiyerarşinin en üstünde Papa, onun altında sırasıyla kardinaller, başpiskoposlar, piskoposlar, baş rahipler yer alıyordu. Hiyerarşinin en altında ise yoksul din adamları, köy papazları ve keşişler bunuyordu. Bu hiyerarşik yapılanış içinde kilise içi denetim yukarıdan aşağıya uzanacak biçimde, merkezi olarak belirleniyordu.

Toplumsal faaliyetlerin dinsel bir içerik kazanmasından dolayı,

kilise mahkemelerinin etkisi dinsel konuları aşır, toplumsal faaliyetlerin tümünü içerecek kadar yaygınlaşmıştı. Ayrıca, kilise, krala herhangi bir vergi vermediği gibi, bir çok yerde devletin vergilerinden çok daha fazla bağır ve yardım topluyordu. Öyle ki, maddi servetlerin üçte biri kilise kasasında birikmeye başlamıştı. Kilisenin elinde biriken mallar, ticarete ve sanayiye aktarılmadığı için, ekonomik gelişmeye olumlu bir katkısı yoktu. Bu yüzden kilise ile kral sık sık karşı karşıya geliyorlardı. Kilise ile monarşi arasındaki ittifakın bozulmasının en önemli nedeni, kilisenin elinde toplanan malların olağan üstü düzeye çıkması, kilisenin bu mallar için herhangi bir vergi vermemesi ve papanın yanı sıra ulusal kiliselerin de, dinsel gerekçelerle ikide bir monarşinin işlerine karışmasıydı.

Kilise ile monarşi arasındaki ilk çatırma 15. yüzyılın sonlarında İngiltere’de ortaya çıkar. İngiltere’de kral, kilise mallarına el koyup, Papa’nın kilise üstündeki denetimine son vererek, kilise üstündeki etkisini pekiştirir. El konulan kilise malları ya yeni yeni gelişen bürokrasinin, modernleşmeye başlayan ordunun ve donanmanın ihtiyaçlarına harcanıyordu; ya da doğrudan ticarete ve sanayiye aktararak ekonomik gelişme için gerekli olan sermaye birikiminin artmasına olanak sağlanıyordu.

İngiltere’de olup bitenlerin tersine Fransa’da kilise, Fransız Devrim’ine kadar monarşinin karşısında eski gücünü, etkinliğini korudu. Kilise ve feodal sınıf arasında oluşturulan güçlü ittifaka, bir de oluşmaya başlayan burjuvazinin güçsüzlüğü eklenince, Fransa da kralın kilise karşısında manevra alanı daralmıştı. 1789 Fransız Devrimi’nden sonra, kilise, Devrim’e karşı, içerde feodal soyluluğun, dışarıda ise gerici monarşilerin ve Papa’nın desteğiyle bir karşı devrim ayaklanmasını örgütleyince, Kurucu Meclis kilise mallarına el koydu, kilise üyelerini medeni yasaya göre yemin etmeye zorladı ve Papa’nın kilise üstündeki etkisine son verdi. Bundan böyle kilisenin devlet üstündeki belirleyici etkisi yok olacak, devlet laik biçime girerken, kilise de özerkleşmeye başlayacaktır. Ayrıca, kralların kiliseye yönelik saldırısını güçlendiren birçok etmenden

bahsedilebilir. Kilisenin baskısından bıkan bilim adamları, sanatçılar, düşünürler, kiliseye yönelik saldırılarında krallara büyük bir destek verdiler. Bunların yanı sıra, kilisenin dinsel sorumluluklarından sıyrılarak, kendisini siyasal sorunlara adanmasından, yani asli işlevinden uzaklaşmasından rahatsız olan bir çok din adamı da şikayetlerini kilise içinde yükseltmeye başlamışlardı. Kilise içinde, din adamları arasında baş gösteren iç çatışmalar, kralların kiliseye yönelik saldırılarına uygun zemin yaratıyordu.

Kilise içindeki çatışmalar, bir bakıma kilisenin kendisini yenilemesi talebini de içeriyordu. Kendisini reformasyon biçiminde ortaya koyacak olan bu gelişmeler, kilisenin özerkleşmesinin yanı sıra, devletin laikleşmesine de katkıda bulunacaktır. Ve sonunda beklenen olur, artık içeride ve dışarıda saygınlığını yitirmiş olan kilisenin kendisine bir çeki düzen vermesi gerekir. Eski saygınlığın kazanılabilmesi için, kilisenin yeniden yapılanmasının kaçınılmaz olduğuna inananların başında yer alan Luther ve Calvin'in öncülüğünde başlatılan reform hareketleri, kilisenin ikiye bölünmesine yol açarak, katolikliğin ve protestanlığın ortaya çıkmasına yol açar.

Katolik kilisesinin tersine, protestanlık birey ile tanrı arasında aracı bir kuruma gerek duymuyordu. Kilisenin aracı işlevi ile toplumsal konumunu ikinci planda tutan bu bakış açısına göre, birey kendi sezgileri vasıtasıyla tanrıyla içsel, dolaysız bir bağlantı kurarak, tanrının varlığını kanıtlayabilir. Vicdan özgürlüğü esprisi içinde, özerk birey temasına dinsel içerik kazandırarak, farklı düzlemlerde ortaya çıkmasına yol açan bu zihniyet değişikliği, kapitalist devletin toplumsal dayanaklarının yanı sıra, rekabetçi piyasanın oluşmasını da sağlayan, soyut ama özerk bireylerin oluşmasının dinsel zemini hazırladı. "Protestanlık ruhu" olarak tanımlanan bu zihniyet değişikliği ile kapitalizmin neden Batı Avrupa'da ortaya çıktığı sorusu arasında nedensel bir bağlantı kurmaya çalışan Weber, bu bağlantının içeriği üstüne ilginç değerlendirmeler yapar. Weber, Batı kapitalizmi ile protestan ahlak arasında öngördüğü tarihsel ve nedensel ilişkiyi temellendirirken, protestanlığın ortaya çı-

kardığı dinsel içerikli yeni meslek ve iş ahlakını çıkış noktası alır.

Weber, bu meslek ve iş ahlakının içeriği üstüne çözümlemeler yapmada önce, iç disiplin ve yapısal işleyiş açısından protestan mezheplerinin ve katolik kiliselerinin bir karşılaştırmasını yaparak, ortaya üç önemli ayrım çıkarır:

Birincisi, katolik kilisesinde örgüt içi disiplin kilisenin önde gelen temsilcilerinin elindeyken, protestan mezhepleri bu yetkiyi kilisenin dışında yer alan kesimlere bırakmıştır;

İkincisi, katolik kilisesi, iç disiplini sağlamak için baskıcı ve zorlayıcı yöntemleri devreye sokarken; protestan mezhepleri, tanrı ile bireyi karşı karşıya getirerek, bireyin kendi vicdanının sesini dinlemesini, kendi sezgilerine güven duymasını salık vererek, kendi kendisini sorgulamasına önem verir;

Üçüncüsü, katolik kilisesi, örgüt içi disiplinsizliği cezalandırırken, baskıcı önlemleri devreye sokarken; protestan mezhepleri, bireylerin cezalandırılmasından çok, bireylerin yeteneklerini ve becerilerini geliştirerek, bu yoldan onları dinsel içerik kazanmış bir iş ve meslek ahlakının bir parçasına dönüştürerek, suçtan arındırılmasını salık verir.

Protestanlıkla birlikte dinsel alanda ortaya çıkan, bireyin tanrı karşısında tek başına kalmışlığının, yalnız bırakılmışlığının, boşluğa fırlatılmışlığın sosyal ve siyasal alanlarda farklı etkileri olacaktır. Weber'e göre, tanrı, kendisine inanmış insanların bir kısmını "seçip" kutsanmışların arasına koyarken, geriyi kalanları kutsanmamışların içine iter. Seçmeyi olanaklı kılan kurallar, ölçüler kilisenin elinde olduğundan, kilise seçme işinde belirleyicidir. Protestanlık, kilisenin tanrı ile inanmışlar arasındaki aracı konumuna son verdiği zaman, ortaya seçmenin nasıl ve kimler tarafından yapılacağı türünden cevabı belirsiz bırakılmış sorular çıkar. Aracı kurum olarak kilisenin varlığına son verilince, birey kendisini tanrı karşısında yalnız bırakılmış, terk edilmiş bir varlık olarak görür. Bu yalnızlık, onu yeni korkuların, endişelerin, kaygıların içine sürükler. Korku, bireyin içinde derinleşip kökleştikçe, bi-

rey de kendisini dış dünyadan yalıtıp, tanrıya vermeye yönelir. Yalnız kalan birey, sezgilerini harekete geçirerek, tanrıyla içsel ve dolaysız bir bağlantı kurmaya yönelir. Bu ise akıldan çok vicdanın harekete geçirilmesiyle olanaklıdır.

Weber'e göre protestanlık, insanın toplumsal etkinliğine dinsel ve ahlaksal bir içerik kazandırarak, ticaretin ve sanayinin gelişmesini olanaklı kılan yeni bir "meslek" ve "iş" ahlakı oluşturmuştur. Katoliklerin yaptığı gibi işi, insanın zorunlu gereksinimlerini karşılamının basit bir aracı olmaktan çıkararak, dinsel içerik kazanmış, ahlaki anlamlar yüklenmiş bir mesleki faaliyete dönüştürür. Artık iş insan ile tanrı arasında kurulan bağın yeni bir ölçüsüne dönüşerek, basit bir araç olmaktan çıkıp kendi başına bir amaca dönüşecektir. Protestanlığın ortaya çıkardığı bu yeni iş ve meslek ahlakına göre, birey belli bir meslekte çalışırken şu iki yükümlülüğü üstlenir: birincisi, birey mesleki faaliyetlerinin temeline doğruluk, çalışkanlık, dürüstlük, sorumluluk gibi değerleri, inanışları, duyguları yerleştirerek toplumsal etkinliğine ahlaki bir anlam ve dinsel bir içerik kazandırır; ikincisi, birey iş yaparken sadece kendi çıkarını değil, aynı zamanda kendisi gibi tanrıya inanmış diğer bireylerin çıkarlarını da dikkate almak zorunda kalır. Bu iki yükümlülüğü davranışlarının merkezine yerleştiren birey, hem mesleğine ahlaksal bir içerik kazandırmış olur, hem de diğer inananlarla içsel bir bağ kurarak tanrı katında kutsanmışların düzeyine çıkar; yani daha önce kilisenin üstlendiği seçilmişlerin arasına, kendi özgür iradesiyle çıkmış olur. Kısaca söylersek, protestan ahlakının biçimlendirdiği yeni meslek anlayışı, işi basit bir araç olmaktan çıkarıp, insan kişiliğinin özsel bir yanına dönüştürürken, aynı zamanda işin ortaya çıkardığı ürünlerin ve hizmetlerin kârını da meşrulaştırarak ussal bir biçime sokar. Böylece, bir yandan, sermaye birikiminin hızlanması için gerekli olan çalışma disiplininin dinsel zeminini sağlar; öte yandan, kapitalist işletmenin ussal dayanaklarının oluşması için gerekli olan zihinsel ortamı oluşturur.

Weber, protestan ahlakının tek başına kapitalizmin ortaya çık-

masından çok, kapitalizimin neden Batı Avrupa’da ortaya çıktığı sorusuna bir cevap verebileceği düşüncesindedir. Weber’e göre kapitalizm, kendisini bir “*us dışı güdü*” şeklinde ortaya koyan protestan ahlakı üzerinde bir kez kurduktan sonra gelişip yetkinleşerek kalıcı olabilmesi için şu koşulların bir araya gelmesi gerekir:

Birincisi, emek ile sermayenin bir araya gelerek, fabrikalarda ortaya çıkan kapitalist işletmenin iki temel ögesinin ortaya çıkarılması;

İkincisi, üretim faktörlerinin serbest dolaşımını olanaklı kılan, barışçıl kâr olanaklarını oluşturup güçlendiren rekabetçi piyasanın oluşması;

Üçüncüsü, devlet karşısında bireylerin haklarını ve özgürlüklerini güvence altına alan “ussal hukuk sisteminin” ortaya çıkması;

Dördüncüsü, ticari, sanayi ve ekonomik faaliyetlerin taşıyıcısı olan özerk, bağımsız ve yaratıcı bireylerin, yavaş yavaş oluşarak piyasada etkinlik göstermeye başlamaları;

Beşincisi, üretim faktörlerini verimli ve yararlı biçimde kullanan, ussal biçimde örgütlenmiş bir “muhasabe ve işletme” sisteminin ortaya çıkması.

Weber’e göre, modern kapitalizmin Batı Avrupa’da ortaya çıkmasına yol açan şey, bu koşulların bir araya gelerek, karşılıklı olarak birbirlerini tamamlamalarıdır.¹⁸⁷

DEVLETİN BÜROKRATİKLEŞMESİ

Kapitalist devletin yapısal bir ögesi anlamında bürokrasi,^{15. ve 17. yüzyıllar arasında Batı Avrupa’da, özellikle de İngiltere ve Fransa’da ortaya çıkan mutlak monarşiler tarafından meydana getirilmiştir. Yetki ve sorumlulukların yukarıdan aşağıya belirlendiği, işlemlerin merkezi biçimde düzenlenip denetlendiği, gelişmiş bir işbölümü ve uzmanlaşma çerçevesinde, hiyerarşik biçim-}

de örgütlenmiş olan profesyonel kadroların denetiminde ve gözetiminde işleyen bürokrasi çağdaş kapitalist devletin iskeletini oluşturur. Kapitalist devlet, bürokrasiyi mutlak monarşilerden devralmış, daha sonra geliştirip yetkinleştirerek günümüzdeki biçimine yükseltmiştir.

Bürokrasi, kapitalist devletin yapısal biçimlenişi, işlevsel işleyişi içinde ortaya çıkar; askeri, idari, mali ve adli faaliyetlerin merkezi biçimde düzenlenmesini ve denetlenmesini olanaklı kılar. Bürokrasi, kapitalist toplumda esas olarak devlet içinde ortaya çıkmasına karşın, devletin dışında yer alan kapitalist işletmelerde, özel mali kuruluşlarda, siyasal partiler ve sendikalarda, giderek eğitime ve sağlığa ilişkin işlevleri üstlenen kurumlarda da kendisini gösterir.

Bürokrasinin ortaya çıkmasına yol açan koşulların başında, feodal siyasal bölünmüşlüğü ortadan kaldırılması için, askeri, hukuksal ve siyasal faaliyetlerin bir merkezde düzenlenmesine, denetlenmesine ve yönlendirilmesine duyulan gereksinim yer alır. Bürokrasinin ortaya çıkmasına yol açan ikinci koşul, toplumsal işbölümünün toplum içinde derinlik ve yaygınlık kazanarak, işlevsel farklılaşmayı en üst düzeye çıkarmasıdır. Ortaya çıkan işlevsel farklılaşmaya uygun olarak, işbölümü toplumun bürokratikleşmesine iki açıdan katkıda bulunur:

Birincisi, işbölümü, yatay biçimde işleyerek, kurumlarda ortaya çıkan yöneten ve yönetilen ayrımına uygun gelecek şekilde, bireylerin yapısını ikiye böler;

İkincisi, dikey biçimde işleyen işbölümü, özel şekilde düzenlenmiş bir eğitim sistemiyle birlikte işleyerek, bölünmüş olan bu yapıda yer alan yetenekleri, becerileri, uzmanlaşmanın dar mantığı içinde biçimlenen belli bir mesleğe uyarlayarak, bürokrasi için gerekli olan uzman ve profesyonel kadroların oluşmasını sağlar.

Merkezi biçimde örgütlenmiş olan bürokrasinin tepesinde, toplumsal kökenleri, ekonomik ve sosyal konumlarının yanı sıra, edindikleri yetenek ve beceriler açısından egemen sınıfa yakın kişiler oturmakla birlikte; bir bütün olarak alındığında, bürokrasiyi oluşturan

ran kadroların büyük bir kısmı orta katmanlardan gelmektedir. Bürokraside görev alan kişilerin büyük bir kısmının orta katmanlardan gelmesinin devlet açısından iki önemli sonucu oldu: birincisi, devlet, üstlendiği ve giderek karmaşılaşan bir dizi idari, mali, askeri, hukuksal, siyasal işlevleri yerini getirmek için gereksinim duyduğu yüzbinlerce kadroyu ancak bu katmanların içinden sağlayabilir; ikincisi, orta katmanlara ait yüzbinlere kucak açarak devlet aynı zamanda gereksinim duyduğu toplumsal dayanakları oluşturur, geliştirir, güçlendirir. Orta katmanlardan güç bulan devlet, bir yandan kendisine yönelik işçi hareketlerine karşı kendisini güvenceye alır; öte yandan egemen sınıfların kaprislerine daha fazla boyun eğmez.

Kapitalist devlet içinde bürokratik işlemler ussal şekilde örgütlenir. Weber'in dediği gibi, bürokratik işlemlerin, kişisel değerlerden, inanışlardan, öznel duygulardan arınabilmesi için, ussal biçimde örgütlenmeleri gerekir. İşlemlerin verimliliğinin ve yararlılığının yükseltilmesi için, ussal örgütlenmelerin yanı sıra geliştirilmiş, uzman kadroların denetiminde olan bir "muhasabe ve işletme sistemine" de gereksinim duyulur. Bürokratik işlemler ast-üst ilişkileri çerçevesinde, hiyerarşik bir biçimde düzenlenip denetlenirken, doğaları gereği kimi eşitsizliklere ve ayrıcalıklara kaynaklık ederler. Bürokratik örgütlenme biçimi, insan yapısını böler, yetenekleri tek yanlı uzmanlaşma içinde eksik ve sınırlı kılar; vicdanının sesini bastırır, duyarlılığını köreltir. Yetkilerin ve sorumlulukların merkezi biçimde saptandığı, yukarıdan aşağıya uzatıldığı, denetlenip yönlendirildiği için, bu kurumlarda yer alan bireyler, kendi adlarına karar veremezler, kendileri için anlamlı seçenekler üretilip uygulama olanakları yoktur, eylemlerin sonuçları karşısında kendilerini sorumlu tutamazlar.

Bürokrasi içinde yer alan bireyin etkin bir konuma yükselebilmesi için, kişiliğini dönüştürüp düzene uyarlaması gerekir. Dönüştürülerek edilgin biçime sokulmuş kişiliğin en önemli özelliği, özgürlükçü değerlerden, duygulardan arındırılmış olunmasıdır. Birey, bürokratik mekanizmanın basit bir dışlisine dönüştürülmüşse, dışın-

da oluşan etkinliklere yapay biçimde katılan, kendi adına karar verme yetisi köretilmiş, içereği boş, silik, aptal bir varlığa dönüşür. Bürokrasi içinde yer alan birinin üst mevkilere yükselebilmesi için, sadece aranan belli yetenek ve becerilere, öngörülen bilgilere ve tecrübeye sahip olması yeterli değildir; ama aynı zamanda verilen emirleri harfiyen yerine getirebilmesi gerekir; üstüne mutlak bağımlılık esprisi içinde, gerekirse ikiyüzlülük, durum kurtarma, yalan söyleme, dalkavukluk gibi kişilik bozukluğunun ürünü olan kimi davranışları da sergileme “becerisini” gösterebilmelidir.

Bürokrasi, seçimle işbaşına gelme, üstü dışında hiç kimseye hesap vermeme, her açıdan halka ve diğer ilgililere kapalı olma özellikleri açısından da anti demokratik nitelikler taşır. Bürokraside yöneticiler atamayla iş başına getirildikleri gibi, denetim, yönetim ve koordinasyon yetkisi, hiyerarşinin en üstünde yer alanların elinde toplanmıştır. Alt basamaklarda yer alanların herhangi bir konuda karar alma yetkisi olmadığı gibi, alınan kararları tartışma ya da değiştirme olanakları da yoktur.

Bürokrasi, yapısal örgütleniş açısından siyasal iktidar karşısında görece özerk bir konumdadır. Bu görece özerklik, ona, sık sık değişen siyasal iktidarlar karşısında kendisini koruyarak kalıcılık kazanma olanağını verir. Bu kalıcı yapısından dolayı bürokrasi, kapitalist devletin asli ögesine dönüşür. Olağan dönemlerin dışında, temsili kurumlar her zaman onların karşısında ikinci düzeyde yer alır. Bu açıdan bakıldığında, demokratik bir toplum kurma çabası içinde olanlar, kapitalist devleti köklü, radikal bir dönüşümden geçirirken, bürokrasiyi aynen devralamazlar. Bürokrasiyi dönüştürüp ortadan kaldıracak radikal düzenlemeler olmaksızın, gerçek anlamda demokratik bir toplum kurulamaz.

Weber, işlemlerin kesin, dakik, verimli ve kalıcı bir şekilde düzenlenmesi açısından bürokrasi ile piyasa arasında bir benzerlik kurar. Bu benzerliğin biçimsel bir anlamı olsa bile, gerçekte, işleyişleri açısından piyasa ile bürokrasi arasında önemli farklılıklar söz konusudur. Bürokrasinin tersine piyasada kararlar, biçimsel açı-

dan da olsa özgür şekilde alınır, uygulanır, ortaya çıkan sonuçların sorumlulukları ilgili taraflarca üstlenilir. Yine piyasada ortaya çıkan herşey biçimsel eşitlik ve özgürlük çerçevesinde olup biter. Piyasa-
nın tersine bürokrasi bireysel özgürlükleri şu noktalarda sınırlar:

Birincisi, denetimin merkezi biçimde yukarıdan aşağıya uzanacak şekilde yapılması, biçimsel de olsa, bireylere kendi adlarına karar verme, kendilere için anlamlı seçenekler oluşturma, davranışlarını bu kararlar ve seçenekler doğrultusunda biçimlendirme olanağını vermez; İkincisi, bireylerin bürokrasi içindeki yerleri, kullandıkları yetkiler ve güçler, üstlendikleri sorumluluklar ve yükümlülükler önceden belirlenmiş olduğundan, bu alanlarda bireyler için herhangi bir hareket serbestliği yoktur;

Üçüncüsü, bürokratik işlemler soyut biçimde düzenlenip yönlendirildiğinden, bu işlemlerin öznesi olması gereken bireyler, öznel ve bireysel değerlerden, inanışlardan, duygulardan arındırılmış robotlar gibi davranmak zorundadırlar;

Dördüncüsü, yetkilerin, güçlerin ve sorumlulukların yukarıdan aşağıya belirlenmiş olmasından dolayı, bürokrasi içinde demokratik bir gözetleme, denetim ve geriye çağırma mekanizması oluşturulamaz.¹⁸⁸

Bu olumsuz özellikleri içerdiğinden dolayı bürokrasiyi, anti demokratik, özgürlük ve eşitlik karşıtı bir kurum olarak almak gerekir. Hiyerarşik biçimde örgütlenmiş olan “bürokratik otorite”, bireyin kendisine has, farklı, ayırt edici, özgül niteliklerini dikkate almaz. Bürokratik otorite, insana ilişkin olan öznel ve duygusal nitelikleri, kişisel değerleri ve inanışları, gizil güçleri ve potansiyel yetileri devre dışı bırakacak şekilde “rasyonel” biçimde örgütlenmiş olan katı bir “disipline” dayanır. Bürokrasi içinde disiplinin yeri ve üstlendiği işlevi üstüne Weber şu değerlendirmeyi yapar: “Disiplinin içeriği, alınan emrin tutarlı bir rasyonellikle ve metotik bir uzmanlıkla tam olarak yerine getirilmesinden ibarettir.”¹⁸⁹ Birey bu disiplin içine girer girmez, kendisine ilişkin olan değerleri ve inanışları, istekleri ve arzuları, eğilimleri ve güduları, yetenek-

leri ve becerileri terk eder. Bu terk ediş olmadan, bürokratik işlemler kişisellikten arındırılarak soyut biçimde işletilemezler. “Disiplin de, en rasyonel türevi olan bürokrasi gibi, genellikle kişisellikten arındırılmıştır.”¹⁹⁰

Bir başka bağlamda Weber, bürokrasinin anti insancı ve birey karşıtı yanını şu şekilde dile getirir: “Bürokrasinin kapitalizme çok uygun gelen öz niteliği, bürokrasi ne denli ‘insanlıktan uzaklaşırsa’ ve ne denli kusursuz gelişirse, resmi işlemlerde sevgi, nefret, irrasyonel ve duygusal öğeleri ne denli ayıklarsa, bürokrasi asıl niteliğine o denli yaklaşır. Bürokrasinin bu özgün niteliği, onun özsel erdemi olarak kabul edilir.”¹⁹¹

Bürokrasiyi halktan koparıp halkın üstüne çıkararak, baskıcı bir kuruma dönüştüren özelliklerden bir başkası da şudur: Bürokratik kararların tümü “devlet sırrı” adı altında, kapalı kapılar ardında alınır, uygulanır, denetlenir, yönlendirilir. Weber, çağdaş bürokrasinin bu temel özelliğini şu şekilde dile getirir: “Resmi sırrın bürokrasiye özgü bir ‘icat’ olduğunu ve günümüze dek hiç bir kuruluş, bu sırrı bürokrasi kadar etkin bir şekilde isteyip uygulamadığını ve korumadığını” söyleyebiliriz.¹⁹²

Kapitalist toplumda, devlet ile bürokrasi arasındaki bağ kendisini bir başka bağlamda egemen sınıfla bürokrasi arasında gösterir. Günümüzde özellikle gelişmiş kapitalist ülkeleri dikkate aldığımız zaman, bürokrasinin en üst mevkilerini işgal edenlerin, toplumsal kökenleri, ekonomik ve siyasal beklentileri, ideolojik eğilimleri açısından egemen sınıfla bütünleşme içinde olduğunu görmekteyiz. Bu iç içe geçme durumu gelişmiş kapitalist ülkelerde öylesine yüksek düzeye çıkmış ki, bazı siyaset bilimciler, bu eğilimi genelleştirerek, artık “egemen sınıf” kavramının yerine “İktidar Seçkinleri” kavramının kullanılmasını önermektedirler. Örneğin, A.B.D.’de, çağdaş siyaset biliminin önde gelen temsilcilerinden biri olan Mills, “İktidar Seçkinleri” adlı yapıtında, egemen sınıf kavramının yerine “iktidar seçkinleri” kavramının kullanılmasını önermektedir.

Mills, İkinci Dünya Savaşından sonra, A.B.D.’de meydana gelen

bazı değişmeler sonucunda egemen sınıf ile ekonomik, siyasal ve askeri alanlarda ortaya çıkan iktidar seçkinleri arasında tam bir örtüşmenin ortaya çıktığına, bu örtüşme sonucunda, egemen sınıfın farklılaşıp başkalaşarak iktidar seçkinlerine dönüştüğüne dikkat çeker. Mills'e göre, egemen sınıfın iktidar seçkinlerine dönüşmesine yol açan bu süreçin altında şu üç olay yer alır:

Birincisi, ekonomik, askeri ve siyasal kurumlar arasında oluşan yeni "çıkarcı alanları"nda ortaya çıkan kurumların yapısal ve işlevsel açısından birbirlerini tamamlaması;

İkincisi, ekonomik, askeri ve siyasal kurumlarda ortaya çıkan bürokrasinin en üst katmanlarında yer alan seçkinler, toplumsal kökenleri, mesleki eğilimleri, edindikleri yetenek ve beceriler açısından birbirlerine benzemelerinden dolayı, aralarında bir uyumun baş göstermesi; Üçüncüsü, üst katmanda yer alan, yetkileri, güçleri ve sorumlulukları ele geçiren "birinci iktidar seçkinleri"nin altında yer alan "ikinci iktidar seçkinleri"ni kullanarak, sistemi bir bütün olarak denetleme olanağını bulmaları.

Mills'e göre, A.B.D.'de ekonomik, askeri ve siyasal yetkilerin, güçlerin, olanakların iktidar seçkinlerinin elinde toplanmasıyla birlikte, toplum içinde üç önemli değişikliğin ortaya çıktığı gözlenmiştir:

Birincisi, yürütme organı üyelerinin önemli bir kısmının atamayla gelen seçkinlerden oluşmasından dolayı, parlamentonun ve siyasal partilerin yürütme organı karşısında ikincil düzeye düşmesi;

İkincisi, iktidar seçkinleri içinde yer alan askeri seçkinlerin, diğerlerine göre daha güçlü ve üstün konumda olmalarından dolayı, sistemin bir bütün olarak militaristleşmeye başlaması;

Üçüncüsü, iktidar seçkinleri tarafından alınan kararların "devlet sırrı" esprisine uygun olarak, kapalı kapılar ardında alındığından, toplumun denetimi ve gözetimi dışına çıkmış olması. Mills'e göre, bu gelişmeler sonucunda, A.B.D.'de devlet içinde bürokrasi ile siyasal iktidar iç içe geçmiştir. Bu iç içe geçmeyi belirleyen askeri seçkinler olduğundan, devletin yanı sıra, toplumda bir bütün

olarak militaristleşir.

Mills'e göre, A.B.D.'de askeri seçkinler, özel türden düzenlenmiş bir askeri eğitim içinde geçer, katı bir disiplin içinde biçimlenir. Katı disiplinin içinde yer alan askeri dünya kendi içine kapalıdır, kendi kendisiyle yetinir, kendisini sivil kurumların, kuralların ve değerlerin üstünde görerek bu kuralları ve değerleri sivil topluma empoze eder. Mills'in dediği gibi, "askerlik dünyası bu dünyaya girecek olanları dikkatle seçtiği, kişilerin önceki değerlerini değiştirdiği, kişiyi sivil toplumdan uzak tuttuğu, bireyin meslekte yükselmesini kendi ölçülerine göre düzenlediği için, bu dünyaya girmeyi kabul edenlere kendi damgasını vurur."¹⁹³

Toplumsal militaristleştirilme süreci yükseldikçe, toplum içinde ortaya çıkan iktidar seçkinleri içinde askeri seçkinlerin konumu da güçlenir, önemleri artar, anlamları büyür, değerleri yükselir. "Toplumda başka hiç bir grup askerler kadar karar alma tecrübesine sahip değildir; hiç bir grup askerler kadar, başka toplumsal grupların becerilerinden ve bilgilerinden yararlanmaz; (...) ve son olarak, toplumda hiç bir grup, bu dünyada olup bitenleri günü gününe haber alıp öğrenmesi bakımından, üst mevkilerdeki askerler kadar büyük kolaylıklara sahip değildir."¹⁹⁴

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, A.B.D.'de ortaya çıkan militarizmin askerler açısından önemi ve anlamı üstüne Mills şu açıklamayı yapar: "Militarizm, askerler açısından tanımlayacak olursak, askerlerin bir araç olarak kalmayıp, kendi başlarına ve kendilerine göre amaç saptayabildikleri ve bu amaçlarını gerçekleştirmek için toplumun diğer kurumsal alanlarında da, söz sahibi durumuna gelmeleridir."¹⁹⁵ Askerler, bir kez toplum içinde kendilerini bağımsız, özerk bir güce dönüştürdükten sonra, militarist amaçlarını toplumun genel amaçları biçiminde formüle edip bunu topluma empoze etme olanağını da bulurlar: "Militarist askerler, kendi amaçlarıyla ulusun amaçlarını bir ve özdeş kılmışlardır; topluma, kendi onurlarını ulusal onurla özdeş olduğunu kabul ettirmişlerdir; ekonomiyi kendi hizmetlerine koşturup buyrukları al-

tına almışlardır; devletin dışında yer alan aile, kilise, okul ve diğer kurumları kendi askeri değerlerini topluma benimsetmenin bir aracı olarak kullanabilmişlerdir.”¹⁹⁶

Toplumun militaristleştirilme işini, iktidar seçkinlerini birbirine bağlayan, bir aracı grup şeklinde örgütlenmiş olan “militarist klik” üstlenmektedir. Bu konuda şöyle der Mills: “Toplumun siyasi, askeri ve ekonomik seçkinleri arasında militarist bir kliğin kurulmuş olması demek, ekonomi hayatında, devlet hayatında ve askerlik alanında yer alan seçkinler arasında bir çıkar birliğinin kurulmuş bulunması; bu seçkinlerin aynı amaçlar için kendi aralarında bir birlik meydana getirip bütünleşmesidir.”¹⁹⁷

PARLAMENTER DEVLET

Kapitalist devletin demokratik biçime girmesini olanaklı kılarak, yasallık ve meşruluk derecesini yükselten kurumların başında parlamentolar gelir. Temsili demokrasini kurucusu, taşıyıcısı ve biçimlendiricisi olan parlamento, kapitalist devletin demokratik bir biçime girmesinin temel koşullarından birini oluşturur. Parlamento-nun kapitalist devlete demokratik bir biçim verebilmesi için, aşağıda sıralanan kurumlarla ve kurallarla bir araya gelmesi gerekir:

Birincisi, bireylerin genel ve eşit oy hakkını güvence altına alan demokratik bir seçim sisteminin oluşması;

İkincisi, seçime giren tarafların, eşit koşullarda özgür biçimde birbirleriyle rekabet etmelerini olanaklı kılan bir hukuksal yapının ortaya çıkması;

Üçüncüsü, seçimlerin sonucunda parlamentoda temsil hakkı kazanan azınlığın, parlamento çoğunluğunun baskısına karşı korunmasını olanaklı kılan, ayrıca azınlığa demokratik yollardan iktidara gelme olanağını veren bir hukuksal düzeneğin bulunması;

Dördüncüsü, seçimlerde yer alan, kimi siyasal partiler tarafından

temsil edilen farklı sınıflar, toplumsal kesimler arasında ortaya çıkan ekonomik, siyasal ve ideolojik mücadelenin, yasalar çerçevesinde örgütlü biçimde yürütülmesini olanaklı kılan siyasal özgürlüklerin tanınması;

Beşincisi, siyasal iktidar karşısında bireylerin haklarını ve özgürlüklerini güvence altına alan, ayrıca yürütme, yasama ve yargı arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde etkin olan bağımsız bir yargı sisteminin ve hukuk düzeninin oluşturulması gerekir.

Bu koşulların ortaya çıkmasından önce, parlamentolar, feodal meclisler biçiminde ortaya çıkarak monarşinin basit bir uzantısına dönüşmüştü. Feodal toplumda parlamento, yerel düzeyde ve ülke düzeyinde ortaya çıkan feodal meclisler biçiminde karşımıza çıkar. Kralların basit danışma organları olan meclislerin yanı sıra, kırsal kesimde senyörün serf üstündeki denetimini olanaklı kılan yerel meclislerin, gerçek anlamda bir temsili kuruma, yani parlamentoya dönüşebilmesi için, öncelikle kral karşısında belli haklara, yetkilere, güçlere sahip özerk bir yapının oluşması gerekir.

Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, parlamentonun kral karşısında kazandığı yetki ve güçler, zamanla özerk bir yapılanışa kaynaklık ederek, feodal meclislerin temsili bir kurum olarak parlamentoya dönüşmesine yol açacaktır. Bu ise, yürütme karşısında parlamentoyu görelî özerk bir düzeye yükseltecektir. Yürütme, yasama ve yargı arasında güç ayrımına yol açacak şekilde, bu kurumlara hukuksal ve siyasal yetkilerin, sorumlulukların paylaşımına farklı işlevler yükleyen bu süreçle birlikte, parlamentonun yanı sıra, yargı da görelî özerk bir düzeye çıkacaktır. Görelî özerk bir düzeye çıkan parlamentonun etkin biçimde işleyebilmesi için şu işlevleri üstlenmesi gerekir:

Birincisi, yürütmenin başını onaylayarak atamak, gerektiğinde gensorularla görevden alıp yerine yenisini atamak;

İkincisi, yürütme organının yetkilerini ve sorumluluklarını belirleyen yasaları çıkarmak, yürütmenin bu yasalara uyup uymadığını saptayıp yargıya havale etmek;

Üçüncüsü, yürütme organının hazırladığı bütçeyi onaylamak ya da reddetmek;

Dördüncüsü, farklı sınıfların, toplumsal katmanların, kesimlerin güçleri oranında parlamentoda temsil edilmelerini olanaklı kılacak yasal düzenekleri hazırlamak;

Beşincisi, parlamento kendisini, farklı sınıfları, toplumsal katmanları ve kesimleri temsil edenlerin siyasal değerlerini, inanışlarını açık biçimde ortaya koymalarını olanaklı kılan, özgür bir tartışma ve konuşma platformuna dönüştürmesi.

Kapitalist toplumda, üstyapı içinde ortaya çıkan siyasal sistemde, yürütme ile parlamento arasındaki ilişki kendisini iki biçimde ortaya koyar: birincisi, yürütme organının parlamento karşısında bağımsızlığını ve sorumsuzluğunu içeren “başkanlık sistemi”; ikincisi, yürütme organının parlamentoya bağımlılığını ve ona karşı sorumluluğunu öngören “parlamber sistem”.

Klasik örneğine A.B.D.’de rastladığımız başkanlık sisteminde, yürütme organının başı yani devlet başkanı doğrudan halk tarafından seçilir. Seçim doğrudan olabileceği gibi dolaylı biçimlerde de gerçekleşebilir; bir dereceli olabileceği gibi iki dereceli de olabilir. Halk tarafından seçilen başkan, parlamento karşısında hiç bir sorumluluğu olmadığı gibi, gerektiğinde parlamentoyu feshetme yetkisine de sahiptir. Başkanlık sisteminin tersine parlamber sistemde, yürütmenin başı ve diğer üyeleri parlamento tarafından atandıkları için, parlamentoya karşı sorumludurlar.

Her iki sistemde de, “kuvvetlerin birliği” ilkesi çerçevesinde, parlamento ile yürütme organı arasında belli bir güç dengesinden bahsedilebilir. Bu güç dengesi üstüne Arend şöyle bir değerlendirme yapar: “Bir parlamber sistemde yasama organının kabineyi düşürme yetkisinin mantıksal paraleli, başkanın da parlamentoyu feshederek yeni seçimlere gitme yetkisine sahip olmasıdır. Aynı şekilde, başkanlık sisteminde yasama organının başkanı düşürmesinin paraleli, başkanın da yasama organını feshetmesidir.”¹⁹⁸

Parlamber sistemde ortaya çıkan en önemli sorun, “yürütmenin

istikrarsızlığı” durumudur. Bu siyasal istikrarsızlık, yürütme gücünü ele geçirmiş olan bir partinin parlamentoda çoğunluğu kaybetmesinde ortaya çıkar. Başkanlık sisteminde ortaya çıkan en önemli sorun ise, parlamento ile yürütme organı arasındaki ilişkinin “*kilitlenmesi*”dir. Kilitlenme, genellikle yürütme organı ile parlamentonun kullandıkları yetkilerin ve üstlendikleri sorumlulukların içeriklerinin ve sınırlarının açıkça belirtilmediği yerde karşımıza çıkar. Özellikle halk oyuyla seçilen bir başkan ile, parlamentoda çoğunluğu elde tutan bir partinin farklı güçleri temsil etmesi durumunda, yürütme ile yasama arasında bir kilitlenme kendisini gösterir.

Arend, kimi özellikleri açısından birbirinden farklı olan bu iki sorun üstüne şu açıklamayı yapar: “Başkanlık sistemleri, başkanın yasama karşısında bağımsız kılmak suretiyle sorunu çözmektedir. Öte yandan, yürütme ve yasamanın birbirinden bağımsızlığı, bunlar arasında ciddi anlaşmazlıklar ve kilitlenmeler ihtimalini ortaya çıkarır; bunlar, parlamenter hükümet şeklinde olduğu gibi yürütme organının başını düşürmek ve yasama organının çoğunluğunun tercihiyle daha uyumlu bir yönetimi atamak yoluyla ortadan kaldırılır.”¹⁹⁹

Parlamentonun yürütme organı karşısındaki üstünlüğü, ilke olarak her iki sistemde de kabul edilir; ama uygulamada, özellikle son zamanlarda ortaya çıkan kimi yeni oluşumların etkisiyle, her iki sistemde de parlamentonun yürütme organı karşısındaki üstünlüğü zayıflamış, etkisi ve gücü ikinci plana düşmüştür. Batı Avrupa’da, özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan şu koşulların sonucunda, yasamanın önemi giderek zayıflamıştır:

Birincisi, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra büyük bir çöküntü içine girmiş olan Batı Avrupa ekonomisinin yeniden restorasyonu için, kapitalist devletler bir dizi ekonomik, siyasal, kültürel işlevler üstlendiler. Devletlerin öncülüğünde ya da büyük desteği sayesinde bilimsel ve teknik devrimin ihtiyaçları doğrultusunda nükleer, elektronik ve bilgisayar sanayinin kurulmasıyla birlikte, eski teknolojilerin yerini hızla yenileri almaya başladı. Eski sanayi tesislerinin

yerine yenilerinin geçirilmesinde, savaşın yıktığı ulaşım ve haberleşme sisteminin onarılıp yeniden restore edilmesinde, ulusal sanayinin uluslararası pazarlarda rekabet gücünün arttırılmasında devletler ya doğrudan öncü işlevler üstlenmişler, ya da dolaylı olarak bu işlevleri üstlenecek kuruluşlara yardım yapmış, büyük bir destek vermişlerdir.

İkincisi, ekonomik ve sosyal gelişmeye koşturarak, tıp ile tekniğe ilişkin yeni faaliyetlerin düzenlenmesinde devlet öncülük yapmıştır. Binlerce bilim adamı, teknik kadro ve idari personel çalıştıran dev araştırma enstitülerini bizzat devletler kurmuştur. Devletler, genel ve mesleki eğitim yoluyla, askeri, hukuki, ticari, sanayi faaliyetlerinde kullanılmak üzere gerekli olan onbinlerce personel yetiştirme işini de üstlenmiştir.

Üçüncüsü, özellikle savaş, seferberlik ve olağanüstü dönemde, hukuksal ve siyasal faaliyetlerin hızlı biçimde ve merkezi olarak gerçekleştirilebilmesi için, yetkilerin, güçlerin ve sorumlulukların bir merkezde toplanmasına gereksinim duyulmuş, bu da yürütme organını parlamento karşısında daha etkin bir konuma yükseltmiştir.

Bu koşulların bir araya gelmesi sonucunda, devlet içinde ortaya çıkan yetkilerin, güçlerin ve sorumlulukların önemli bir kısmı yürütme organının elinde toplanmaya başlamıştır. Öyle ki, geçmişte parlamentonun yetki alanı içinde olan bir çok faaliyet, yürütme organının yetki alanı içine kaydırılmıştır. Bu aşamadan sonra, parlamentonun onayına gereksinim duymadan, yürütme organı -kanun gücünde karamameler örneğinde olduğu gibi- bir çok yetkiye sahip olmuştur.

Yürütme organının parlamento karşısında daha etkin bir konuma yükselmesine yol açan ekonomik ve sosyal nedenlerin yanı sıra, siyasal nedenlerden de bahsetmek olanaklıdır. Siyasal nedenlerin başında ise siyasal partilerin iç örgütlenmesinin parti içi disiplini önplana çıkaracak biçimde katılaştırılması gelir. Merkezi denetimin egemen olduğu, katı bir iç disipline sahip olan siyasal partiler, dev-

let ile sivil toplum arasında aracı olma işlevini daha etkin üstlenebildikleri gibi, yürütmenin parlamento içindeki gücünü de kalıcılaştırırlar. Parti içi disiplin vasıtasıyla, bir kez parlamento içinde çoğunluğu ele geçirmiş bir parti, artık yasama süreci boyunca yürütmeye gereksinim duyduğu desteği sağlayabilmektedir.

Yürütmenin parlamento karşısında etkin bir düzeye çıkmasına yol açan ikinci siyasal neden, özellikle A.B.D.'de ve İngiltere'de karşımıza çıkan iki partili sistemin varlığıdır. İki partili sistem sayesinde, parlamento içerisinde çoğunluğu elde eden parti, yürütme ve parlamento içerisindeki üstün konumunu uzun süre koruyabilmektedir.

Kapitalist toplumda, parlamentolar kendi başlarına değil, ancak birlikte yer aldıkları, ortak bir işleyişe sahip oldukları siyasal partilerle birlikte bir anlam ifade eder; partilerle uyumlu işledikleri oranda etkin işlevler üstlenebilirler. Kapitalist devletin, temsili kurumlar vasıtasıyla demokratik bir biçime girmesinde, parlamentoların yanı sıra, siyasal partilerde önemli işlevler üstlenir. Siyasal sistemin demokratik bir nitelik kazanabilmesi için, parlamentonun yanı sıra, iki ya da daha çok partiyi içeren bir siyasal partiler düzeninin bulunması gerekir.

Kapitalist toplumda, parlamenter sistemin bir parçası anlamında, iki tür siyasal parti sistemiyle karşı karşı geliriz: "İki partili sistem" ile "çok partili sistem". Tek partili sistem, yapısal ve işlevsel açıdan, temsili kurumların işleyişini kesintiye uğratarak varlıklarını ortadan kaldırdığından, kapitalist devletin demokratik biçimiyle uyumsuz olduğu için burada üstünde durulmayacaktır.

İki partili sistemi, kuramsal olarak parti sayısının iki ile sınırlandırmasını içermediği gibi, bu anlama da gelmez. Tersine, kuramsal olarak üç ya da daha fazla partinin varlığı kabul edilebilir, ama sistemin işleyişi öylesine farklı şekillerde düzenlenmiştir ki, söz konusu sisteme uyulduğu ve sistem içinde kalındığı sürece ancak iki parti, etkin bir varlık göstererek parlamentoda temsil edilebilirler. Özel şekilde düzenlenmiş seçim sistemleri, seçim teknikleri, seçim yön-

temleri sayesinde, sadece merkez sağda ya da solda yer alan, hatta A.B.D.'de olduğu gibi "sola" hiç yer vermeyen iki partiden birinin iktidara yükseltilmesiyle birlikte, diğerinin muhalefette kalarak sıranın kendisine gelmesi beklemesi sağlanmıştır.

İki partili sisteme oranla çok partili sistem, en azında biçimsel açıdan daha demokratik bir görünüm arz eder. En azından içerikleriyle açısından, anlamlı ve somut ayrılıklar gösterebilen ikiden çok partinin ortada bulunması, farklı çıkarlara sahip kesimlerin parlamentoda kendilerini temsil etmelerinin derecesini yükselteceği gibi, temsilin gerçeklik düzeyini de arttırabilir. Çok partili sistem, temsilin biçimselliğine kısmen sınır getirerek, demokrasinin gerçeklik derecesini arttırabilir. Çok partili sistemin etkin olarak işlediği ülkeler, daha çok Batı Avrupa'da yer alır.

Kapitalist toplumda, siyasal sistemin zorunlu bir parçası olan siyasal partiler, kapitalist devlet ile sivil toplum arasında bir "köprü" işlevini üstlenirler. Siyasal partiler, devletin meşruluğunu arttıran, yasallığını güçlendiren verili ve kabul gören değerler çerçevesinde, bireyleri denetleyip yönlendirerek, devlet için gerekli olan toplumsal dayanakları hazırlarlar. Eğer bireyler, biçimsel açıdan kendilerini temsil eden kurumların demokratikliğine bir kez inanırlarsa, o zaman devlet ile bireyler arasındaki bağ içselleşir, kalıcı bir biçime girerek sağlamlaşır. Bu yoldan, kapitalist devletin, içerik ve üstlendiği işlevlerin niteliği açısından egemen sınıflara olan bağımlılığının üstü örtülür, ulusal egemenliği ya da halk egemenliğini temsil eden bir kurum görünümü verdilerek, toplum katında meşruluğu yükseltilir.

Devlet ile siyasal partiler arasındaki uyuma dikkat çekilirken, devlete karşıt olan siyasal partilerin varlığını gözden uzak tutmak gerekir. Emekçi sınıfları, kadınları, ezilen diğer kesimleri temsil eden partiler ile sermayeyi temsil eden partiler, ekonomik sömürünün ve toplumsal bağımlılığın iç mantığı çerçevesinde, birer karşıt güç olarak karşı karşıya gelmelerine karşın, siyasal sistemin bütünlüğü içinde yer alarak, biçimsel de olsa, birbirlerini

koşullayan ve tamamlayan işlevler üstlenerek, bir bütün olarak sistemin meşrulaştırılmasını arttıırırlar. Taşdıkları yetkiler, kullandıkları güçler, üstlendikleri işlevler, sistemin bütünlüğüne uyarlandığından, bu partiler arasındaki karşıtlık, sistemin iç mantığına uyarlanacak şekilde sınırlandırılıp denetim altına alınarak, esnek ve yumuşak kılınır ve bu yoldan siyasal bölünmenin, toplumsal parçalanmanın önüne geçilir.

Kapitalist toplumda, devlete demokratik bir görünüm veren temsili kurumlar, yani parlamentolar ve siyasal partiler, biçimsel açıdan halkı temsil eder görünürlerken, gerçekte toplum içinde hatırı sayılır bir ağırlığı olan bir sınıfı ya da toplumsal katmanları temsil ederler. Toplumun ve devletin sınıfsal niteliğinden dolayı, bu temsil hem eksik ve sınırlı gerçekleşir hem de yeterince gerçekçi değildir. Kapitalist toplumda ortaya çıkan temsili demokrasinin biçimselliğinin nedeni de budur.

Biçimsel açıdan hangi işlevi üstlenirse üstlensin, kapitalist toplumda ortaya çıkan parlamentoların ana işlevi, devletin temsil ettiği egemen sınıfın, cinsin ya da ulusun iktidarını yasal ve meşru bir biçime sokmaktır. Kapitalist toplumda parlamentolar, dört ya da beş yılda bir, egemen kesimleri temsil eden şu ya da bu partiye oy vermek, şu ya da bu temsilciyi seçmek için halkı seçim sandıklarına taşırlar. Seçtikleri temsilcileri, temsilcilerin kullandıkları yetkileri ve güçleri, üstlendikleri yükümlülükleri ve sorumlulukları doğrudan denetleyemeyen halk, sadece birkaç yılda bir yenilenen seçimler vasıtasıyla onları dolaylı olarak denetleyebilir. Sınırlı bağlamda ortaya çıkan, geçişi bir zaman dilimine yerleştirilen bu dolaylı denetimin etkisi, her seçimde kullandıkları oyların rengini dile getiren “hayır” ya da “evet” de kendisini gösterir.

Her ne kadar modern anlamında parlamentolar kapitalist toplumun bir ürünüyseler ve kapitalist devletin yasallık düzeyini ve meşruluk derecesini yükseltme işlevini üstlenmişlerse de, yine de demokratik bir toplumun kurulmasında parlamentolardan vazgeçilemez. Sınıfsız, sömürsüz, devletsiz bir topluma, yani gerçek

anlamda demokratik bir topluma geçişte parlamentoların önemi yadsınamaz.

Sosyalist toplumda parlamentoların yeri ve üstlenebilecekleri kimi işlevleri belirlemeye çalışan Hudgson, “genel anlamda parlamento” ile “burjuva parlamentosu” kavramlarını birbirinden ayırır. Yazar, genel anlamda parlamentonun kapitalist devletin zorunlu bir parçası olmadığını, kapitalist devletin ortadan kaldırılmasından sonra, sosyalist toplumda da varlığını koruyabileceğine, koruması gerektiğine işaret eder. Yazara göre, kapitalist toplumda parlamentolar, genellikle “burjuvazinin çıkarlarını” yansıtmalarına karşın, “zorunlu olarak burjuva sınıfının yönetimiyle bağlantılı” değildir.²⁰⁰

Kapitalist toplumda parlamento, toplumun sınıfsal niteliğinden dolayı burjuvazinin siyasal egemenlik aracı şekline dönüştürülmüştür. Parlamentoları, bir bakıma kendi başlarına amaç olmaktan çıkılarak, kapitalist devletin meşrulaşmasını üstlenen basit bir araca dönüştüren koşullar ortadan kaldırıldığı zaman, yani sosyalist topluma geçildikten sonra, etkin işlevler üstlenen parlamentolar, toplumun demokratikleşmesinin vazgeçilmez kurumları olurlar. “Geliştirilmiş ve yeniden şekillendirilmiş bir çeşit parlamento” sosyalizmde varolabilir. Bu nedenle “tüm sosyalist dönüşümleri gerçekleştirmek için parlamentonun ortadan kaldırılması gerekmez”²⁰¹

Hudgson’a göre sosyalist toplumda şu iki koşulun birlikte ve bir arada bulunması durumunda, parlamentonun, toplumu dönüştürücü ve yeniden kurucu işlevleri açısından etkin bir nitelik kazanarak, demokratik bir kuruma dönüşüp, halkın kendi kendisini temsil etmesinin ve yönetmesinin temel alanına dönüşecektir: birincisi, dolaylı demokrasinin bir parçası olan, etkin bir şekilde işleyen temsili kurumların yanı sıra, doğrudan demokrasinin bir parçası olan konseylerin geliştirilerek, temsili kurum ile konseyler arasında özgül bir eklemlenmenin gündeme getirilmesi; ikincisi, bilinçli ve örgütlü halk mücadelesinin her zaman ve her yerde parlamentonun arkasında hazır bulundurulması.

Sosyalist toplumda parlamento ve konseyler arasındaki ilişkiyi bu şekilde formüle eden yazar, aynı zamanda kapitalist toplumda bile, parlamentoların sadece burjuva sınıfının değil, ama aynı zamanda onun karşısı olan işçi sınıfının siyasal mücadelesinin ve ideolojik hegemonyasının örgütlendiği kurumlar olarak farklı işlevler üstlenebileceklerine de dikkat çeker. Hudgson'un dediği gibi, parlamentoların, "işçi sınıfının gücünün şekillenmesi ve esas mücadelenin kendi takdir ettiği kanallarda yönlendirilmesi konusunda da büyük gücü olduğu kabul edilmelidir."²⁰²

HUKUK VE DEMOKRASİ

Feodal toplumda yargı yetkisi, kral, kilise ve feodal sınıf arasında paylaştırıldığından, hukuksal yetkiler ve sorumluluklar bu üç kesim arasında bölünmüş olduğu gibi, yöresel ve kişisel niteliklerden de arındırılmamıştır. Yani feodal toplumda mahkemeler, kilisenin, feodal beylerin ve kralın kişisel iradesini göre farklı içerikler kazanıp, değişik işlevler üstlenebilmektedir.

Monarşinin mutlak bir biçime bürünmesinden sonra, hukuksal yetkilerin bir merkezde toplanmasını olanaklı kılacak şekilde kilise mahkemesinin yetkilerine sınır çizildi, yerel feodal mahkemeler ortadan kaldırıldı ya da kral mahkemesine bağlandı. Böylece hukuksal bölünmüşlük yok edildiği gibi, feodal hukukun yöresel ve bölgesel niteliği de ortadan kaldırıldı; ama feodal hukukun kişisel niteliği varlığını bir süre daha korudu. Parlamentoların, monarşi karşısında etkin bir düzeye çıkarak, kralın yetkilerine, güçlerine ve sorumluluklarına sınır çizerek, bunları parlamentonun denetimine sokmalarına kadar hukukun kişisel niteliği varlığını korudu.

Feodal toplumda hukuk, kilisenin toplum içindeki etkinliğinden dolayı dinsel bir içeriğe sahipti. İster kral kullansın isterse kilise ya da feodal sınıf; hukuksal yetkilerin, güçlerin ve sorumlulukların

tanrısal bir kaynağı olduğu inancı egemendi. Kilise tarafından kut-sanıp yüceltilmediği sürece, ne kral ne de feodal beyler hiç bir hukuksal ve siyasal yetkiyi, gücü kullanamazdı, hiç bir sorumluluğu üstlenemezdi.

Yine feodal toplumda hukuk, devleti, egemen sınıfı ve kiliseyi, iç örgütlenmeleri açısından aynı kurallara bağladığından, kapitalist toplumda karşımıza çıkan yargının görelî özerkliğine olanak vermediği gibi, biçimsel açıdan hukukun üstünlüğü de söz konusu olamazdı. Ayrıca, egemen sınıflar karşısında olsun, bir düzey olarak ekonomik yapı karşısında olsun, kapitalist toplumda karşımıza çıkan devletin görelî özerkliğini de olanaksız kılıyordu. Bunların yanı sıra, kilise ile devlet arasındaki ilişkilerin iç içe geçmesini olanaklı kıldığı için, ne devletin laikleşmesini olanaklı kılıyor ne de kilisenin devlet karşısında özerkleşmesinin zeminini sağlıyordu.

Feodal hukuk, sadece egemen sınıflar ile bağımlı sınıflar arasındaki eşitsizliği yasal kılmiyordu; aynı zamanda, egemen sınıfın üyeleri arasında ortaya çıkan eşitsizlikleri ve ayrıcalıkları da içeriyordu. Yani bireylerin yasalar karşısındaki eşitliğini ve özgürlüğünü içermeyi için, kapitalist devletin toplumsal dayanaklarının oluşturulmasında, devletin meşruluk kazandırılmasında, rekabetçi ve serbest işleyen piyasanın oluşturulmasında farklı işlevler üstlenebilen özerk birey temasına yer vermiyordu.

Feodal hukuk aynı zamanda ataerkil bir yana sahipti. Kadınlara, toplum içinde yasalar karşısında, biçimsel de olsa hiç bir hak tanımiyordu. Miras hakkı babadan oğula geçtiği için, bırakınız kız çocuklarını, büyük oğuldan sonra gelen diğer erkek çocukların bile miras hakkı yoktu.

Feodalizmden kapitalizme geçişle birlikte, bu olumsuz özellikler birer birer tasfiye edilir. Geçtiğimiz bölümlerde bu geçiş sürecinin farklı boyutlarına kimi göndermelerde bulunduğumuz bu sürecin sonucunda, kapitalist devlet, bir yandan laik bir biçime girer öte yandan hukuksal nitelikler kazanarak parlamenter bir görünüm kazanır. Bu ise, hukukun üstünlüğü çerçevesinde yargının görece

özerkliğini ortaya çıkarır.

Kapitalist devletin, yapısal ve işlevsel açıdan gelişip kalıcı bir biçimi girmesiyle birlikte, hukukun feodal nitelikleri birer birer tasfiye edilir. Kilise ile devlet arasındaki içsel bağ kesilerek, kilisenin özerkleşmesi sağlanırken, aynı zamanda devlet de laik bir biçime girer. Bu farklılaşmaya paralel biçimde, bireylerin yasalar karşısında eşitliği benimsenerek, feodal hukukun üç önemli özelliği olan, hukuksal kuralların yöreselliği, bölgeselliği, kişiselliği ortadan kaldırıldığı gibi, bu soylu sınıf üyelerine tanınan hukuksal ve yasal ayrıcalıklara da son verilir. Bireylerin yasalar karşısındaki soyut eşitliği, ancak çok geç dönemlerde yine soyut olan kadın ve erkek eşitliğine dönüşecektir. Bu ise en azından biçimsel açıdan, feodal hukukun ataerkil yanlarını ortadan kaldırır, toplum içindeki etkisini sınırlayıp, gücünü azaltır.

Bu değişikliklerden sonra hukuk, kapitalist devlete demokratik bir biçimi veren şu iki önemli yeniliği içermeye başlar: birincisi, bireylerin sahip oldukları hakları ve özgürlükleri siyasal iktidar karşısında güvence altına almak; ikincisi, mevcut anayasal sistem çerçevesi içinde yürütme ve parlamentonun yargının denetimi ve gözetimi altına sokulması. Bu iki yenilik, kendisini “*hukukun üstünlüğü*”, “*yargının bağımsızlığı*” ve “*insan hakları düzeni*” biçiminde kavramlaştıran yeni bir yapısal oluşuma kaynaklık ederek, parlamenter sistemin yasal dayanaklarını güçlendirecektir.

Kapitalist toplumda hukuk, bireyleri yasalar karşısında eşit ve özür kılarken, kapitalist devletin meşruluğunu yükselten, yasallık derecesini arttıran şu iki işlevi birlikte yerine getirir: birincisi, yasal bir çerçeve içinde bireyler arası rekabeti keskinleştirir, derinleştirir, yoğunlaştırır; bu yoldan bireyler arasında ortaya çıkan rekabeti ve mücadeleyi önplana çıkararak, sınıfsal mücadeleyi gizler, örtük kılar, bastırıp geriye iter; ikincisi, devlet ile egemen sınıflar arasındaki bağı dolaylı kılarak, içerik ve üstlendiği işlevler açısından devletin egemen sınıflara olan bağımlılığının üstünü örter.

Feodal hukuk karşısındaki üstünlüğü ne oranda yüksek olursa

olsun, hangi anlamı içerirse içersin, kapitalist toplumda ortaya çıkan hukuk, eşitliği ve özgürlüğü biçimsel açıdan tanıyıp onayladığı için; bu toplumda ortaya çıkan demokrasi de, temsili kurumlara dayanır onlar tarafından taşınır. Bu yüzden biçimsel olduğu gibi eksik ve sınırlı özellikleri de içerir. Oysa gerçek bir demokrasi, somut bir eşitliğin yanı sıra etkin bir özgürlüğü içerir. Eşitlik denilince, sadece hukuksal ve siyasal eşitlikler değil, fakat aynı zamanda, bu eşitliklerin içeriğini doldurarak gerçekleşme olanaklarını arttıran ekonomik ve sosyal eşitlikler anlaşılmalıdır. Bu bağlamda, demokrasi ile eşitlik arasındaki bağlantı üstüne Bottomore şu değerlendirmeyi yapar: “Demokrasinin en gelişmiş anlamlarından biri, insanlar arasında önemli ölçüde eşitlik olması gereğini içler: Bu hem bir toplum mensubunun tüm yetişkinlerin toplum yaşamının önemli yönlerini belirleyen kararlar üzerinde olabildiğince eşit bir etkiye sahip olmaları gerektiği anlamındadır; hem de servete, toplumsal mertebeye, eğitim ve bilgiye erişmedeki eşitsizliklerin, bazı insan kümelerinin diğerlerine devamlı olarak boyun eğmesiyle sonuçlanacak ya da siyasal hakların fiilen kullanılmasında büyük eşitsizlikler yaratacak kadar büyük olmaması anlamında böyledir.”²⁰³

Kapitalist toplumda hukuksal ve siyasal haklar ne kadar gelişmiş olursa olsun, devletin iskeletini oluşturan bürokrasinin varlığından dolayı, demokrasi her zaman eksik ve sınırlı işler. Bürokrasi, bir yandan temsili kurumların gücünü sınırlayarak etkisini düşürür, öte yandan kendisini yaşamın her yanına yayarak, ayrıcalıkları olanaklı kılan hiyerarşik bir yapının benimsenmesine yol açar. Bürokraside, ister yetkilerin ve sorumlulukların belirlenmesinde olsun, ister görevlilerin atanmasında ya da görevden alınmalarında olsun, isterse kararların alınıp uygulanmasında ve uygulama sonuçlarının gözetlenmesinde olsun, her şey yukarıdan aşağıya uzanacak şekilde, hiyerarşik biçimde örgütlenmiştir. Bottomore’un dediği gibi: “Demokrasi atanmış görevlilerin yerine, kısa süre için seçimle gelen görevlileri koymak, görevden uzaklaşmalarda ise disiplin yönetmeliklerinin yerine seçimi getirmek ister.”²⁰⁴

Kapitalist toplumda, bireyleri birbirine rakip kılan ekonomik sömürü öylesini derinleşmiş, insanın metaya bağımlılığı yani yabancılaşıma öylesine yoğunlaşmış, bunları içeren, taşıyan aktaran ayrıcalıklar öylesini kökleşmiş ki, bu toplumda ortaya çıkan, bireylere tanınan, yasal güvence altına alınan fırsat eşitliklerinin somut ve etkin sonuçlarından bahsetmek güçleşmektedir. Bottomore'un dikkat çektiği gibi, "Fırsat eşitliği ancak sınıfsız ve seçkinsiz bir toplumda gerçeklik kazanacaktır ve kavramın kendisi o zaman atıl hale gelecektir. Çünkü her yeni kuşaktaki bireylerin eşit yaşama şansları olağan olaylardan biri haline gelecek ve fırsat fikri daha yüksek bir sınıfla savaşımın değil, her bireyin kişi olarak sahip olduğu" zihinsel ve ruhsal yetilerini, "başka insanlarla özgür bir birliktelik içinde tam olarak geliştirme olanağını ifade edecektir"²⁰⁵

Hukukun ulusal ve uluslararası boyutu dikkate alındığı zaman, kapitalist toplumda ortaya çıkan haklar içerisinde "azınlık hakkı"nın özel bir yeri vardır. Özellikle günümüze ait olan azınlık hakları sorunu kendisini kapitalist toplumda iki değişik düzlemde ortaya koyar:

Birincisi, üniter bir devlet çinde, parlamentoda ortaya çıkan azınlığın çoğunluk karşısındaki haklarının korunarak güvence altına alınması; yani demokratik yollardan iktidara gelebilme hakkının tanınıp korunması sorunu;

İkincisi, toplum içinde ortaya çıkan, kendisini siyasal düzeyde devletin federasyon ya da konfederasyon biçimine girmesine yol açabilecek, ya da kültürel özerklik kapsamı içinde devletin üniter yapısına sınır çizebilecek bir etnik ya da ulusal azınlıklar sorunu olarak karşımıza çıkar.

Azınlık sorunu, günümüzde iç hukuka uluslararası bir biçim vermiştir. Öyle ki, artık azınlık hakları, uluslararası hukukun bir parçasına dönüşerek, bu hakları tanımayan devletlerin başını ağrıtmaya başlamıştır. Ayrıca, bir başka açıdan bakıldığında, farklı etnisitelelerin, ya da ulusal azınlıkların bulunduğu ülkelerde, bireylere tanınan hakların ve özgürlüklerin biçimselliği, orada yer alan etnik baskıyı

gizlediğinden dolayı, değişik bir ideolojik işlev daha üstlenmeye başlamıştır.

Kapitalist toplumda ortaya çıkan parlamentoların ve siyasal partilerin yanı sıra, hukuksal kurumlar, sözleşmeler, bildiriler, belgeler yürürlükteki anayasal sistemin bir parçası oldukları zaman, etkin işlevler üstlenerek, somut bir anlam kazanabilirler. Anayasaların demokratik içeriği ne kadar yüksekse, anayasanın dile getirdiği haklar ve özgürlüklerin içeriği de o oranda demokratik olur, toplum içinde etkisi kalıcılaşır, gücü pekişir, varlığı somutlaşır.

Anayasaların içerik olarak demokratik olup olmamaları ile biçimsel açıdan uygulanır olup olmamalarını birbirine karıştırmamak gerekir. Bir anayasa, güçlü bir parlamento ve etkin bir siyasal parti sisteminin yanı sıra, demokratik biçimde işleyen bir seçim sistemiyle birlikte ortaya çıkmamışsa, ifade ettiği hakların ve özgürlüklerin demokratikliği ne kadar yüksek olursa olsun, somut bir anlam ifade etmez. Ayrıca, değişik toplumsal sınıfların ve katmanların yürüttüğü bilinçli ve örgütlü mücadeleleri olanaklı kılan siyasal partiler olmadan da, anayasaların içerdiği hakları uygulamak, geliştirip yetkinleştirmek, koruyup devamını sağlamak olanaksızdır. Wheare'ın dediği gibi, kapitalist siyasal yapı içinde "siyasal partiler o denli önemlidir ki, insan anayasaların yalnızca bir iskelet olduğunu, partilerin buna et ve kan taşıdığını ve bunun siyasal örgüte yaşam ve kişilik verdiğini" söyleyebiliriz.²⁰⁶

DEVLETİN MEŞRULAŞMASI

O'Donnell, genel olarak devleti, özel olarak da kapitalist devleti "bir toplumsal egemenlik ilişkisi ya da daha doğru bir ifadeyle toplumsal egemenlik ilişkisinin bir görünüş biçimi" olarak tanımlar.²⁰⁷ Devlet, temsil ettiği, oluşturduğu, taşıyıp uyguladığı egemenlik ilişkisini iki şekilde elinde tutar: birincisi, "belli bir toprak

parçası üzerinde zor kullanma araçlarını tekeline tutarak”; ikincisi, bu egemenlik ilişkisinin toplum tarafından benimsenebilir, kabul edilebilir, desteklenebilir bir ilişki biçimine sokan “meşrulaştırma araçlarını” düzenleyip denetleyerek.²⁰⁸ Yazara göre kapitalist devlete meşruluk kazadılarak, devletin ulusal egemenliğin ya da halk egemenliğinin özgül biçimi olarak benimsenmesini olanaklı kılan bu meşrulaştırma araçları, “*dışsal*” olarak tanımlanan “*ulus*”, “*yurttaşlık*” ve “*sıradan halk*” tır.

O'Donnell, ulus kavramının içeriğini belirleyip kavramlaştırırken şu tanımları sunar: Ulus, “bir yandan burjuva toplumunun farklılıklarının ve çelişkilerinin üzerindeki dayanışma ilkeleri ağı, öte yandan başka ulusların oluşturduğu ‘ötekilerden’ farklı bir kolektif varlığının kabul edilmesine dayanan bir ‘biz’i tanımlayan kolektif kişilikleri” dile getirir.²⁰⁹

Devlet, toplumsal yapıyı ikiye bölen sınıfsal ayrımları, bu ayrımların ortaya çıkardığı eşitsizlikleri, bu eşitsizliklere kaynaklık eden ekonomik sömürüyü gizlemek için, bireylerin sözde genel isteklerini ve ortak çıkarlarını içeren, taşıyan, dile getiren, dolayısıyla bireyleri temsil eden bir “biz” kimliğinin, bir ortak kişiliğin oluşturulmasına yönelir. Böylesi bir ortak kişiliğin oluşturulması için, öncelikle içeride bireyler arasında ortaya çıkan kimi farklılıklar bastırılır, geriye itilir; dışarıda ise bu bastırmanın kalıcı bir biçime girebilmesi için, dışsal farklılıklar önplana çıkarılarak keskinleştirilir. Devlet, bu yolda “ben” ve “sen”i “biz” içinde eriterek, kendisine toplumsal dayanak olacak ama aynı zamanda meşruluğunu taşıyıp aktaracak, bu yoldan benimsenir kılarak yükseltecek toplumsal özneler yaratır. Ulusal bilincin oluşturulmasının, ana dilin ulusal dine dönüştürülmesinin kurucusu, taşıyıcısı olan bu toplumsal özneler sayesinde, içeride siyasal birliği olanaklı kılar, kültürel türdeşliği ve toplumsal entegrasyonu sağlar.

Bu “biz”, günümüzde “vatandaşlık” olarak tanımlanan toplumsal özneyi içerir, onu taşır, aktarır. Bireylerin, kendilerinin bu şekilde tanımlanarak, yeniden oluşturup kurulmasını benimsemeleri için

vatandaşlık kavramının anlamı ile bireylerin istekleri ve çıkarları arasında biçimsel de olsa bir bağlantının kurulması gerekir. Vatandaşlık kavramının bireyler üstünde ikna edici, etkileyici, sürükleyici bir içeriğe, bir güce sahip olabilmesi için, O'Donnell'a göre şu iki şeyi içermesi gerekir: birincisi, genel ve eşit oy hakkını içeren, taşıyan, aktaran, bunun üstünde yükselen bir siyasal eşitliğin bulunması gerekir; ikincisi, siyasal eşitliğin de içinde yer aldığı diğer hakların ve özgürlüklerin tanınmasını, siyasal iktidarlar karşısında güvence altına alınarak korunmasını olanaklı kılan bir hukukun bulunması gerekir.

Geçtiğimiz bölümlerde, farklı bağlamlarda üstünde durduğumuz gibi, bu iki öge, kapitalist devletin meşrulaştırılmasında şu üç etkiye yol açar:

Birincisi, bireylerin yasalar karşısında eşit konuma yükseltilmesi sayesinde, ortada bir yerde duran, sürüp giden ekonomik sömürünün, bu sömürünün ürünü olan eşitsizliklerin ve ayrıcalıkların üstünün örtülmesi, dolaylı kılınarak farklı şekillerde gösterilmesi;

İkincisi, biçimsel eşitlik ve özgürlük koşulları çerçevesinde, bireyler arası rekabetin geliştirilmesi, derinleştirilmesi, yaygınlaştırılması, keskinleştirilmesi yoluyla, sınıf mücadelesinin bastırılıp geriye itilmesi, üstü örtülerek farklı biçimlere sokulması;

Üçüncüsü, devletin biçimsel açıdan ulusu ya da halkı temsil etmesinin derecesi abartılarak gerçek biçimde algılanmasının sağlanması sonucunda, içeriği ve üstlendiği işlevleri açısından devletin egemen sınıflara olan bağımlılığının gizlenmesi ve farklı biçimlerde gösterilmesi.

O'Donnell, kapitalist devletin meşrulaştırılmasında önemli işlevler üstlenen "sıradan halk" kavramını da şu şekilde tanımlar: Sıradan halk, yani "pueblo" ile "Lo popular", verili hakları ve özgürlükleri içeren adelet düzeninden yeterince pay alamayan geniş emekçi yığınlarını içeren "biz".

O'Donnell'a göre, emekçi yığınları yeterince pay almasalar bile, kapitalist toplumda ortaya çıkan hakların ve özgürlüklerin varlığı

yadsınamaz. Eşitliğin ve özgürlüğün biçimselliği, onların yokluğunu dile getirmez. Sadece daha sınırlı bağlamlarda ve düşük derecelerde gerçekleştiklerini dile getirir. Ayrıca, hakların ve özgürlüklerin gerçekliklerine ilişkin bir inanç ortada olmadan, “vatandaş” ya da “biz” olarak tanımlanan toplumsal öznenin oluşturulması için gerekli olan konsensüs da oluşturulamaz. Konsensüs oluşturulmadan da, devletin, ulusu ya da halkı temsil ederek, toplumun genel çıkarlarını koruduğu savı havada kalır, inandırıcılığını yitirir, bireyler tarafından benimsenmez olur.²¹⁰

Kısaca söylersek, kapitalist devletin meşrulaştırılması için, kendisini farklı düzeylerde ortaya koyan, değişik işlevler üstlenen üç tür toplumsal öznenin oluşturulması gerekir: “Ulus”, “vatandaşlık” ve “sıradan halk”. Devleti oluşturan, devlete toplumsal dayanaklar sağlayan, devletin meşrulaştırılmasını olanaklı kılan bu kolektif öznelerden her biri, devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin kalıcı bir biçime girmesine olanak sağlar. Gerek konsensüsün sağlanmasında, gerekse devlet kurumları tarafından yürütülen iktidarın meşrulaştırılmasında en önemli işlevleri üstlenen belli başlı özneler bu üçüdür.²¹¹

MARKSİST DEVLET KURAMI

İster kapitalist devletin olsun, isterse onun yerine geçmesi tasarlanan işçi devletinin olsun, genel olarak devlete ilişkin analizlerin marksist anlamının somut olarak kavranabilmesi için, öncelikle marksist devlet kuramının belli başlı yanlarının bilinmesi gerekir.

Marksist devlet kuramı, tarihsel materyalizmin belli başlı öncüllerine dayanır, bunları içerir, taşır, aktarır. Bu yüzden, bu öncüllerin kısa bir betimlenmesi yapılmadan, devlet kuramının içeriği ve taşıdığı anlamı doğru olarak anlamak, anlatmak güçleşeceğinden, burada kısaca da olsa bu öncülleri yeniden hatırlamakta fayda vardır:

Birincisi, tarihsel olarak belirlenmiş somut bir toplumsal formasyon içinde ekonomik yapı ile siyasal ve ideolojik üstyapılar birbirlerini karşılıklı olarak etkileyecek şekilde, diyalektik bir etkileşim içindedir;

İkincisi, bu diyalektik etkileşim içinde ekonomik yapı üstyapılar karşısında “temel” ve “son kertede” belirleyici olmasına karşın, üstyapıların da ekonomik yapı karşısında görece özerk bir konumu vardır. Üstyapılar, bu özerk konumları içinde ekonomik yapıyı dönüştürüp yeniden biçimlendirme türünden, kimi etkin ve özgül işlevler üstlenir;

Üçüncüsü, Gramsci’nin diliyle konuşursak, üstyapılar içinde “sivil toplum” ile “politik toplum”, görece özerk bir konum içinde yer alarak, birbirlerini karşılıklı olarak etkilerler;

Dördüncüsü, yine Gramsci’nin diliyle konuşursak, yürütme gücünü, bu gücün kurucusu ve taşıyıcısı olan bürokrasiyi, ordu ve polis teşkilatını ve mahkemeleri içeren politik toplum dar anlamıyla devlete denk düşmesine karşın, parlamentoyu, partileri, sendikaları ve diğer özel kurumları içeren sivil toplum, üstyapılar ile ekonomik yapı arasında bir aracı moment olarak, kendisini hem üstyapılarda hem de sivil toplumda ortaya koyar;

Beşincisi, politik toplum ağırlıkla baskıyı, sivil toplum onayı içermesine karşın, geniş anlamda devletin yapısal bütünlüğü içinde, yani siyasal sistemin bütünlüğü içinde baskı ve onay birlikte yer alır, birbirlerini koşullayıp tamamlarlar;

Altıncısı, devlet, toplumsal işbölümünün ortaya çıkması, üretici güçlerin gelişmesi sonucunda ortaya çıkan toplumun sınıflara ayrılmasının ürünü olduğundan, kural olarak, toplumun içinde ekonomik gücü ele geçirmiş, bu gücü siyasal güce dönüştürüp yasallaştırmak isteyen sınıfın devleti olarak tarih sahnesine çıkar.

Marx ve Engels, devlet üstüne geliştirdikleri analizlerden daha çok dar anlamında devleti dikkate almışlardır. Sivil toplum ve politik toplumun birliği anlamında devlet, daha sonra ortaya çıkan kimi marksistlerin, örneğin Gramsci’nin geliştirdiği kavram-

lar olup, marksist devlet kuramının gelişmesinde bir evreyi ya da aşamayı dile getirirler.

Engels, toplumun sınıflara ayrılması sonucunda ortaya çıkan sınıf mücadelesinin yol açtığı toplumsal yapının bölünmesi tehlikesi ile devletin ortaya çıkışı arasında bir nedensellik ilişkisi kurarak; bir bakıma devletin ortaya çıkışı ile, sınıf mücadelesinin sınırlandırılıp denetim altına alınarak, düzen sınırları içinde tutulması işlevi arasında bir bağlantı kurar: “Devlet, toplumun önlemekte yetersiz kaldığı uzlaşmaz karşıtlıkların içine girdiğinin itirafıdır. Ama, karşıtların, karşıt ekonomik çıkarlara sahip sınıfların, kendilerini ve toplumu kısır bir savaşın içinde eritip tüketmemek için, görünüşte toplum üstünde yer alan, sınıf çatışmasının hafifletilmesini, ‘düzen’ sınırları içinde tutulmasını sağlayan bir güce gereksinim kendisini kabul ettirir: İşte toplumdan doğan, ama onun üstünde yer alan ve giderek ona yabancılaşan bu güç devlettir.”²¹² Bu açıklamasıyla Engels, genel olarak devletin iki temel özelliğine dikkat çeker:

Birincisi, devletin ortaya çıkması ile toplumun sınıflara ayrılmasının yol açtığı sınıf mücadelesinin sınırlandırılıp denetlenerek, düzen sınırları içinde tutulması arasında bir nedensellik ilişkisi vardır;

İkincisi, devlet, sırf bu işlevi üstlenmek için ortaya çıkmış olsa bile, bir kez ortaya çıktıktan sonra, bu işlevi görünüşte toplumun genel çıkarları adına yani iç ve dış tehlikeler karşısında can ve mal güvenliğini sağlama gerekçesiyle üstlenirken, gerçekte ise bu işlevi egemen sınıfların çıkarlarına uygun biçimde yerine getirir; bu ise içeriği ve üstlendiği işlevleri açısından devleti egemen sınıflara bağımlı kılar.

Böylece, ortaya çıkışına kaynaklık eden tarihsel nedenin yanı sıra, üstlendiği ana işlev açısından da devlet egemen sınıfa bağımlı bir kurum olarak tarih sahnesine çıkar. Engels’in dediği gibi: “Devlet (...) kural olarak en güçlü sınıfın, ekonomik bakımdan egemen olan ve bunun sayesinde siyasal bakımdan da egemen duruma gelen ve böylece ezilen sınıfı boyunduruk altında tutan ve bu boyunduruğu sürdürmek için yeni araçlar kazanan sınıfın devletidir.”²¹³

Toplum içinde ortaya çıkan, toplumda ekonomik gücü ele geçirmiş sınıfın iktidarını ulusal egemenlik ya da halk egemenliği biçiminde formüle eden bir genel iktidar biçimine dönüştürerek topluma kabul ettirme işlevini üstlenen devlet, bu işlevi yerine getirebilmesi için, kendisini toplum içinde yer alan sınıflar karşısında özerk bir düzeyde sunması gerekir.

Devlet, bir yandan kendisini, ulusal egemenliği ya da halk egemenliğini temsil eden bir kurum olarak gösterecek; öte yandan bu biçimsel sunumun gerçek olarak algılanması için, içerik ve üstlendiği işlevler açısından egemen sınıflara olan bağımlılığını gizleyebilecek, yani toplumun üstünde yer alan ve toplumu denetleyen, onu baskı altına alıp sömüren karakterini gizleyebilecek bir ideolojiye ve bu ideolojinin oluşturup aktardığı ideolojik söylemlere gereksinim duyar. Engels'in işaret ettiği gibi: "Devlet, bir kez toplum karşısında bağımsız bir güç haline geldiğinde, kendisi de artık yeni bir ideoloji yaratır."²¹⁴

Engels, bir başka yerde, devletin ortaya çıkışı ile iç ve dış tehlikeler karşısında toplumsal yapının korunması işlevi arasında da bir nedensellik ilişkisi kurarak, devletin ortaya çıkışına ilişkin olarak yukarıda dile getirdiği nedenlerden farklı nedenlerin varlığına dikkat çeker: "Toplum, iç ve dış saldırılara karşı, ortak çıkarlarını savunmak üzere, kendi adına bir organizma yaratır."²¹⁵ Aydınlanmacı düşünürlerin dile getirdiği, soyut aklın biçimlendirdiği, özerk bireylerin kurup taşıdığı toplum sözleşmelerinin ürünü olan "yapay sözleşmelerin" kurduğu devletleri anımsatan bu açıklama, devletin ortaya çıkışı ile toplumun genel güvenliğinin oluşturulup korunması arasında bir nedensellik bağlantısı kurar. Bu gerekçeyle, önceleri toplumu temsil etmiş olsa bile, bir kez ortaya çıktıktan sonra, kendi içinde farklılaşıp değişerek egemen sınıfların savunma aracına dönüşür.

Engels'e göre, devlet, önceleri toplumu temsil etme gerekçesiyle kimi kamusal işlevler üstlenmiş olsa da, toplumun sınıflara ayrılmasını kendisine uyarlayarak, zamanla toplum içinde ekonomik gü-

cü ele geçirmiş, bu gücü siyasal güce dönüştürmüş sınıfların denetimine dönüşerek, toplumu temsil etme özelliğini yitirir, giderek toplumun üstünde yer alan, topluma yabancılaşan, toplumu baskılayan, sömüren bir güce dönüşür. Engels, “*Anti Dühring*”de, ortaya çıkışı açısından devlet ile toplum arasında bu türden bir bağlantı kurar. Yani devlet, önceleri toplumu temsil eden bir kurum olarak ortaya çıkar, ardından işbölümünün ortaya çıkardığı işlevsel farklılaşmaya uygun olarak, toplumun sınıflara ayrılmasının iç mantığına kendisini uyarlayarak, ekonomik gücü ele geçirmiş, bu gücü siyasal güce dönüştürmek isteyen sınıflara hizmet etmeye yönelerek, toplumdan yabancılaşır, toplumun üstüne çıkarak onu denetlemeye, baskılamaya başlar. Şöyle der Engels: “Toplum, başlangıçta, basit işbölümü aracılığıyla, kendi ortak çıkarlarını gözetmek için, kendi öz örgenliklerini kurmuştur. Ama zamanla, doruğunda devlet iktidarının oluşturduğu bu örgenlikler, kendi öz çıkarlarına hizmet ederek, toplumun hizmetkarı olmaktan çıkmış, onun efendileri durumuna dönüşmüştür.”²¹⁶

DEVLETİN GÖRECE ÖZERKLİĞİ

Devlet, ortaya çıktıktan sonra yapısal dönüşüm geçirerek sınıf devletine dönüşmüş olsa bile, egemen sınıf ile devlet birebir örtüşmez. Devlet, içinde olduğu tarihsel koşullara, etkisinde kaldığı toplumsal ilişkilere göre, az ya da çok, çıkarlarını savunduğu ve temsil ettiği egemen sınıfların yanı sıra, toplum karşısında da görece özerk bir düzeydedir.

Marx ve Engels, devletin özerkliği sorununu kendi başına bir sorun olarak alıp çok yönlü bir eleştirel analizini yapmamışlardır. Daha çok, ister egemen sınıflar karşısında isterse ekonomik yapı karşısında olsun, devletin görece özerkliğini, sınıflar arası mücadelenin ortaya çıkardığı güç dengesine bağlayarak, özerkliğe geçici

bir anlam yükler gibidirler. Sınıf mücadelesini denetleyerek düzen sınırları içinde tutmaya yönelik devlet, aynı zamanda kendisine, sınıflar karşısında görece özerk bir konum da sağlar. Devletin bu şekilde görece özerkliğini açıklarken, Engels, özellikle 15. ve 17. yüzyıllar arasında Batı Avrupa’da ortaya çıkan, feodal sınıf ile burjuvazi arasındaki güç dengesini dikkate alır. Aynı temayı Marx’da dile getirir. Marx, devletin toplum içinde kazandığı bağımsızlığın göreliliğini ve geçiciliğini göstermek için, İkinci Bonaparte’ı örnek gösterir: “Ancak İkinci Bonaparte zamanındadır ki, devlet tamamen bağımsız olarak görünebilir.”²¹⁷ Buradaki “tamamen bağımsız” kavramının ortaya çıkardığı anlam, özerkliğin göreliliğine ve geçiciliğine gölge düşürür. Ama Marx, bu konuya ilişkin olarak ortaya çıkabilecek kimi anlam belirsizliklerini önlemek istercesine bizi hemen uyarır: “Bununla birlikte, devlet iktidarı havada durmaz. Bonaparte, çok belirli ve üstelik Fransız toplumunun en kalabalık sınıfını, yani *küçük toprak sahibi köylülerini temsil* ediyordu.”²¹⁸

Bonapartizm, kendi içine kapalı, kendi kendisiyle yetinen, birbirlerinden yalıtılmış, aralarında somut ve anlamlı bir etkileşimin olmadığı, küçük köylülerini temsil ediyordu. Marx’ın dediği gibi: “Kendi sınıf çıkarlarını kendi adlarına, ister bir parlamento aracılığı ile, ister bir meclis aracılığı ile savunacak durumda değillerdi. Onlar, kendi kaderlerini temsil etmezler, temsil edilmek zorundadırlar. Onların temsilcileri onlara yukarıdan yağmur ve ışığı gönderen tanrılar gibi, üstün bir yetenekli gibi, mutlak bir hükümetin gücü gibi görünmektedir. Şu halde, küçük toprak sahibi köylülerin politik etkisi, en yüksek ifadesini, toplumun yürütme gücüne bağımlılığında bulur.”²¹⁹

Bu savlar, devletin görece özerkliği ile kapitalist devletin oluşması arasında bir nedensellik ilişkisini içerir gibi. Çünkü görece özerklik teması, feodalizmden kapitalizme geçiş döneminde ortaya çıkan, kapitalist devletin tarihsel dayanağı olan mutlak monarşilerin yanı sıra, yine kapitalist devletin farklı bir biçimi olarak alınan bonapartizme ilişkin olarak ortaya konulur. Yani devletin görece özerk-

liği ile kapitalist devletin yapısal oluşumu ve işlevsel biçimlenişi arasında bir nedensellik ilişkisi kurulabilir.

Devletin özerkliğinin düşük düzeyde gerçekteşmesi ve geçici olmasının en önemli nedeni, kapitalist devletin oluşumunun henüz emekleme aşamasında olmasıdır. Marx ve Engels'in yaşadığı dönemde, ne kapitalist toplumsal formasyon kendi içinde yeterince ayrışarak, düzeylerin ve kurtelerin birbirleri karşısında ve bir bütün olarak toplum karşısında görelî özerklik düzeylerine yükselmesini olanaklı kılabiliştir; ne de bu ayrışma sonucunda devlet egemen sınıfların yanı sıra, ekonomik yapı karşısında yeterince özerkleşmiştir. Marx'dan sonra ortaya çıkan, marksist düşüncenin önde gelen izleyicilerinden biri olan Poulantzas, bir bütün olarak toplumun işlevsel farklılaşması içinde, kapitalist devletin yapısal dönüşümlerini dikkate alarak, görelî özerkliği "özgür özerklik" biçiminde kavramlaştırarak. Kapitalist devletin, ekonomik yapı ve egemen sınıflar karşısındaki özerkliğini özgül özerklik biçiminde tanımlar ve bu özerkliğin kapitalist devlete özgül olduğuna da işaret eder.

Kısaca söylersek, Gramsci'yi de hesaba katarsak, gelişmiş, işlevsel açıdan yeterince ayrışmış bir kapitalist toplumsal formasyon içinde, devletin özerkliği kendisini şu üç düzeyde ortaya koyar:

Birincisi, devlet, üstyapıların bir kertesî olarak, ekonomik yapı karşısında görece özerk düzeydedir;

İkincisi, genel olarak toplumun karşısında, özel olarak da toplum içinde ortaya çıkan egemen sınıflar karşısında devletin görece özerkliği söz konusudur;

Üçüncüsü, üstyapı içinde, dar anlamda devlet olarak alınan politik toplumun sivil toplum karşısında görece özerkliği söz konusudur.

Kapitalist toplumda karşımıza çıkan, devletin görelî özerkliğinin bu üç biçiminin altında farklı nedenler yer alır: Devleti, egemen sınıflar karşısında görece özerk düzeye çıkaran nedenlerin başında, bireylerin dönüştürölüp yeniden kurulma yoluyla yasalar düzeyinde eşit ve özgür öznelerle dönüştürölmesi yer alır. Bu dönüşümle birlik-

te, bireyler arasında ortaya çıkan rekabet ve mücadele, sınıflar arasında ortaya çıkan mücadelenin önüne çıkarılır; bu yoldan sınıf mücadelesinin içeriği çarpıtılır, doğrultusu değiştirilir, örtük kılınarak etkisi en alt düzeye düşürülür. Bu yoldan, devlet kendisini sadece egemen sınıflar karşısında değil diğer sınıflar karşısında hatta gide-rek toplum karşısında da özerk bir düzeye çıkarma olanağını bulur.

Devletin üstyapı içinde sivil toplum karşısında görece özerkliği, aynı zamanda sivil toplumun devlet karşısındaki özerkliğini içerir, bunlar karşılıklı olarak birbirlerini koşullarlar. Bu karşılıklı etkileşim ise, birazdan göreceğimiz gibi, sivil toplum içinde ortaya çıkan ideolojik ve siyasal hegemonyanın örgütlenmesinde önemli işlevler üstlenmiş olan parlamento ile siyasal partilerin varlığıyla yakın bir ilişki içindedir.

DEVLET VE SİVİL TOPLUM

Marx'ın ve Engels'in geliştirdiği devlet kuramı açısından baktığımızda, devletin görece özerkliği sorununda olduğu gibi, sivil toplumun devletle olan ilişkisinde de kimi belirsizliklere rastlarız.

Marx ve Engels, birlikte hazırladıkları “*Alman İdeolojisi*”nde, “sivil toplum”u, üretici güçlerin içinde biçimlendiği, birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen “değişim biçimleri”nin tümü olarak açıklarlar: “İçinde bulunduğumuz aşamadan önceki tüm tarihsel aşamalarda mevcut üretim ilişkilerinin koşullandığı ve buna karşılık kendisi de bu güçleri koşullandıran değişim biçimleri *sivil toplum*’dur”²²⁰ Aynı yapıtın bir başka yerinde, sivil toplumla ilgili bir başka ifadeyle karşılaşıyoruz: “Sivil toplum, üretici güçlerin belli bir gelişme aşaması içinde bireylerin maddi ilişkilerinin hepsini birden içerir. Sivil toplum, bir aşamanın ticari ve sinai yaşamının tümünü birden kucaklar; ve bu bakımdan her ne kadar dışarıda ulus olarak kendisini olurlamak ve içeride devlet olarak ör-

gütlenmek zorundaysa da, devleti ve ulusu aşar.”²²¹

Üstyapı düzeyinde kendisini, ulusal birliği ya da siyasal birliği içeren devlet biçiminde ortaya koysa bile, esas ve dar anlamıyla sivil toplum, üstyapıların üstünde yükseldiği ekonomik sistem olarak alınır ki, bu da kapitalist toplumda, serbest biçimde işleyen rekabetçi piyasayı içerir, taşır. Bu çerçeve içinde bakıldığında sivil toplum, içeriğini ekonomik ilişkilerin oluşturduğu, üstünde siyasal ve ideolojik üstyapıların yükseldiği bir toplumsal ilişkiler sistemi olarak aldığımızda, sivil toplumun dar anlamını genişletmiş oluruz. Nitekim her iki düşünür, sivil topluma bu şekilde geniş bir anlam da yüklerler: “Sivil toplum, sivil toplum olarak burjuvazi ile gelişir; böyle olmakla birlikte, üretimin ve ticaretin doğrudan doğruya sonucu olan ve her zaman devletin ve üstyapının temelini oluşturan toplumsal örgütlenme ile aynı adla belirlenmelidir.”²²²

Kapitalist toplumsal formasyon açısından baktığımızda, ekonomik yapı ile üstyapılar arasındaki diyalektikte, her ne kadar ekonomik yapı “son kerte”de belirleyici ise de, üstyapıların da görece özerk bir konumu vardır. Bu diyalektik, sivil toplum ile politik toplum (yani dar anlamda devlet) arasında ortaya çıkan ilişkide, sivil topluma birincil, politik topluma ise ikincil bir anlam yüklenmesine yol açar. Engels’in dediği gibi: “Dolayısıyla devlet, siyasal düzen ikinci ögeyi, sivil toplum, yani ekonomik ilişkiler alanı belirleyici ögeyi oluşturur. Hegel’in kendisinin onayladığı eski geleneksel devleti belirleyici öge, sivil toplumu da, devlet tarafından belirlenen ikinci öge olarak görüyordu. Nasıl ki, tek başına bırakılmış bir insanda, faaliyetlerin bütün devindirici gücü, onu harekete geçirmek için zorunlu olarak beyinden geçmesi, onun iradesinin dürtüsüne dönüştürülmesi ise, aynı şekilde sivil toplumun bütün gereksinimleri de, iktidardaki sınıf hangisi olursa olsun, herkese kendilerini yasa biçiminde dayatmaları için zorunlu olarak devletin iradesinden geçmelidir. İşte kendiliğinden anlaşılan biçimsel yan budur; sorun, yalnızca salt biçimsel olan iradenin, bireyin olduğu kadar devletin iradesinin de içeriğinin ne olduğu ve

bu içeriğin nerden geldiği sorunudur. Eğer bunun nedenini açıklayacak olursak, modern tarihte, devlet iradesinin içeriğinin, sivil toplumun değişen gereksinimleri ile, şu ya da bu sınıfın üstünlüğüyle, son tahlilde, üretici güçlerin ve değişim ilişkilerinin gelişmesiyle belirlendiğini buluruz.”²²³

Kapitalist toplumda, sivil toplumun devlet karşısında görece özerk bir konuma yükselebilmesi için soyut bireysel haklarını ve özgürlüklerini içeren bir hukuk düzeninin ortaya çıkarak, sivil toplumun bir parçasına dönüşerek, devletin yetkilerine, güçlerine, sorumluluklarına belli bir sınır çizmesi gerekir. Sivil toplumun bu anlamı üstüne Marx şu açıklamayı yapar: “Politik devletin kuruluşu ve sivil burjuva toplumunun ilişkileri yasalarla düzenlenmiş bağımsız bireylere ayrılması, tek bir aşamada gerçekleşmiştir. Feodal çağda, insanlar arasındaki ilişki lonca ayrıcalıkları idiye, şimdi de, bağımsız bireyler arasındaki ilişki ‘hukuk’ olmuştur. Sivil toplumun üyesi olan insan, zorunlu olarak doğal insan olarak görünür. İnsan hakları doğal haklar diye anlaşılır; çünkü, bilinçli eylem, siyasi eylemde yoğunlaşmıştır.”²²⁴

Kapitalist toplumda devlete meşruluk kazandıran toplumsal onay sivil toplum içinde ortaya çıkar, geliştirilip yetkinleştirilir; kapitalist devletin yasal bir biçime girmesini sağlar. Yani, sivil topluma dayanmayan, onun içinde meşruluk kazanmayan bir devlet ne görece özerk bir düzeye çıkar, ne de yasal bir biçime girerek kendisini meşrulaştırabilir. Devlet ile, bireylerin özgür iradelerini içeren, bu iradelerin ürünü olan, bu iradelerin genel biçimde ifade edilmesi olarak alınan toplumsal onay arasındaki ilişkiyi, dolaylı bir şekilde de olsa Marx şöyle dile getirir: “Devlet, egemen sınıf tek tek bireyleri kendi ortak çıkarlarına işlerlik kazandıran ve belli bir dönemin burjuva toplumunun bütününe özetleyen bir biçim olduğu için, bütün olarak kurumlar devlet aracılığıyla bir politik biçime bürünür. İşte yasanın gerçek temelinden koparılmış olan serbest bir iradeye dayandığı yolundaki hayalin kökeni de budur.”²²⁵ Bireyler, soyut eşitlik ve özgürlükler çerçevesinde, devlet karşısında belli bir gü-

vence sağlayan bu genel irade, bu iradenin ürünü olan yasalar, genel olarak hukuksal yapının bir parçası oldukları oranda somut bir anlam kazanabilirler.

Marx, sivil toplumu, bir açıdan üretim ilişkilerinin bütününe içeren bir ekonomik sistem olarak alır, böylece üstyapıların üstünde yükseldiği ekonomik yapıyla sınırlar; bir başka açıdan da ekonomik ilişkileri içeren, kuşatan ama aşan bir toplumsal ilişkiler sistemi olarak alır, sivil toplumun içeriğini üstyapılara uzanacak şekilde genişletir. İkinci anlamında sivil toplum, kendisini hukuksal ve siyasal alanlarda ortaya koyabilen genel bir yapılanmanın içine oturur.

Marx'ın bu uzanımından güç bulan Gramsci, sivil topluma, bir yanıyla üstyapılarda ortaya çıkan; öte yandan, devlet ile toplum arasında bir aracı öğeyi oluşturan yeni bir anlam yükler. Bu dönüşümün ortaya çıkardığı anlamlandırma çerçevesinde sivil toplumun üstlendiği işlevlerde farklılaşır. Dar anlamda ekonomik yapının, geniş anlamda da toplumsal yapının dönüştürülüp yeniden biçimlendirilmesinde katalizör işlevini üstlenecek olan sivil toplum; üstyapılar içinde politik toplum karşısında, toplumsal formasyon düzeyinde de ekonomik yapı karşısında ayrıcalıklı bir konuma yükselir.

Bobbio, Gramsci'de karşımıza çıkan üstyapıların ekonomik yapı karşısındaki özgül konumunu, bu konumundan kaynaklanan etkin ve ayrıcalıklı yanlarını, üstyapıların ekonomik yapı karşısındaki “önceliği” biçiminde yorumlar. Yazara göre, Gramsci'de hem üstyapılar içinde sivil toplum politik toplum karşısında “öncesel” bir konumdadır, hem de toplumsal formasyon düzeyinde sivil toplumun ekonomik yapı karşısındaki “öncesel”liğinden bahsedilebilir. Bobbio'ya göre, üstyapılar içinde sivil toplumun politik toplum karşısındaki önceselliği, sivil toplumun ekonomik yapı ile üstyapılar arasında kurmuş olduğu “aracı” konumundan kaynaklanır.²²⁶ Bu aracı konum, kendisini Gramsci'nin dile getirdiği *Katarsis* (arınma) kavramının anlamında gösterir. Yazara göre, bu kavram, anlamsal içerik açısından, üstyapıların ekonomik yapı karşısında önceselliğini dile getirdiği gibi, üstyapılar düzeyinde de sivil toplu-

mun politik toplum karşısında ki önceselliğini açıklar.²²⁷

Texier, Bobbio'nun *katarsis* kavramını bu şekilde yorumlamasına karşı çıkar. Ona göre, Gramsci'de ortaya çıktığı biçimiyle *katarsis* kavramı, her zaman ve her yerde değil, sadece "geçiş" dönemlerinde, üstyapıların ekonomik yapı karşısındaki etkinliğinin yanı sıra, sivil toplumun politik toplum karşısındaki "etkinliğini" dile getirdiğinden, bütün toplumları ve devletleri içeren genel ve evrensel bir gerçekliği dile getirmez. Texier'e göre, bu genel saptamalar doğru oturtulursa, görülecektir ki, Gramsci, tarihsel materyalizmin genel kuralları açısından Marx'tan farklı düşünmemektedir.

Texier'e göre, Gramsci, üstyapı içinde sivil toplumun önceselliğini belirlerken, Marx ve Engels tarafından formüle edilen ekonomik yapı ile üstyapılar diyalektiğini, Bobbio'nun ileri sürdüğü biçimiyle "ters" çevirmez. Ona göre, toplumsal formasyon içinde üstyapıların ekonomik yapı karşısındaki etkinliği ile, üstyapılar içinde sivil toplumun politik toplum karşısındaki etkinliği Marx'da da vardır. Bu etkinliği, sözcük oyunları vasıtasıyla bir "öncesellik" ilişkisine dönüştürmeyi Gramsci değil, Bobbio'nun kendisi yapmaktadır. Texier'e göre, Gramsci, tarihsel olarak belirlenmiş somut bir toplumsal formasyon içinde "maddi güçlerin içerik ve ideolojilerin biçim olduklarını, maddi güçlerin tarihsel olarak biçimsiz düşünülemeyeceğini ve maddi güçler olmaksızın ideolojilerin birer kapristen başka bir şey" olmayacağını söylerken, Marx'tan farklı bir yol izlememektedir.²²⁸

Tartışmaların bir başka boyutunda yer alan Portelli, Bobbio ile Texier'in, Gramsci'de ortaya çıkan, ekonomik yapı ile üstyapılar arasındaki diyalektiği, biri "öncesellik", diğeri "etkinlik" biçiminde kavramlaştırılmış, tek yanlı bir belirlenim biçiminde ele aldıklarına dikkat çeker. Portelli'ye göre, ister ekonomik yapının üstyapıları üstünde belirleyiciliği olarak alınsın, isterse üstyapıların ekonomik yapı karşısında önceselliği biçiminde formüle edilsin, her iki durumda da bir tek yanlılık içine düşülür. Bu tek yanlı tutumların, eksik, sınırlı hatta yanlış sonuçlara yol açmaları kaçınılmazdır.

Portelli, üstyapılar ile ekonomik yapı arasındaki ilişkiyi, farklı “iki eşit gücün” birbirini karşılıklı olarak etkileyip belirlediği, eşit düzeylerde kendisini dışılayan bir “diyalektik ilişki” olarak alır. Portelli’ye göre, Gramsci’nin kavramlaştırdığı “tarihsel blok” içinde, ekonomik yapı ile üstyapılar eşit bir şekilde birbirlerini karşılıklı olarak etkileyip belirledikleri için, ekonomik yapı ile üstyapı arasında ne öncesellik ne de tek yanlı bir belirlenim söz konusu olamaz.²²⁹

Gramsci’nin düşüncesinde, üstyapıda yer alan sivil toplum “ona-yı” içerir, ona dayanır, onu taşır ve aktarır. Oysa politik toplum “baskıyı” içerir, baskıya dayanır ve baskıyı aktarır. Üstyapılar içinde sivil ve politik toplumun birliği ise, kendisini baskının ve onayın birlikteliği biçiminde ortaya koyar. Bu açıdan bakılınca, ister bir öncesellik biçiminde kavramlaştırılsın, ister belirlenim şeklinde dile getirilsin, isterse eşit güçlerin diyalektik etkileşimi olarak alınsın, üstyapılar içinde sivil toplumun politik toplum karşısındaki özgül konumu, kendisini onayın baskı karşısındaki özgül, ayrıcalıklı konumu olarak gösterir ki; bu da kendisini, sivil toplumda ortaya çıkan ideolojik hegemonyanın, politik toplumda karşımıza çıkan siyasal egemenlik karşısında özgüllüğü biçiminde gösterir.²³⁰

Kapitalist toplumsal formasyon içinde, sivil toplum ile politik toplum arasındaki uyum, kendisini, formasyonun ekonomik, siyasal ve ideolojik düzeylerinin ayrışması sonucunda ortaya çıkan özerklikte ortaya koyar. Düzeyler ve onları içeren kertelerle karşılıklı özerkleşmesi olmaksızın, sivil toplumun politik toplum karşısında görece özerk, etkin ve özgül konumundan bahsedilemez.

Olağan dönemlerde, toplumsal formasyonun birliğini kalıcılaştıran sivil toplum ve politik toplum arasındaki birlik, geçiş dönemlerinde, ya da bu dönemlere hazırlık olarak alınabilen kriz ve bunalım anlarında yerini çelişkiye ve çelişkinin ortaya çıkardığı uyumsuzluğa bırakır. Böylesi dönemlerde ortaya çıkan çelişkileri, çelişkilerin yol açtığı çatışmaları örgütleyebilen kesimler, sivil toplumda ideolojik hegemonyayı örgütleme olanağını bularak devlet ile sivil top-

lum arasındaki uyumlu ilişkiye son verir. Böylece sivil toplumun, devlete toplumsal dayanak sağlama işlevinin yanı sıra, devleti meşrulaştırma işlevine de son verilir. Olağan dönemlere dönebilmek için sivil toplumun yeniden egemen kesimlerin ideolojik hegemonyası altına girmesi gerekir. Bunun gerçekleşmesi için de, devlet, ortaya çıkan bunalımı ya da krizi yok etmeye yönelir, bunun için de şu iki değişik yolu izler:

Birincisi, devlet, kendisine meşruluk kazandıran toplumsal onayı bir kenara bırakır, denetimindeki baskı aygıtlarını harekete geçirerek, sivil toplumda odaklanan, kendisine yönelik olan muhalefeti etkisiz kılarak, yani zor kullanarak sivil toplumu denetim altına almaya yönelir; İkincisi, devlet, sivil toplumla arasındaki çatışmaları yok edip, uyumsuzlukları gidermek için, temsil ettiği egemen sınıfların dışında kalan sınıflara, ekonomik ve siyasal içerikli kimi ödünler vererek, onayı olanaklı kılan konsensüsün yeniden oluşturulmasına yönelebilir.

Baskı karşısında onayın, politik toplum karşısında sivil toplumun ağırlık kazanması, kendisini, özellikle sınıfsız ve devletsiz bir topluma geçmeyi amaçlayan komüzme geçiş sürecinde gösterir. Gramsci, Engels tarafından dile getirilen, “devletin sivil toplum içinde eritilerek sönmesi” düşüncesinden esinlenerek, geçiş sürecinde sivil topluma bu türden bir işlev yükler. Geçiş sürecinde, devletin ortadan kaldırılmasını olanaklı kılan bu işlevi, Engels şu şekilde dile getirir: “Devletin gerçekten toplumun temsilcisi olarak görüldüğü ilk eylemin (üretim araçlarına toplum adına el koyma) aynı zamanda onun devlet olarak son eylemidir. Devlet etkinliğinin toplumsal ilişkilere karışması bir alandan sonra bir başkasında gereksiz duruma gelir. Ve bu aşamadan sonra devlet kendiliğinden ‘uykuya’ dalar. Kişilerin hükümeti (*gouvernement*) yerini şeylerin idaresine (*administration*) ve üretim ilişkilerinin yönetimine (*direction*) bırakır. Devlet ‘ilga’ edilmez, söner.”²³¹

Gramsci’de karşımıza çıkan, geçiş sürecinde devletin sivil toplum içinde eritilerek ortadan kaldırılması düşüncesini Bobbio şöyle yorumlar: “Gramsci, siyasal toplumun sivil toplumun içerisinde-

de özümşenmesinden söz ederken, bütün tarihsel süreçlerden bahsetmek niyetinde değildir; ancak yalnızca üstyapı içerisinde oluşan ama karşılığında ve *son kertede* yapı içerisindeki değişikliklerden koşullanan bir süreçten bahsetmektedir. Dolayısıyla siyasal toplumun sivil toplum içinde ‘özümşenmesi’ aynı zamanda ekonomik yapının *dönüştürülmesidir*.”²³² Bobbio değerlendirmesini şöyle sürdürür: “Sivil topluma, yapı ile üst yapının sentezinin *bi-tişi* olarak bakarak, devletin *sonu* , sivil toplum ile siyasal toplumun karşılıklı dengede olduğu bir üstyapısal momentin baskın olmasıdır; sivil topluma üstyapının bir momenti olarak bakarsak, devletin sonu, siyasal toplumun sivil toplum içinde yeniden özümşenmesidir.”²³³

PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ MÜ ? DOĞRUDAN DEMOKRASİ Mİ ?

Marx, “*Fransa’da İç Savaş*” adlı yapıtında proletarya diktatörlüğü üstüne şu açıklamayı yapar: “*Genelde sınıf ayrılıklarının*” ortadan kaldırılmasının tarihsel biçimi olan “*Proletarya diktatörlüğü*”, kapitalist sınıfa karşı işçi sınıfının yürüttüğü siyasal ve ideolojik mücadelenin sonucunda ortaya çıkan “*devrimin sürekliliğinin ilan edilmesi*”dir. Bu açıklamasıyla Marx, proletarya diktatörlüğü kavramının içeriğini oluşturan üç temel özellikten bahseder:

Birincisi, proletarya diktatörlüğü, bir partinin, öncü kadroların ya da kişinin değil, bir sınıfın diktatörlüğüdür;

İkincisi, bu diktatörlük biçimi, kendisinden önce ortaya çıkan, sömürücü ve baskıcı nitelikleriyle egemen sınıflara hizmet eden tüm devlet biçimlerini ortadan kaldırır. Onu diğer devlet biçimlerinden ayıran en önemli özellik, önceki diktatörlüklerin, sömürücü sınıflara bağımlı olmalarına ve onların çıkarlarını temsil etmelerine karşın, proletarya diktatörlüğü, işçi sınıfının yanı sıra diğer toplum-

sal sınıfları da dönüştürüp aşarak, sömürsüz, sınıfsız ve devletsiz bir topluma geçişi amaçlar;

Üçüncüsü, bilinçli ve amaçlı bir şekilde yürütülen işçi sınıfının siyasal ve ideolojik mücadelesi sonucunda ortadan kaldırılan kapitalist devletin yerine geçen işçi devleti, devrimin kazanımlarını amaçlayan önlemler alırken, aynı zamanda yeri geldiği zaman kendisini dönüştürüp ortadan kaldıracak önlemleri almaktan da kendisini alıkoymaz, yani kendisini sürekli kılmaz.

Marx, 1852'de Weydemeyer'e yazdığı bir mektubunda, proletarya diktatörlüğüne yeniden döner: "Benim yeni olarak yaptığım şey şu idi: 1) *sınıfların varlığının yalnızca üretimin gelişmesinin belirli tarihsel evrelerine bağlı olduğunu*; 2) sınıf savaşımı, ister istemez *proletarya diktatörlüğüne* vardığını; 3) proletarya diktatörlüğünün *bütün sınıfların kaldırılması ve sınıfsız topluma* geçişten öteye gitmediğini göstermektir."²³⁴ Bu açıklamasıyla Marx, proletarya diktatörlüğüne ilişkin olarak daha önce saptadığı üç özelliğe iki yeni özellik daha ekler:

Birincisi, tarihsel gelişmenin belli bir evresinden sonra sınıf mücadelesi kaçınılmaz olarak, er ya da geç proletarya diktatörlüğüne yol açacaktır; İkincisi, sınıf diktatörlüğünün tarihte ortaya çıkan en son biçimi olan proletarya diktatörlüğü, sınıflı toplumdan sınıfsız topluma geçişle olan sınırlı yeni tip bir devleti temsil eder. Proletarya diktatörlüğünün bu son özelliğine Marx, "*Gotha Programının Eleştirisi*"nde yeniden gönderme yapar: "Kapitalist toplum ile komünist toplum arasında, birinden ötekine devrimci dönüşüm dönemi yer alır. Buna da, bir siyasal geçiş dönemi denk düşer. Burada devlet, *proletarya diktatörlüğünden* başka bir şey değildir."²³⁵ Bu genel saptamaların soyut kalmaması için Engels, Marx'ın *Fransa'da İç Savaş* adlı yapıtına yazdığı "giriş" te, tarihte ortaya çıkan ilk işçi devleti olarak Paris Komünü' nü gösterir: "Evet beyler, bu diktatörlüğün neye benzediğini bilmek istermisiniz? Paris Komünü'ne bakınız. O, proletarya diktatörlüğüdür."²³⁶

O ana dek yeryüzünde ortaya çıkan, doğrudan demokrasinin en

etkin örneklerinden biri olarak kabul edilen Paris Komünü'nün bir diktatörlük biçimi olarak alınmasının anlamı ne? Neden doğrudan demokrasinin en ideal biçimi ile, proletarya diktatörlüğü özdeş kılınır? Eğer komün, sadece geçiş sürecinde başvurulacak, sonradan bir kenara bırakılacak bir sınıf devletiyse, yani basit bir araçsa, o zaman bu aracın dışında kendi başına amaç olabilecek, gerçek ve etkin bir demokrasiyi olanaklı kılacak ideal bir örgütlenme biçimi nasıl oluşturulacaktır? Yok, eğer bir araç değilse, o zaman kendi başına bir amaç olan, yani toplumsal örgütlenmenin en demokratik modeli olarak alınan komün, nasıl oluyor da diktatörlük olarak tanımlanır? Ayrıca, komün, geçiş sürecinden sonra, kendi kendisini dönüştürüp ortadan kaldıracaksa, yerine geçecek örgütlenme biçimlerine ilişkin, en azından taslak düzeyinde de olsa kimi önermeler neden geliştirilmedi? Bu tür sorunlar, Marx'tan sonra çok tartışıldı, bugün de tartışılmakta, ama henüz yeterli, doyurucu varsayımlar geliştirilemedi.

Geçiş dönemine denk düşen Paris Komünü, komünist toplumun ilk evresinde ortaya çıkan gereksinimleri karşılar. Bu evre içinde, proletarya diktatörlüğüne duyulan gereksinimi Siriani şu şekilde dile getirir: "Geçiş dönemi sırasında işbölümü daha aşılmamışken, gerekli emek büyük ölçüde azaltılmış ve çalışma bir yük olmaktan çıkıp, yaşamın en önde gelen gereksinimlerinden birine dönüştürülmemişken, bireysel gereksinimlere göre dağıtım yapılmasına olanak sağlayacak hukuk henüz tümünden ortadan kaldırılmamışken, proletarya devleti çalışma normlarının uygulanması, tüketim ve işçi sınıfı üyeleri arasında genel sosyal eşitlik sağlamak için varolmalıdır."²³⁷

Geçiş sürecinde, sömürsüz, sınıfsız, baskısız ve devletsiz bir toplumun ortaya çıkarılabilmesi için, sadece kapitalist özel mülkiyetin ortadan kaldırılarak, onun yerine toplumsal mülkiyetin konulması yetmez. Aynı zamanda, Marx'ın işaret ettiği gibi, "eski toplumun egemen sınıfının toplumsal dayanaklarının ortadan kaldırılması gerekir. Nasıl ki burjuvazi, kapitalist toplumu kurabilmek için sa-

dece kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle yetinmedi; feodal sınıfların ve katmanların ortadan kaldırılması ya da dönüştürülmesi yoluyla kendisine uyarlayıp etkisiz kıldıysa, işçi sınıfı da burjuvaziden daha çok şey yapmalıdır; ve birbirleriyle karşıtlık içinde olan tüm sınıfları ortadan kaldırarak, toplumu sınıfsız bir toplumun içine sokabilmelidir.”²³⁸

Marx ve Engels, kapitalist devletin yerine geçen işçi devletinin, öncelikle şu iki koşulu yerine getirmesini bekliyordu: birincisi, ekonomik ve siyasal gücü ele geçirmiş sermayenin elindeki bu gücü koparıp alarak, bunları “egemen sınıf olarak örgütlenmiş proletaryanın elinde merkezileştirmek için” yeniden toparlamak; ikincisi, bu gücü üretim araçlarının gelişme düzeyini en yükseğe çıkarmak için alabildiğine hızlı ve verimli biçimde kullanabilmek.²³⁹ İşçi sınıfı, sömürücü ve baskıcı kapitalist devletin yanı sıra, ona bağlı olan kurumları da ortadan kaldırıp onların yerine yenilerini koyarak, ama bu kurumların daha önce üstlendikleri kimi olumlu işlevlere gözlerini kapamaz. Marx’ın deyişiyle: “Eski siyasal iktidarın salt baskıcı organlarının kestirip atılması önemli olduğu halde, bunların haklı görevleri, toplum üzerinde bir üstünlük savında bulunan bir otoriteden çekip alınacak, ve toplumun sorumlu hizmetkarlarına verilecektir.”²⁴⁰

1870 yılında Almanya ile girmiş olduğu savaşı kaybeden Fransa, büyük bir ekonomik ve siyasal krizin içine yuvarlanır. Savaş sonrasında Paris’te kurulan Ulusal Savunma Hükümeti, Fransa’nın önemli bir kısmının Almanya tarafından işgal edilmesini önleyemez. Savaş sonrası ekonomik ve siyasal krize, bir de teslim olmanın yol açtığı onursuzluk eklenince, Fransız halkının tepkisi kendisini Paris’te ortaya koymakta gecikmedi. Halkın tepkisinden korkan hükümet, Paris Belediye Meclisi ve Kurucu Meclis seçimlerini erteledi. Halk bu erteleme kararına şiddetli tepki göstererek ayaklandı. Ayaklanmayı bastıramayan hükümet, kendisine bağlılığını sürdüren bazı askeri birliklerle Versailles’e kaçarak, orada Paris ayaklanmasını bastırma planlarını geliştirmeye yöneldi. Ayaklanma son-

rasında Paris'in düşmana karşı savunulmasının yanı sıra, kent yönetimini de üstlenecek olan bir "Ulusal Muhafız Ordusu" ve onu yöneten bir "Askeri Konsey" kuruldu. Eski hükümetin yerine geçen bu yeni yönetim, genel ve eşit oya dayanan bir seçim yoluyla Paris Belediye Meclisi seçimlerini yaparak, seçimlerin sonucunda kenti yönetecek Paris Komünü'nü kurdu.

Komün, büyük burjuvazi, kilise kodamanları ve aristokrasinin belli başlı üyelerinin dışında kalan halkın tümünü temsil ediyordu. Farklı çıkarlara ve isteklere sahip olan toplumsal sınıflar ve katmanlar, gerçek güçleri oranında komünde temsil olanağını bulmuştu. Bu yönüyle o güne dek, temsil düzeyi en yüksek ve gerçek olan ilk demokratik örgütlenme modeli ortaya çıkarılmıştı. Komünün üstlendiği ilk iş, sömürücü ve baskıcı nitelikleri olan eski devlet iktidarını ortadan kaldırdıktan sonra, yeniden ortaya çıkmasına yol açan bürokrasinin ortaya çıkmasını önlemek oldu. Bu önlemi Engels şöyle açıklar: "Komün, işçi sınıfının, bir kez iktidara geçtikten sonra eski devlet makinası ile yönetmeye devam edemeyeceğini hemen kabul etmek zorunda kaldı; daha yeni elde etmiş bulunduğu kendi öz egemenliğini yeniden yitirmemek için, bu işçi sınıfı, bir yandan o zamana değin kendisine karşı kullanılmış bulunan eski baskı mekanizmasını ortadan kaldırmalı; ama öte yandan, kendi öz vekili ve memurlarını her zaman ve istisnasız görevden alınabilir ilan ederek, onlara karşı da güvenlik önlemi almalıydı."²⁴¹

Eski siyasi iktidarı ortadan kaldıran yeni iktidarın sonradan tersinden dönüşerek eskisine benzemesini önlemek için, bu önlemi alan komün, aynı zamanda bekletilmeden, birinin diğerini pekiştirecek şu iki önlemi almakta gecikmeyecektir: "İlkin, yönetim, adalet ve öğretim işlerindeki bütün görevlileri, ilgililerin genel oya dayanan seçim aracılığıyla istediği gibi seçmesi, ve elbette bu aynı ilgililer tarafından her an görevden alınabilmesi ilkesine bağlandı. Ve ikinci olarak en aşağıdan en yükseğine, bütün hizmetlilere, öbür işçilerin aldıkları ücretten fazla bir karşılık ödemedi."²⁴²

Bu önlemler sonucunda, bir yandan toplumun ekonomik, sosyal

ve siyasal açıdan demokratikleştirilmesini sağlayacak; öte yandan, yeni tip bürokratikleşmenin önüne geçilecektir. Komün, kamu hizmetlerini, seçimlerle işbaşına gelen, gerektiğinde görevden alınabilen ve seçmenlere karşı sorumlu olan yöneticilere teslim ederek, bu hizmetlerin eşit ve demokratik bir şekilde yerine getirilmesine olanak veriyordu. Ayrıca komün, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesini, kapitalizm de ortaya çıktığı gibi belli ayrıcalıkların kaynağı olmaktan çıkarıyor, maddi çıkarların ötesinde, insana manevi hazlar ve tatlar sağlayan anlamlı hizmetlere dönüştürüyordu.

Marx'a göre "komün üyelerinin çoğu doğal olarak işçilerden ya da işçi sınıfının ünlü temsilcilerinden oluşuyordu." Ama, diğer emekçi kesimlere kapalı değildi; tersine, işçi sınıfının dışında yer alan emekçi katmanlarını, onların üyelerini ve temsilcilerini de içliyordu, bütünüyle onlara da açıktı. Kapitalist devlete meşruluk kazandıran parlamento ya da siyasal partiler gibi, kimi temsili kurumların tersine komün, temsili dolaylı değil doğrudan kıldığı için, gerçek anlamda demokratikleşmenin ana eksenini oluşturuyordu. Temsili demokrasinin ortaya çıkardığı, kendisini yürütme, yasama ve yargı arasındaki kuvvetler ayrımı biçiminde ortaya koyan yapaylığa son veren komün, Marx'ın işaret ettiği gibi, "parlamentar bir örgenlik değil, aynı zamanda hem yürütmeci hem de yasamacı, hareketli bir gövde olacaktır."²⁴³

Komün, kapitalist devletin iskeletini oluşturan bürokrasinin basıkıcı çekirdeğini oluşturan ama aynı zamanda iki temel dayanağı olan ordu ve polisin yanı sıra, bürokratik nitelikli diğer kurumları da ortadan kaldırarak, aynı zamanda devletin ideolojik dayanağı olan kiliseyi de etkisiz kılıyordu. Bu nedenle, kilisenin dağıtılmasına, mallarına kamu adına el konulmasına karar vererek, kilisenin konumunu ve üstleneceği işlevi, sadece tanrı ile birey arasında ortaya çıkabilen dinsel faaliyetlerle sınırladı. Aynı önlemleri, eğitim kurumları içinde aldı. "Öğretim kurumları parasız olarak halka açıldı, aynı zamanda kilise ile devletin her türlü iç içeliğine son verildi. Böylece, sadece öğretimin herkes için erişilebilir kılınması ile ka-

linmemiş, ama bilimin kendisi de, sınıf önyargılarının ve hükümet iktidarının ona vurmuş bulunduğu zincirlerden kurtarılmıştır.”²⁴⁴

Komün, askeri, idari, mali kurumların yanı sıra, sosyal ve siyasal düzeyde ortaya çıkan kurumların hiyerarşik ve bürokratik yapılarını ortadan kaldırmakla kalmadı; aynı zamanda yargıçları da, seçimle işbaşına gelen ve görevden alınabilen, ilgililere karşı sorumlu olan kişilere dönüştürerek, yargının da demokratikleşmesine yol açtı. Marx’ın dediği gibi: “Adalet görevlilerinin, daha sonra bozmak üzere, sırayla bağımlılık yemini etmiş bulundukları ard arda gelen bütün hükümetlere aşağılık bağımlılıklarını izlemekten başka bir işe yaramayan o yapmacık bağımsızlıktan yoksunlaştırdı. Öbür kamu görevlileri gibi, yüksek adalet görevlileri ve yargıçları da, seçilir, sorumlu ve geriye alınabilir olacaktı.”²⁴⁵

Komün, pratik işleyişi açısından Paris’le sınırlı kılmasına karşın, kuramsal işleyişi açısından kendisini büyük kentlerle sınırlamıyordu. Kır ile kent arasındaki birliği içerecek biçimde, ulusal ölçekte uygulanabilir bir örgütlenme modeli olarak ortaya çıkmıştı. Komün’ün bu özelliğini Marx şu şekilde dile getirir: “Komün, geliştirmeye zaman bulamadığı kısa bir ulusal örgütlenme taslağında, Komün’ün en küçük kırsal yerleşim merkezinin bile siyasal biçimi olacağı ve kırsal bölgelerde, sürekli ordunun, hizmet zamanı son derece sınırlı bir halk milisiyle değiştirilebileceği, açıkça söylenmiştir. Her ilin kırsal komünleri, ortak işlerini ilin yönetim merkezinde bir delegeler meclisi aracılığıyla yönetecek, ve bu ilçeler Paris’teki ulusal yetkililer kuruluna milletvekili gönderebileceklerdi; delegeler her an görevden alınabilir ve seçmenlerine *buyurucu yetki belgesi* ile bağlı olacaktı.”²⁴⁶

Engels, daha önce ortaya çıkan sınıfsal nitelikli devletin üstlendiği genel ve ulusal işlevleri, merkezi biçimde işleyen ve hiyerarşik biçimde örgütlenmiş bir bürokrasi olmaksızın, komün tarafından yerine getirilmesine dikkat çekiyor: “Ulusun birliği bozulmayacak, ama tersine, komünsel kuruluş tarafından örgütlenecektir, bu birlik, onun cisimleşmesi olduğunu ileri süren, ama ulusun asalak bir ur

olduğu halde, ulusun kendisinden bağımsız ve onun üzerinde olmak isteyen devlet iktidarının yıkılması ile bir gerçeklik durumuna gelecektir. Eski hükümet iktidarının salt bastırıcı organlarının kesilip atılması önemli olduğu halde, bunların haklı görevleri, toplumun üzerinde bir üstünlük savında bulunan bir otoriteden çekilip alınacak ve toplumun sorumlu hizmetkarlarına verilecektir.”²⁴⁷

Marx, yeni bir devlet biçimi anlamında komün ile, eski geleneksel örgütlenme biçimleri olan komünleri birbirine karıştırmamak konusunda bizi uyarır: “Haksız yere, toplumsal yaşamın, kendileri ile belirli benzerlik gösterdikleri eski, ve hatta sönmüş biçimlerinin yönelinmesi olarak görünmek, genel olarak, her yeni tarihsel biçimlerin yazgısıdır. Böylece, modern devlet iktidarını yıkan bu yeni komün de, önce bu devlet iktidarına öngelen, sonra da onun temeli olan ortaçağ komünlerinin yaşama çağrılması şeklinde görünmek istendi. Komünsel kuruluş haksız yere başlangıçta zor aracılığıyla kurulmuş bulunmasına karşın, şimdi güçlü bir toplumun üretim etkeni durumuna gelmiş olan o büyük uluslar birliğini, Montanyarların ve Jironenlerin düşüşüne uygun olarak görüldü. Komün ve devlet iktidarı karşıtlığı, haksız yere, aşırı merkezileşmeye karşı eski mücadelenin aşırı biçimi gibi görüldü.”²⁴⁸ Burada Marx, dolaylı biçimde de olsa, büyük ve küçük örgütlenme karşıtlığının yol açtığı bir problem ile, baskıcı, sömürücü sınıf devleti ile onu ortadan kaldırarak, sömürsüz, sınıfsız ve giderek devletsiz bir toplumun kuruluşuna öncülük eden bir devlet biçimi arasındaki ayrımın birbirine karıştırılmaması konusunda bizi uyarır.

Komünü diğer devletlerden ayıran sırtı, gizemi Marx şu şekilde açıklar: “Komünün gerçek gizemi şudur: O, özsel olarak bir *işçi sınıfı hükümeti*, üretici sınıfın temellükçüler sınıfına karşı mücadelesinin ürünü, emeğin ekonomik kurtuluşunun gerçekleşmesini sağlayan en son bulunmuş siyasal biçimi idi.”²⁴⁹ Komünü diğer sınıf devletlerinden ayıran bu ayrım, yapısal açıdan onun özünü oluşturan bir niteliği dile getirir. Marx ısrarla: “Bu son koşul olmasaydı, komünsel kuruluş bir olanaksızlık ve bir aldatmaca olurdu. Üretici-

nin siyasal egemenliği, onun toplumsal köleliğinin sonsuzlaştırılması ile birlikte varolamaz. Demek ki, komün, sınıfların varoluşunun, öyleyse sınıf egemenliğinin üstüne dayandığı ekonomik temellerin kökünü kazımak için bir kaldıraç hizmeti görmekteydi. Emek bir kez kurulduktan sonra, her insan bir emekçi durumuna gelir ve üretken çalışma bir sınıfın öz niteliği olmaktan çıkar.”²⁵⁰

Komün, daha önce ortaya çıkan sömürüye ve baskıya kaynaklık eden üretim araçlarının özel mülkiyetini kaldırıp, onun yerine, üretim araçlarının toplumsal mülkiyetini koyarken, bir bakıma “mülksüzleştirilenleri mülksüzleştiriyordu.”²⁵¹ Yine komün, eski devletin yerine yenisini koyarken, bir “mucize” yaratmaz, tersine verili gerçekliği dönüştürüp aşarak yeniye yönelir. Marx’ın işaret ettiği gibi: “Kendi öz kurtuluşunun ve bu kurtuluşla birlikte, güncel toplumun kendi öz ekonomik gelişmesiyle karşı konmaz bir biçimde yöneldiği yaşamın o daha yüksek biçimini gerçekleştirmek için, uzun mücadelenin koşulları ve insanları baştanbaşa dönüştürecek tüm bir tarihsel süreçler dizisinden geçmek zorunda olduğunu bilir o. O, bir ülküyü gerçekleştirmek zorunda değildir, ama sadece yıkılmakta olan eski burjuva toplumunun bağrında taşıdığı yeni toplumun öğeleri önündeki engelleri kaldırmak zorundadır.”²⁵²

Marx’ın işaret ettiği gibi komün, baskıcı ve sömürücü kesimlerin dışında kalan sınıfları ve toplumsal kesimleri içinde topladığından, yani “Fransız toplumunun tüm sağlıklı öğelerinin temsilcisi ve dolayısıyla gerçek ulusal hükümeti olduğu kadar, aynı zamanda bir işçi hükümeti, ve böylece kurtuluşun gözü pek bir savunucusu niteliğiyle, sözcüğün gerçek anlamında uluslararası bir hükümetti.”²⁵³ Böylece Komün, artık ulusal sınırları aşıp uluslararası ölçekte kimi işlevler üstlenebilen bir siyasal örgütlenme modeline dönüşecektir.

Komün, kapitalist devlet içinde ortaya çıkan, yürütme, yasama ve yargı arasındaki yapay ayrımlara son vererek, temsili demokrasinin yerine geçirdiği doğrudan demokrasinin iç mantığına uygun olarak, hem yürütmeye hem de yasamaya ilişkin işlevleri bir bütün olarak üstlenir: “Komün salt parlamenter bir örgünlük değil, aynı

zamanda hem yürütme hem de yasama olan, hareketli bir gövde olacaktır.”²⁵⁴

Komün’ün, ekonomik sömürüyü, onun üstünde yükselen siyasal baskıyı yok etmesi için, bunların içinde yeşerdiği toplumsal ilişkileri dönüştürüp yeniden oluşturması gerekiyordu. Marx’ın dediği gibi, “üreticilerin siyasal egemenliği, onun toplumsal köleliğinin sonsuzlaştırılması ile birlikte varolamaz. Demek ki, komün, sınıfların varoluşunun, öyleyse sınıf egemenliğinin üstüne dayandığı ekonomik temellerin kökünü kazımak için bir kaldıraç hizmeti görmelidir.”²⁵⁵ Yine, kapitalist toplumda karşımıza çıkan genel ve eşit oy hakkını, sermaye iktidarını meşrulaştıran bir araç olmaktan çıkarır, ilk kez halkın gerçek anlamda kendi kendisini temsil etmesini olanaklı kılar, bireylerin diğer haklarının ve özgürlüklerinin tanınmasının, geliştirilmesinin temel koşuluna dönüştürür.

Bu dönüşümü Marx şu şekilde açıklar: “Genel oy hakkı, her üç ya da altı yılda bir halkın parlamentoda yönetici sınıfının hangi üyesinin temsil edeceği ve halkın kendi kendisini temsil etmesini ayaklar altına alacağını kararlaştıracak yerde, tıpkı kendi işi için işçi ve yönetim personelini arayan herhangi bir işverene hizmet eden bireysel seçim hakkı gibi, komünler biçiminde örgütlenmiş halka hizmet edecektir. Ve bireyler gibi toplulukların da, gerçek işler konusunda, genel olarak herkesi kendi yerlerine koyması ve eğer bir kez yanlış yapılıyorsa, onun hemen düzeltilmesini bildikleri, iyi bilinen bir olgudur. Öte yandan, komün anlayışına hiçbir şey, genel oy hakkı yerine hiyerarşik bir görevlendirmeyi geçirmekten daha yabancı olamaz.”²⁵⁶

Bu genel değerlendirmeler çerçevesinde baktığımızda, komünü, doğrudan demokrasinin siyasal bir yönetim biçimi olarak alabiliriz. Ama Komün, Marx’ın yaptığı göndermeler çerçevesinde, ulusal düzeyde işleme olanağı olan bir siyasal yönetim biçimi olarak tasarlanmıştı. Oysa ileride, bu tür bir örgütlenme, bir yandan dönüştürücü, yeniden biçimlendirici işlevler üstlenebilen bir siyasal mücadelenin özgül biçimi olmasının yanı sıra, bir bütün

olarak toplumsal etkinliklerin içinde filizlenebileceği, çiçek açıp meyve verebilecekleri genel bir örgütlenme biçimi olarak da farklı şekillerde anlamlandırılacaktır.

Özetlersek, komün, içerdiği şu özelliklerden dolayı, temsili kurumların demokratik bir biçime soktuğu kapitalist devletten ayrılır:

Birincisi, bireylere kendi adlarına özgür biçimde karar verme olanağını tanıyan, kendileri için anlamlı seçenekler üretme zemini hazırlayan, eylemlerinin sonuçları karşısında kendilerini sorumlu tutabilmelerine yol açan bir örgütlenme biçimi olarak, siyasal faaliyetlere ahlaksal bir içerik kazandırır. Bu ise, hakları ve özgürlükleri somut kıldığı gibi, herkes tarafından gerçekleştirilebilir bir yaşam biçimine dönüştürür;

İkincisi, sömürücü ve baskıcı olan kesimlerin dışında yer alan tüm toplumsal sınıflara ve kesimlere güçleri oranında temsil edilme olanağını tanıyarak, gerçek anlamda bir çoğulculuğu güvence altına alır ki, bu çoğulculuk olmadan, farklı kimliklerin tanınarak, kendilerini geliştirmeleri ve yetkinleşmeleri güvence altına alınamaz;

Üçüncüsü, yöneticilerin seçimle işbaşına getirilmesi, gerektiğinde aynı yolla görevden alınması, ilgililere karşı doğrudan sorumlu tutulması ilkesini yaşama geçirdiği için, siyasal ve hukuksal düzeylerin yanı sıra, toplumun diğer düzeylerinde ortaya çıkan kimi ayrıcalıkların kalıcılaşmasını sağlayan bürokratik ve hiyerarşik yapıların bir daha geri gelmemesini sağlar.

Bu ilkeler, kapitalist toplumda ortaya çıkan temsili kurumların biçimselliğini ortadan kaldırarak, daha etkin ve somut biçimde işlemelerine yol açacağı gibi; bireysel hakların ve özgürlüklerin tam, eksiksiz, verimli ve somut biçimde işlemelerinin zeminini de hazırlamış olur;

Dördüncüsü, ayrıcalıklara kaynaklık eden, eşitsizliği merulaştıran, ekonomik sömürü ve baskıyı yasal kılan kapitalist devlet ortadan kaldırıldıktan sonra, temsili kurumların yanı sıra, haklar ve özgürlükler de biçimsel olmaktan çıkacak, herkesin içinde yer aldığı,

eşit biçimde katıldığı, eşit oranlarda pay aldığı bir yeni haklar ve özgürlükler düzeni yaratılacaktır;

Beşincisi, toplum içinde ortaya çıkan, toplumun çıkarlarını ve isteklerini dile getirmesi beklenen kurumların, toplumun dışına çıkarak, onu baskılayan kurumların varlığına son vererek, yani yabancılaşmanın tüm biçimlerini ortadan kaldırarak, toplumun kendi kendisini, doğrudan ve etkin biçimde yönetmesini olanaklı kılar.

DİP NOTLAR

- 1) Zmıth, Anthony, *İnsan Beyni ve Yaşamı*, s.222
- 2) age, s. 220
- 3) Marx, Karl, *Kutsal Aile*, s. 92-97
- 4) Marx, Karl, *Felsefenin Sefaleti*, s. 114-115
- 5) Hume, David, *Anlama Yetisi Üstüne Bir Soruşturma*, s. 29
- 6) Hawking, W, Stephen, *Zamanın Kısa Tarihi*, s. 80-81
- 7) Monad, Jacques, *Rastlantı ve Zorunluluk*, s. 129-131
- 8) Omnes, Roland, *Evren ve Dönüşümler*, s. 76
- 9) Age, s. 78
- 10) Bergson, *Düşünce ve Devingen*, s. 34
- 11) Krilenkov, Galine, *Felsefe Nedir*, s. 141
- 12) Russel, Bertrand , *Mistizm ve Mantık*, s.16-17
- 13) age, s. 27-28
- 14) Marlojiç, Mihailo, *Pratiğin Diyalektiği*, s. 37
- 15) Marx, Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 16
- 16) Age, s. 28
- 17) Marx, Karl, *Kapital*, C.I, s.104
- 18) Marx, Karl, *1844 Elyazmaları*, s. 268
- 19) Age, s. 192
- 20) Braudel, Fernand *Tarih Üzerine Yazılar*, s. 89
- 21) age,s. 86
- 22) Age,s. 84-85
- 23) Age, s. 92
- 24) *Sinema Estetiğinin Sorunları*, s. 88-89
- 25) Flusserr, Vilem, *Bir Fotoğraf Felsefesine Doğru*, s. 41

- 26) *Platon, Diyaloglar, C.I, s. 332-333*
- 27) *Aristoteles, Metafizik, C.I, s. 292*
- 28) *Kant, Prolegomena, s. 45*
- 29) *Hegel, Seçme Yazılar, s. 45-46-47*
- 30) *Marx, Kapital, C.I, s. 28*
- 31) *Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 277*
- 32) *Carr, E.H. Tarih Nedir, s. 16*
- 33) *Age, s. 41*
- 34) *Age, s. 94*
- 35) *Age, s. 31*
- 36) *Age, s. 33*
- 37) *Age, s. 33*
- 38) *Age, s. 34*
- 39) *Marx, Kapital C. I, s. 104*
- 40) *Age, s. 193,194*
- 41) *Age, s. 196*
- 42) *Age, s. 372*
- 43) *Cornforth, Maurice, Tarihsel Materyalizm, s. 58*
- 44) *Marx, Engels, Devlet ve Hukuk, Derleme, s. 38*
- 45) *Marx, Karl, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 25*
- 46) *Age, s. 25*
- 47) *Marx , Engels, Seçme Yapıtlar, C. 3, s. 603*
- 48) *Age, s. 25*
- 49) *Marx, Karl, Ekonomi Politiğinin Eleştirisine Katkı, s. 25*
- 50) *Althusser, Louis Devletin İdeolojik Aygıtları, s. 38-50*
- 51) *Age, s. 27*
- 52) *Poulantzas, Toplumsal Sınıflar ve Siyasal İktidar, s. 36*
- 53) *Age, s. 40*
- 54) *Age, s. 44*
- 55) *Platon, Devlet, s. 130*
- 56) *Platon, Diyaloglar C. 1, s. 172*
- 57) *Platon, Devlet, s. 302-305*
- 58) *Rousseau , J. J. İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*

- 59) Age, s. 118
- 60) Rousseau, J.J. *Emile*, s. 223
- 61) Rousseau, J.J. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 176
- 62) Age, s. 155
- 63) Age, s. 179
- 64) Age, s. 180
- 65) Rousseau, J.J. *Toplum Sözleşmesi*, s. 25
- 66) Age, s. 26
- 67) Age, s. 25
- 68) Age, s. 29
- 69) Age, s. 20
- 70) Kant, İmmanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 94
- 71) Age, s. 93
- 72) Age, s. 94
- 73) Sartre, P. *Varoluşçuluk*, s. 63
- 74) Age, s. 72
- 75) Age, s. 67
- 76) Age, s. 69
- 77) Age, s. 80
- 78) Age, s. 81
- 79) Age, s. 93
- 80) Bimmel, Walter, Sartre, s. 135
- 81) Age, s. 135
- 82) Monuier, Emmanuel, *Varoluşçuluk Felsefesine Giriş*, s. 120
- 83) Age, s. 121
- 84) Marx, Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 25-26
- 85) Marx, 1844 *El Yazmaları*, s. 144
- 86) Marx, Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 41
- 87) Age, s. 42
- 88) Marx, Engels, *Siyaset ve Felsefe*, s. 60
- 89) Age, s. 237
- 90) Marx, *Grundrisse*, s. 228

- 91) Age, s. 141-142.
- 92) *Marx, Kapital*, c.1, s. 193-194.
- 93) *Marx, 1844 El Yazmaları*, s. 161-162.
- 94) *Marx, Grundrisse*, s. 241
- 95) *Bloch, Marc, Feodal Toplum*, s. 206
- 96) Age, s. 208
- 97) Age, s. 286
- 98) Age, s. 434
- 99) Age, s. 437
- 100) Age, s. 441
- 101) Age, s. 431
- 102) Age, s. 437
- 103) *Kula, Witord, Feodalizmin Ekonomik Teorisi*, s. 206
- 104) *Marx, 1844 El Yazmaları*, s. 155
- 105) Age, s. 217
- 106) Age, s. 156
- 107) Age, s. 164
- 108) Age, s. 157
- 109) Age, s. 157
- 110) Age, s. 161-162
- 111) *Marx, Grundrisse*, s. 276-277
- 112) *Marx, 1844 Elyazmaları*, s. 153-154
- 113) *Marx, Kapital*, C.I, s. 87
- 114) *Marx, Engels, Alman İdeolojisi*, s. 65-66.
- 115) Age,s, 296.
- 116) *Marx, Kapital*, C,I, s. 443
- 117) *Marx, Grundrisse*, s. 296
- 118) Age, s. 296
- 119) *Marx, Kapital*, C. 1, s. 141
- 120) *Marx, Grundrisse*, s. 228
- 121) *Marx, Engels, Alman İdeolojisi*, s. 183
- 122) Age, s. 183
- 123) *Nove, Aleo, Uygulanabilir Bir Sosyalizm İktisadı*, s. 103

- 124) Age, s. 103
- 125) Age, s. 104
- 126) Age, s. 104-105
- 127) *Motchane- Chevenement, Sosyalizm İçin Anahtar*, s. 153
- 128) Age, s. 154
- 129) *Marx, 1844 Elyazmaları*,
- 130) Age, s. 325-326
- 131) Age, s. 203
- 132) *Hobsawm, E, J, Devrimler Çağı : 1789- 1884*, s. 23
- 133) *Sweyz, M,P, Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, s. 30
- 134) *Huberman, Leo, Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, s. 23
- 135) *Dobb, M, Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, s. 23
- 136) *Friedman, Milton, Kapitalizm ve Özgürlük*, s. 25
- 137) Age, s. 26
- 138) Age, s. 14-15
- 139) Age, s. 36
- 140) *Polanyi, K, Büyük Dönüşüm*, s. 90
- 141) Age, s. 50
- 142) *Rowthorn, Bob, Kapitalizm Çelişki ve Enflasyon*, s. 20
- 143) Age, s. 21
- 144) Age, s. 26
- 145) *Baechler, Jean, Kapitalizmin Kökleri*, s. 68
- 146) *Marx, Kapital, C.I*, s. 336
- 147) Age, s. 370
- 148) Age, s. 370-371
- 149) Age, s. 372
- 150) Age, s. 731
- 151) *Marx, Seçme Yapıtlar, C. I*, s. 188
- 152) *Engels, Seçme Yapıtlar, C, 3*, s. 101
- 153) *Marx, Seçme Yapıtlar, C. 3*, s. 101-102
- 154) Age, s. 102
- 155) Age, s. 102
- 156) *Marx, Seçme Yapıtlar, C.3*, s. 189

- 157) *Cornforth, Maurice, Tarihsel Materyalizm, C. 2. s. 153*
- 158) Age, s. 153
- 159) *Marx, Engels, Alman İdeolojisi, s. 194*
- 160) Age, s. 197
- 161) Age, s. 197
- 162) *Marx, Kapital, C.I, s. 385*
- 163) Age, s. 248
- 164) Age, s. 248
- 165) Age, s. 334
- 166) *Marx, Kutsal Aile, s. 174*
- 167) Age, s. 178
- 168) Age,s, 178-179
- 164) *Marx, Engels, Seçme Yapıtlar, C.I. s. 146*
- 170) Age, s. 146
- 171) Age, s. 147
- 172) Age, s. 147
- 173) Age, s. 148
- 174) Age, s. 148
- 175) Age, s. 155
- 176) Age, s. 155
- 177) *Marx, Seçme Yapıtlar, C.I. s. 22*
- 178) Age, s. 22-23
- 179) Age, s. 22
- 180) Age, s. 22
- 181) Age, s. 22- 23
- 182) Age, s, 23
- 183) Age, s. 23
- 184) Age, s. 23
- 185) Age, s. 23
- 186) *Hürriyet Bildirgeleri, s. 42-46*
- 187) *Weber, Max, Sosyoloji Yazıları, s. 275*
- 188) *Weber, Max, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü,*
s.36- 63

- 189) Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, s. 192-212
- 190) Age, s. 221-222
- 191) Age, s. 206
- 192) Age, s. 210
- 193) Whright, Milss, *İktidar Seçkinleri*, s. 268
- 194) Age, s. 274
- 195) Age, s. 305
- 196) Age, s. 307
- 197) Age, s. 308
- 198) Lipaart, Arend, *Çağdaş Demokrasiler*, s. 47
- 199) Age, s. 50
- 200) Hodgson, Feoff, *Sosyalizm ve Parlamenter Demokrasi*, s. 30
- 201) Age, s. 30
- 202) Age, s. 32
- 203) Bottomore, T, B, *Seçkinler Ve Toplum*, s. 137
- 203) Age, s. 159
- 204) Age, s. 159
- 205) Wheare, K, C. *Modern Anayasalar*, s. 89-90
- 206) Donnel, Guillerma, “Bürokratik Otoriter Devet Yapısındaki Gerilimler ve Demokrasi Sorunu”, “*Dünya Sorunlar Dizisi*”, Kitap 2, s.108
- 207) Age, s. 108
- 208) Age, s. 109
- 209) Age, s. 109
- 210) Age, s. 110
- 211) Age, s. 110
- 212) Engels, Ailenin, *Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, s. 223
- 213) Age, s. 223
- 214) Engels, Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu, s. 64
- 215) Age, s. 61
- 216) Engels, *Seçme Yapıtlar*, C. 2, s. 275
- 217) Marx, *Seçme Yapıtlar*, C. 2, s. 275

- 218) Age, s, 276
 219) Age, s, 276
 220) *Marx, Engels, Alman İdeolojisi*, s. 69
 221) Age, s. 129
 222) Age, s. 129
 223) Age, s. 61
 224) *Marx, Devlet ve Hukuk (Derleme)*,s. 136-137
 225) Age, s, 138
 226) *Bobbio, Norbeto, "Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı" Gramsci ve Sivil Toplum*, s. 29
 227) *Gramsci, A, Hapishane Defterleri*, s. 67-68
 228) *Texier, J. "Gramsci Üstyapılar Teorisyeni" Gramsci ve Sivil Toplum*, s. 35-40
 229) *Portelli, H, Gramsci ve Tarihsel Blok*, s. 117
 230) *Gramsci, Hapishane Defterleri*, s. 323-324
 231) *Engels, Anti-Dühring*, s. 444
 232) *Bobio, "Gramsci ve Sivil Toplu Kavramı" Gramsci ve Sivil Toplum*, s. 41
 233) Age, s.b 41
 234) *Marx, Seçme Yapıtlar, C. 2*, s. 637
 235) Age, s. 331-332
 236) Age, s. 226
 237) *Siriani, Carmen, İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi*, s. 355-356
 238) *Marx, Felsefenin Sefaleti*, s. 186
 239) *Marx, Engels, Seçme Yapıtlar, C.I*, s. 153
 240) *Marx, Seçme Yapıtlar C.2*, s. 256
 241) *Engels, Marx Seçme Yapıtlar C.2*, s. 224
 242) Age, s. 225
 243) *Marx, Seçme Yapıtlar C.2*, s. 264
 244) Age, s. 264
 245) Age, s. 264
 246) Age, s. 265

- 247) Age, s. 265
- 248) Age, s. 266
- 249) Age, s. 267
- 250) Age, s. 267
- 251) Age, s. 268
- 252) Age, s. 268-269
- 253) Age, s. 272
- 254) Age, s. 263
- 255) Age, s. 267
- 256) Age, s. 267

KAYNAKÇA

- Althusser, Louis, Lenin ve Felsefe*, Çev: Bülent Aksoy, Erol Tulpar, Murat Belge, İstanbul, 1988, İletişim Yayınları
- Althusser, Louis, Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, Çev: Ömür Sezgin, Ankara, 1984, Birey ve Toplum Yayınları
- Althusser, Louis, İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev: Yusuf Alp, Mahmut Özışık, İstanbul, 1989, İletişim Yayınları
- Althusser, Louis, John Lewis'e Cevap*, Çev: Murat Belge, Ankara, 1987, Verso Yayınları
- Aristoteles, Metafizik*, Çev: Ahmet Arslan, İzmir, 1981 Ege Üniversitesi Yayınları, c. I
- Aron, Raymond, Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev: Korkmaz Alemdar, Ankara 1986, T.İ.B. Yayınları
- Ayer, A.J.D, Doğruluk ve Mantık*, Çev: Vehbi Hacıkadiroğlu İstanbul, 1984, Metis Yayınları
- Addel, Baum, R, P, Toplumsal Değişme Kuramı*, Çev: Türker Alkan, Ankar, 1984, T.İ.B. Yayınları
- Anderson, P. Gramsci, Hegemonya, Doğu Batı Sorunu*, Çev: Tarın Günersel, İstanbul, 1987, Alan Yayıncılık
- Balibar, Etienne, Proleterya Diktatörlüğü Üzerine*, Çev: M.A. Akay, İstanbul, 1990, Pencere Yayınları
- Barthes, Roland, Gösterge Bilimin İlkeleri*, Çev: Berke Vardar, Mehmet Rifat, Ankara 1979, Kültür Bakanlığı Yayınları
- Bernstein, Jeram, Einstein*, Çev: Nazan Hakim, Reşit Canbeyliği, İstanbul, 1982, Yazko Yayınları
- Bergson, Henry, Düşünce ve Devingen*, Çev: Mireç Katırcıoğlu,

Ankar, 1954 M.E.B. Yayınları.

Bimmel, Walter, Sartre, Çev: Veysel Atayman, İstanbul, 1984, Alan Yayıncılık.

Bloch, Marc, Feodal Toplum, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1982, Savaş Yayınları

Bloch, Marc, Tarihin Savunusu Ya Da Tarihselcilik Mesleği, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1985, Birey ve Toplum Yayınları.

Braudel, Fernand Tarih Üzerine Yazılar, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 199, İmge Yayınları

Bobbio, Norberto, Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı, Çev: Erhan Köksal, *Gramsci ve Sivil Toplum*, Ankara, 1982, Savaş Yayınları

Bochenski, L.M, Çağdaş Avrupa Felsefesi, Çev: Serdar Fırat Kırkoğlu, İstanbul, 1983, Yazko Yayınları

Bottomere, T.B., Seçkinler ve Toplum, Çev: Erol Mutlu, Ankara, 1990, Gündoğan Yayınları

Bottomere, Tom, Nisbet Robert, Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, Derleyen ve Çevirileri Denetleyen: Mete Tunçay, Aydın Uğur, Ankara 1990, Verso Yayınları

Burke, Bloch, Febrv, Braudel ve diğerleri, Tarih ve Tarihçi Çev: Ali Boratav, İstanbul 1985, Alan Yayıncılık

Capra, Fihsor, Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası, Çev: Mustafa Armağan, İstanbul, 1992, İnsan Yayınları

Fiziğin Tao'su, Çev: Kaan H. Ökten, İstanbul, 1991, Arıtan Yayınları

Yeni Bir Düşünce, Çev: Mustafa Armağan, İstanbul, 199, Ağaç Yayınları

Carr, E.H., Tarih Nedir? Çev: Misket Gizem Gürtürk, İstanbul 1980, Birikim Yayınları

Carr, E.H. Fontana, S., Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık, Çev: Özer Ozankaya, Ankara, 1992, İmge Yayınları

Carcon J. C, Fillioux, J.C., Eleştiri Kuramları, Çev: Tahsin Yücel, Ankara, 1984, Kuzey Yayınları

Colling, Woop, R. G., Tarih Tasarımı, Çev: Kurtuluş Dinçer, İstanbul, 1990, Ara Yayınları

Cornforth, Maurice, Komünizm ve İnsanlık Değerleri, Çev: Şiar Yalçın, Ankara, 1990, Bilim ve Sosyalizm Yayınları

Cornforth, Maurice, Tarihsel Materyalizm, Çev: Cem Gönenç İstanbul, 1987, El Yayınları

Davudov, Yuri, Özgürlük ve Yabancılaşma, Çev: Sargut Şölçün, Ankara, Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Deleuze, G. Guattari, F. Felsefe Nedir? Çev: Turhan Ilgaz, İstanbul, 1993, Yapı Kredi Yayınları

Descartes, Felsefenin İlkeleri, Çev: Mesut Akın, İstanbul, 1983, Say Kitap Pazarlama,

Aklı Yönlendiren Kurallar ve Yöntem Üzerine Konuşmalar, Çev: Can Şahan, İstanbul, Kavram Yayınları

Draper, Hal, Proletarya Dikkötürlüğü Tartışması, Çev: Osman Akınhay, İstanbul, 1990, Belge Yayınları

Dobb, M. Kapitalizmin Düny ve Bugünü, Çev: Feyza Kantör, İstanbul, 1989, İletişim Yayınları

Dobb, M., Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine Notlar, Çev: F. Akar, İstanbul, 1992, Belge Yayınları

Donnel, Guilterman, Bürokratik Devlet Yapısındaki Gerilimler ve Demokrasi Sorunu, Çev : Ender Ataşman, İstanbul, 1985. Dünya Sorunlar Dizisi, Alan Yayıncılık

Eagleton, Terry, Eleştiri ve İdeoloji, Çev: Esen Tarım Serhat Öztöpaş, İstanbul, 1985, İletişim Yayınları

Engels, F., Anti Dühring, Çev: Kenan Somer, Ankara 1977, Sol Yayınları

Engels, F., Doğanın Diyalektiği, Çev: Arif Gelen, Ankara 1977, Sol Yayınları

Engels, F., Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu, Çev: Sevim Eroğlu, Ankara 1976, Sol Yayınları

Feuerbach, Ludwig, Geleceğin Felsefesinin ilkeleri, Çev: Oğuz Özgül, İstanbul, 1991, Ara Yayınları

Feyerabend, Paul, Akla Veda, Çev: Ertuğrul Başer, İstanbul 1995, Ayrıntı Yayınları

Feyerabend, Paul, Özgür Bir Toplumda Bilim, Çev: Ahmet Kardam İstanbul, 1991, Ayrıntı Yayınları

Feyerabend, Paul, Yönteme Hayır, Çev: Ahmet İnam, İstanbul, 1989, Ara Yayınları

Fldsser, Vilem, Bir Fotoğraf Felsefesine Doğru, Çev: İhsan Derman, İstanbul 1991, Ağaç Yayınları

Friedman, Milton, Kapitalizm ve Özgürlük, Çev: Feyza Kantür, İstanbul, 1989, İletişim Yayınları

Goldmann, Lucien, Diyalektik Araştırmalar, Çev: Afşar Timuçin Mehmet Sert, İstanbul, 1976, Kavram Yayınları

Goldmann, Lucien, İnsan Bilimleri ve Felsefe, Çev: Afşar Timuçin, Füsun Aynaksa, İstanbul, 1977, Kavram Yayınları

Gramsci, Antonio, Aydınlar ve Toplum, Çev: V. Günyol, F. Edül, B.Oran, İstanbul, 1983, Örnek Yayınları

Gramsci, Anttonie, Hapishane Defterleri, Çev: Adnan Cemgil, İstanbul, 1986, Belge Yayınları

Hawking, W, Stephen, Zamanın Kısa Tarihi, Çev: Sabit Say, Murat Uraz, İstanbul, 1989, Milliyet Yayınları

Hegel, W.G. Tarihte Akıl, Çev: Önay Sözer, İstanbul, 1991, Ara Yayınları

Hegel, W.G., Hukuk Felsefesinin Prensipleri, Çev: Cenap Karakaya, İstanbul, 1990, Sosyal Yayınları

Hegel, W.G., Seçilmiş Pasajlar, Çev: Nejat Bozkurt, İstanbul, 1984, Remzi Kitapevi

Heisenberg, Werner, Çağdaş Fizikte Doğa, Çev: Vedat Günyol, Orhan Duru, Ankara 1987, Verso Yayınları

Heisenberg, Werner, Parça ve Bütün, Çev: Ayşe Atalay, İstanbul, 1990, Düzlem Yayınları

Hobsawn, E.J, Sanayi İmparatorluğu, Çev: Yalçın Gülerman, Abdullah Ersoy, Ankara, 1987, Dost Kitabevi

Hobsawn, E.J. Devrim Çağı: 1789- 1848, Çev: Jülide Ergüder,

Alaâddin Şenel, Ankara, 1985, Verso Yayınları

Hodgson, Geoff, Sosyalizm ve Parlamenter Demokrasi, Çev: Ahmet Demir, İstanbul, 1985, İletişim Yayınları

Hume, David. İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma
Çev: Oruç Aruoba, Ankara, 1982 Hacettepe Yayınları

Huberman, Leo, Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, Çev: Murat Belge, Ankara, 1989, Dost Yayınları

Hürriyet Bildirgeleri, Çev: Nejmi Zeka, İstanbul, 1983, Belge Yayınları

Jay, Martin, Diyalektik İmgelem, Çev: Ünsal Özkaya, İstanbul 1989, Ara Yayıncılık

Keat, Russel. Urry, John. Bilim Olarak Sosyal Teori, Çev: Nilgün Çelebi, Ankara, 1994, İmge Yayınları

Krilenkov, Galine, Korshunov, Leydia, Felsefe Nedir, Çev: Gül Aysun, İstanbul, 1987, Bilim ve Sanat Yayınları

Korsch, Karl, Marksizm ve Felsefe, Çev: Yılmaz Öner, İstanbul, 1992, Belge Yayınları

Kuhn, T.S. Bilimsel Devrimlerin Yapısı, Çev: Nilüfer Kuyaş, İstanbul 1982, Alan Yayınları

Kula, Witord, Feodalizmin Ekonomik Teorisi, Çev: Oğuz Esen, Ankara, 1985, Birey ve Toplum Yayınları

Kuman, J. William, Rölative ve Kozmoloji, Çev: Sacit Tamer-roğlu, Ankara, 1980, Onur Yayınları

Laclau, Ernest, İdeoloji ve Politika Çev: Hüseyin Sarıca, İstanbul 1985 Belge Yayınları

Lenin, V.İ. Felsefe Defterleri, Çev: Atilla Tokatlı, İstanbul, 1971 Sosyal Yayınları

Lenin, V.İ. Materyalizm ve Ampriyokritizim, Çev: Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları

Eijpaart, Arend, Çağdaş Demokrasiler, Çev: Ergün Özbudun, Ankara, 1984, Türk Demokrasi Vakfı

Locke, John. İnsan Anlığı Üstüne Bir Deneme, Çev: Vehbi Hacı-kadiroğlu, İstanbul, 1992, AraYayınları

Kant, İ. Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, Çev: İonna Kuçuradi, Ankara, 1981 Hacettepe Yayınları

Kant, İ. Pratik Aklın Eleştirisi, Çev: İonna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı, Ankara, 1980, Hacettepe Yayınları

Kant, İ. Prolegmena, Çev: İonna Kuçuradi, Yusuf Örnek Ankara, 1983, Hacettepe Yayınları

Kant, İ. Seçilmiş Yazılar, Çev: Nejat Bozkurt, İstanbul 1989, Remzi Kitabevi

Marx, Karl, 1884 Elyazmaları; Çev: Kenan Somer. Ankara 1976, Sol Yayınları

Marx, Karl, Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı, Çev: Sevim Belli Ankara, 1974, Sol Yayınları

Marx, Karl, Felsefenin Sefaleti, Çev: Ahmet Kardan, Ankara 1995, Sol Yayınları

Marx, Karl, Kapital, Çev: Alaadin Bilgi, Ankara, 1975, Sol Yayınları, Cilt I. Cilt II. Cilt III.

Marx, Karl, Kutsal Aile, Çev: Kenan Somer, Ankara 1979, Sol Yayınları

Marx, Karl, Grundrisse, Çev: Sevan Nişanyan, İstanbul, 1979 Birikim Yayınları

Marx, Engels, Alman İdeolojisi, Çev: Sevim Belli, Ankara 1979, Sol Yayınları

Marx, Engels, Devlet ve Hukuk, Derleyen ve Çev: Rona Serozan İstanbul, 1977, May Yayınları

Marx, Engels, Doğu Sorunu, Derleyen ve Çev: Yurdakul Fincancı, Ankara, 1971, Sol Yayınları

Marx, Engels, Paris Komünü Üzerine, Derleyen ve Çev: Kenan Somer, Ankara, 1977, Sol Yayınları

Marx, Engels, Siyaset ve Felsefe, Derleyen ve Çev: Tektaş Ağaoğlu, İstanbul, 1978, Öncü Kitabevi .

Marx, Engels, Seçme Yapıtlar. C. I. C. II. C. III, Çeviri Kurulu, Ankara, 1976, Sol Yayınları

Markoviç, Mihailo, Pratiğin Diyalektiği, Çev: Ali Ünlü, İstanbul

1990, Ünlü Yayınları

Morejr, Berington, Diktatörlüğün ve Demokrasinin Kökenleri, Çev : Şirin Tekeli, Alaeddin Şenel, Ankara, 1989, Verso Yayınları

Monad, Jacques, Rastlantı ve Zorunluluk, Çev: Vehpi Hacıkadiroğlu, Ankara, 1983, Dost Yayınları

Motchane, Chevenement, Sosyalizm İçin Anahtar, Çev: Hayratın Cangız, Ankara, 1975

Monuier, Emmaneual, Varoluşçuluk Felsefesine Giriş, Çev: Serdar Rifat Kiroğlu, İstanbul, 1986, Alan Yayıncılık

Nove, Aleu, Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı, Çev: Osman Akınhay, İstanbul, 1991, Belge Yayınları

Platon, Diyaloglar, Çev: Nejat Bozkurt, İstanbul, 1982, Remzi Kitabevi, C.I. C.II.

Platon, Devlet, Çev: Sabahattin Eyüboğlu, M.A.Cimgöz, İstanbul, 1982, Remzi Kitabevi

Popper, R.K. Açık Toplum Ve Düşmanları, Çev: Harun Rızatepe, Ankara, 1968, S.İ. T, Derneği Yayınları.

Portelli, H. Gramsci ve Tarihsel Blok, Çev: Kenan Somer, Ankara, 1983, Savaş Yayınları

Poulantzas, Toplumsal Sınıflar ve Siyasal İktidar, Çev: Şen Süner, İstanbul 1992 Belge Yayınları

Rousseau, J.J. Emile Çev: Hilmi Ziya Ülken, Selahattin Güzey, İstanbul, 1961, Türkiye Yayıncılık

Rousseau, J.J. İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, Çev: Nuri İleri, İstanbul, 1982, Say Kitap Pazarlama

Rousseau, J.J. Toplum Sözleşmesi, Çev: Vedat Günyol, İstanbul, 1982, Adam Yayıncılık

Texier, J. "Gramsci Üstyapılar Teorisyonu", Çev: Erhan Köksal, *Gramsci ve Sivil Toplum,* Savaş Yayınları

Omnes, Roland, Evren ve Dönüşümler, Çev: Vehbi Eralp, Ankara, 1979, Onur Yayınları

Polanyi, K. Büyük Dönüşüm, Çev : Ayşe Buğra, İstanbul, 1986, Alan Yayıncılık

Rowthorn, Jean, Kapitalizmin Kökenleri, Çev: Mehmat Ali Kılıçbay, Ankara, 1989, Savaş Yayınları

Sartre, P, Varoluşçuluk, Çev: Asım Bezirci, İstanbul, 1985, Say Kitap Pazarlama

Sweyz, P.M, Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, Çev: Çetin Yetkin, Ankara, 1985, May Yayınları

Şenel, Alâeddin, İlkel Toplumdan Uygar Topluma, Ankara, 1982, A.Ü.SBF Yayınları

Şenel, Alâeddin, Siyasal Düşünceler Tarihi, Ankara, 1982, A.Ü.SBF Yayınları

Zmtıh, Anthony, İnsan Beyni ve Yaşamı, Çev: Nejat Ebecioğlu, İstanbul, 1986, İnkılap Kitapevi

Weber, Max, Prosetan Ahlakı ve Kapitalizim, Çev: Zeynep Aruoba, Ankara, 1985, Dil Yayınları

Weber, Max, Sosyoloji Yazıları, Çev: Taha Parla, İstanbul, 1989, Hürriyet Vakfı

Wheare, K.C. Modern Anayasalar, Çev : Mehmet Duran, Ankara, 1984, Değişim Yayınları

Whrigt, Mills, İktidar Seçkinleri, Çev: Ünsal Özkaya, Ankara, 1974, Bilgi Yayınları

...Dünyanın, atomlaştırılmış insanlarla "bireysel çıkar" odaklarında örgütlenmeye çalışan, dolayısıyla yapısında kaos ögesi taşıyan "etnik, sınıfsal, ulusal çatışmalar platformu" durumuna dönüştürülmesine izleyici kalmak istemiyordu... Gerçekleri, bilinçli ve sistemli bir biçimde çarpıtan, ya da bilinçsizce bulandıran söylemlere karşı "düşünsel savaş" açılmasından yanaydı... Bunun için de önce kendi "kavramlarını arındırmak" yolunu tutmuştu. Kendi düşünce araçlarını geliştirmekle işe başlamıştı...

Öyle ki, kendi kendime, "Marksist Düşüncenin Temel Kavramları" adını taşıyan bir ders okutmuş olsaydım, öğrencilerime, duraksamaksızın bu kitabı öğütleyeceğimi düşündüm. Gerçekte yapıt, hem felsefe hem de toplum bilim okuyucuları için bir "giriş" kitabı niteliğini taşıyordu. Genel kültürünü geliştirmek isteyen okuyucunun da kolaylıkla izleyip yararlanabileceği bir dille yazılmıştı. Mastır ve doktora öğrencilerine, "kavramsal" çalışmanın güzel bir örneği olarak gösterilebilecek saydamlıktaydı...

Alâeddin ŞENEL

ISBN 975 96820-3-6

9 789759 682033

